Carlo Sforza

EVROPA I EVROPLJANI

POLITIČKA BIBLIOTEKA

UREDNIK: ANTE VELZEK

„TIPOGRAFIJA" D. D. ZAGREB

EVROPA I EVROPLJANI

NAPISAO
GROF CARLO SFORZA

PREVEO
ISO VELIKANOVIĆ

SA POSEBNIM POGOVOROM AUTORA
ZA HRVATSKO IZDANJE

ZAGREB 1938

Carlo Sforza

GROF CARLO SFORZA I NJEGOVO DJELO

NAPISAO

DR. RUDOLF MAIXNER

Najprije biografski podatci: rodjen 1872. u gradu Lucca u Italiji grof Carlo Sforza je potomak znamenite lombardijske velikaške porodice, čija nekadašnja veličina je još danas vidljiva u Milanu, gdje su u 15. i 16. vijeku Sforze bili vojvode. Stupivši u diplomatsku karijeru Sforza je upoznao mnoge države, od Kine i Japana do Amerike i blizog Istoka i stekao svestranu kulturu, koja se odrazuje na svakoj stranici njegovih djela, napisanih mahom nakon njegova svojevoljnog napuštanja diplomatske službe i Italije. Koncem 1918. bio je savezнički vrhovni komesar u Carigradu, nakon što je jedno vrijeme bio poslanikom kod srpske vlade na Krfu. Iz Carigrada pozvao ga je Tittoni kao državnog podtajnika u ministarstvo vanjskih poslova u Rim, tako da je Sforza bio 1919. i početkom 1920. stvarni upravljač talijanske vanjske politike budući da je Tittoni bio cijelo vrijeme zauzet mirovnim pregovorima u Parizu. Tada se je istaknuo spretnim zastupanjem talijanskih interesa u pitanju reparacija prigodom londonskih i boulogneskih priprava za konferenciju u Spa. U lipnju 1920. preuze u petoj Giolittijevoj vladi ministarstvo vanjskih poslova, pa je u tom svojstvu sklopio s Jugoslavijom ugovor u Rapallu (12. studenog 1920.), o čemu će još biti kasnije govora. Istaknuo se takodjer svojim posredničkim djelovanjem na londonskoj istočnoj konferenciji kada se raspravljalo pitanje režima u Grčkoj. Kada je Giolitti predao ostavku napustio je Sforza svoju lisnicu te bude u lipnju 1921. imenovan poklisarom u Parizu, gdje je ostao do listopada 1922. kada je povodom fašističkog dolaska na vlast predao ostavku. Od tada živi u inozemstvu, kao svojevoljni emigrant, bavi se pisanjem i predavanjem. Sadašnje mu je boravište Bruxelles.

Sforzina djela su izraz njegova osvjedočenja, njegovih nazora, koje je ispovjedao uvijek rijetkom dosljednošću. Ona su također nužno povezana s njegovim životom, njegovim diplomatskim iskustvom. Stoga sve što piše ima dobrim dijelom memoarski karakter. Ali dok je kod svih pisaca memoara glavna briga i glavna misao egoistička, veličanje, opravdanje, poljepšanje ili makar i nesvijesno projiciranje vlastitoga »ja« iznad svih događaja, u Sforzinim spisima to »ja« nije središna točka. Naprotiv. Vlastita ličnost i njezini doživljaji samo su dokazala, ilustrativni primjeri za potkrepu iznešenih teza. Glavno su dakle kod Sforze ideje. A rijetka je doista pojava, da je neki političar u tako skladnoj svezi uspio izgraditi i svoj nazor na svijet i svoje djelovanje. I glavna raskrsnica u njegovu životu — svojevoljna ostavka zbog načelnog neslaganja s diktaturom — nakon čega se aktivni diplomata posvetio peru, da njime nastavi borbu za svoje ideje, i taj centralni događaj u Sforzinom životu potvrđuje veliku harmoniju u nazorima i u djelovanju ovoga državnika.

Da se uvjerimo o ovim tvrdnjama potrebno je razmotriti Sforzin odnos prama fašizmu. Nikakav lični spor nije ulazio u stvaranje njegove odluke, da podnese ostavku. Sforza ju je podnio istoga dana kada je Mussolini stupio na vlast, a na telefonsko zaklinjanje Mussolinija, da toga ne čini, ostao je nepokolebiv upravo zato, jer je ta odluka bila diktirana načelnim razlozima. Pisma koja je u toj stvari izmijenio s Mussolinijem, kao i prikaz napuštanja pariške ambasade čim je rimska vlada morala na to pristati, objelodanio je Sforza u pariškom »Candide-u« 20. X. 1928., odgovarajuć na tvrdnje iznešene u Mussolinijevim uspomenama.

Što se pak tiče idejnog odnosa ovog svojevoljnog emigranta on je također jasan i načelan. Sforza ne vjeruje u mogućnost emigrantske talijanske akcije,

koja bi mogla srušiti fašizam. Time se odmah od početka razlikovao od borbenih »fuorusciti« koji su vjerovali, da će svojom akcijom iz inozemstva uzpostaviti režim slobode u svojoj domovini. U jednom pismu nekom talijanskom prijatelju[1]) pisao je g. 1929. »Ja ne vjerujem u političke akcije iz vana... Uvjeren sam, da će se čast Italije spasiti samo probudjenjem svijesti u domovini.« On pak ostaje u emigraciji, da bi mogao slobodno pisati i predavati, jer od toga se uzdržava. Ali ne taji, da mu je taj boravak gorak, da je u njemu živa čežnja za domovinom, jer dodaje: »malgrado l' assenza mi sia amara.« Kad bi Sforza bio literat, a ne političar on bi na tu temu zacijelo znao napisati zanimljive i čovječanski vrijedne varijacije. Ali on ne razgaljuje svoje osjećaje poput prognanika Chateaubrianda i kod njega ta ganutljiva ispovijed ne zaprema više od pola rečenice.

Jer on je u službi ideje, a tu vlastiti osjećaji i neudobnosti imaju samo pripadno značenje. Njegov razlaz s fašizmom je čisto idejne prirode i o tome nam svjedoče svi njegovi spisi. U svojoj knjizi »Graditelji savremene Europe (I Costruttori dell' Europa moderna«, Paris 1932.) Sforza primjenjuje na fašizam izreku koju je rimska crkva upotrebljavala za oznaku »fašističkog« podhvata Cole di Rienzo u 16. vijeku: »opera fantastica e di poco durare«. Zacijelo događaji ne potvrđuju barem drugi dio ove karakterizacije. Ali iskustvo još nije završeno, a Sforza na tome mjestu govori o postanku fašističke vlasti i o udjelu koji je u tim događajima imao ministar Facta. Njega Sforza naziva fenomenom, pojavom koja se znade dogoditi u parlamentarnim režimima, da bijedan i bezličan pokrajinski odvjetnik dodje na vlast dok veliki stranački vodje organiziraju svoje čete ili pripravljaju svoje buduće sporazume. U takvom momentu postao je u

[1]) Prepis je stavio na raspolaganje g. B. Radici, koji nam ga je ustupio.

veljači 1922. ministrom predsjednikom Facta, tašt i presenećen, sve do listopada, kada bi izvršen »pohod na Rim« »Facta ili neposredno porijetlo fašizma«, naziva Sforza to poglavlje te tvrdi, prema svjedočanstvu Giolittia i senatora Taddei, da je Facta ispod ruke paktirao s fašistima, vjerujući u svojoj taštini, da će s njima moći suradjivati, pa stoga niti nije htio 28. listopada savjetovati kralju, da podpiše naredbu o proglašenju opsadnog stanja.

O Mussoliniju Sforza sudi vrlo strogo. U istoj knjizi on citira neke njegove izjave u g. 1919. kada je Mussolini odbijao od fašista svaku pomisao na diktaturu i proglašivao se republikancem. Plašilo boljševizma je po Sforzi 1921. bilo samo izlika, pa se on poziva na rečenicu samog Mussolinija, koji je u srpnju 1921. napisao u »Popolo d' Italia«: »Tvrditi, da još postoji u Italiji boljševička opasnost jednako je kao i uzeti vlastiti strah kao stvarnost. Boljševizam je razbijen.« Ali s plašilom boljševizma su vodeći industrijalci htjeli ugušiti socijalistički, pa i samo reformatorski demokratski duh. I tada je fašizam prošao promjenu, od režima nasilja u policajnu državu, pojava slična onoj u Njemačkoj, veli Sforza, gdje su nacionalsocialisti takodjer najprije bili plaćeni od industrijalaca, a kasnije su držali industrijalce u strahu. Nerazmjer izmedju umjetno stvorene legende oko čovjeka pomaknutog na stepen poluboga i pravih sposobnosti toga čovjeka čini se Sforzi jedinstvenom činjenicom u povijesti.

S time je u vezi takodjer Sforzino mišljenje o odnosu talijanskog naroda kao cjeline prema fašizmu. U knjizi »Europska sinteza«, u poglavlju »Talijani«, on podsjeća, da stranci, koji žele razumjeti Italiju preko onoga što ona danas izgleda pod fašizmom, trebaju razmišljati o njenoj povjesti; da se ne može u Italiji konstatirati slom demokracije, »jer demokracija je ideal pred nama, a ne jedna stečena činjenica«. U

Italiji je naime tek 1913. bilo prihvaćeno opće pravo glasa te je broj izbornika porasao od tri na devet milijuna. Odmah iza toga Italija je ušla u rat, kao u neku fatalnost, poput potresa, a tek nakon austrijske invazije koncem 1917. osjetili su Talijani rat kao narodnu dužnost. Pošto je izgubio 600.000 mrtvih i došao mir demagozi su pričali talijanskom narodu, da je potučen, jer nije dobio Dalmaciju. Narod se ipak vratio na posao, a tobožnji poslijeratni izgredi nisu bili nipošto gori nego što su bili tadašnji štrajkovi u Francuskoj i Engleskoj.

Tek tada je jedna grupa, došavši na vlast nasiljem, vješto oklevetala narod koji je zarobila, da bi opravdala svoje nasilje, govoreći da su Talijani lijeni i nedisciplinirani, pa ih valja popraviti ricinovim uljem i uzdići jednom pseudo-rimskom frazeologijom. »Sve što je u Europi intelektualno lijeno, veli Sforza, povjerovalo je konačno, jer je europsko poslijeratno doba otkrilo aksiom, u Italiji kao i u Njemačkoj te (unutar njenih granica) u Rusiji, d a h i l j a d u p u t a p o n o v l j e n a l a ž , p o s t a j e i s t i n o m. Ali vjeruje Sforza, talijanski narod, čija je duša odhranjena hiljadugodišnjom tradicijom neusporedivog bogatstva, može sebi priuštiti raskoš čekanja.«

Kakav je odnos Sforze prema katoličkoj crkvi? Nesubjektivan u svojim spisima, stavljajući sebi kao zadaću da piše istinu o političkim pojavama, Sforza ne otkriva svoje osjećaje, i ne govori o vjeri. On samo razumom zauzima stanovište prema dogodjajima. O politici Vatikana on piše na nekoliko mjesta. U ovoj knjizi što je pred nama on to čini u poglavlju »Rat i Vatikan«, gdje u jednoj bilješci veli, da sam nije nikada pripadao nijednom tajnom društvu, pa stoga drži, da slobodni zidari moraju biti zahvalni stanovitim katoličkim piscima za reklamu koju im čine, odkrivajući svuda mračni utjecaj te sekte, što je isto tako pretjerano kao i pripovijesti o Jezuitima, kakve

su širili antiklerikalci tipa 1848. Pogreška Vatikana u prvoj polovici XIX. vijeka bila je, da je sve poraze Crkve htio protumačiti utjecajem tajnih sekta, premda nijedan od vodećih ljudi Rissorgimenta nije bio slobodni zidar, pa je i veliki katolik Manzoni znao, da gubitak ugleda Crkve dolazi samo odatle što je bila saveznica svih »autoritativnih« režima, te je tako pokazala, da se boji slobode. »Mnogi katolički mislioci, nastavlja Sforza, boje se u Italiji nakon Lateranskih ugovora, da Crkva još jednom ne plati skupo pogrešku da se solidarizirala s režimima čija katolička frazeologija slabo prikriva, da su osnovani samo na najprotukršćanskijim strastima, na mržnji slobode, na poganskom kultu nasilja.«

Prirodno je, da našu javnost najviše zanima Sforza kao talijanski državnik, koji je imao udjela u krojenju sudbine hrvatskog naroda i kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca. I doista, u Sforzinim djelima imade mnogo govora o tomu i mnogo povjesnog gradiva on iznosi koje ima vrijednost svjedočanstva. Potanki popis svih mjesta u njegovim spisima što se odnose na južne Slavene bio bi bibliografski dragocjen, ali ovdje nije potreban već zato što se Sforza u pojedinim svojim knjigama nekoliko puta vraća na iste teme, dajući im uvijek nove sadržajne potankosti. Ne ćemo govoriti o poglavlju »Talijani i Jugoslaveni« što se nalazi u ovoj knjizi, jer će ga čitatelji sami naći, već ćemo spomenuti što je Sforza iznesao u knjizi »I Costruttori dell' Europa moderna« i »Les Frères ennemis« (1923.) i nadalje u jednom članku u reviji »L' Esprit International« od siječnja 1937. te konačno u knjizi o Pašiću.

Načelno Sforzino gledanje na državu Srba, Hrvata i Slovenaca je uvjetovano idejama talijanskih preporoditelja, poimence Mazzinija, na koga se često poziva. On je stoga bio prijateljski raspoložen prema osnutku te nove države — čije sve nutarnje probleme čini se da smatra prirodnim poteškoćama u historijski nu-

žnom procesu ujedinjenja, u koje teoretski računa i Bugare. Uvjerenje o potrebi sloma Austro-Ugarske je drugi temeljni motiv njegovog držanja prema Jugoslaviji od početka njezinog stvaranja. Po obim svojim tezama on se je razlikovao od Sonnina, koga je fašizam naknadno proglasio svojim pretečom u vanjskoj politici.

U »Les Frères ennemis« Sforza najprije iznosi, da je i San Giuliano, ministar vanjskih poslova 1914., smatrao, da Italija treba voditi rat u potpunom vojničkom i političkom sporazumu sa Srbijom, koja imade jednaki interes na propasti Austro-Ugarske, a nakon rata da treba nastaviti suradnju s Beogradom i tako osigurati talijansku utjecajnu politiku na Balkanu. Sonnino naprotiv nije ni pomišljao na hipotezu propasti Austro-Ugarske monarhije niti na postanak malih narodnih država, koji je proročanski bio predvidio još Mazzini. Sonnino je ograničio svoje razgovore s Berchtoldom na austrijske prekršaje saveznog ugovora, koji je nalagao obim velevlastima savjetovanje u pitanjima Balkana, a toga se Austrija nije držala u pogledu Srbije. Pošto nije dobio kompenzacije Sonnino se obratio saveznicima i sklopio s njima londonski ugovor, kojim je dobio znatan dio Dalmacije, pa je već zbog toga morao imati Srbiju kao protivnika.*

»Sonnino, koji kraj tolikih lijepih sposobnosti nije imao ni atom proročansko vizionarskog dara Mazzinija, — veli Sforza u 27. poglavlju svojih »Graditelja savremene Europe«, — ostavio je svojim londonskim ugovorom Rijeku Hrvatskoj, za koju nikad nije mislio, da bi postala sastavni dio države koja obuhvaća sve južne Slavene nekoć podanike Austro-Ugarske. Kako da se tome čudimo, kada on nije nikad zamislio, da će Austrija biti razorena? Jest, on je htio, da Austrija bude potučena, ali do stanovite mjere. Imam ozbiljnih

* Nakladni zavod »Binoza — Svjetski pisci« izdao je izvrsnu biografiju »Mazzini« od A. Saagera.

razloga da vjerujem, da Sonnino nije isključivao, da bi Hrvatska, koju je predvidio u londonskom ugovoru, mogla sačuvati veze barem dinastičke s jednom Habsburškom monarhijom što bi izašla iz borbe za život sposobna. Ali grad Rijeka, koji je Sonnino ostavio Hrvatima, bio je neosporivo talijanski (tvrdi Sforza). Riječko pitanje se nije dakle postavljalo za Talijane onako kao pitanje Dalmacije: dok je Dalmacija od prvog časa izazvala znatnu struju izrazito protuaneksionističkog mišljenja — svi su naprotiv bili složni za talijansku Rijeku, počevši od Bissolatija, koji je ipak od početka rata bio pobornik politike prijateljstva i sporazuma s uskrišenim slavenskim narodnostima.«

Protivnik aneksije Dalmacije, veli Sforza u XVI. poglavlju knjige »Neprijateljska braća« bio je general Cadorna, koji je morao konstatirati, da se suradnja sa srpskom vojskom, koju je htio, ne ostvaruje. Pašić, s kojim je Sforza kasnije kao poslanik o tome raspravljao na Krfu, rekao je, da je londonski ugovor postao u rukama austro-ugarskog vojnog vodstva uspješan argumenat da uvjeri slavenske čete, da se bore protiv talijanskog imperijalizma, koji svojata Dalmaciju. Sonnino je jedini onemogućio, da talijanski ekspedicioni odred na solunskoj fronti koji je kasnije dosegao 70.000 ljudi, ne bude stavljen pod zapovjedništvo vojvode od Aoste, kako su predlagali Francuzi i htio Cadorna, pa je čak i odbio, da se taj odred naziva vojnim zborom. To je bila Sonninova fiksna ideja, veli Sforza: htio je doduše pomoći Srbiji, ali nije htio, da se zato znade. U miru je Sonnino ostao ono što je bio i za rata, grčevito se držeći londonskog ugovora i uvjeren, da je Italija izgubila rat, ako ne dobije Dalmaciju, a njegovo mišljenje prešlo je i na znatan dio talijanske javnosti, podjarivane u svojoj zabludi od bjesomučne štampe. Neupućena javnost, videći u Dalmaciji gradove s talijanskom arhitekturom, nije znala, da su Dalmatinci Hrvati.

Time dolazimo do uloge Sforze u pregovorima države S. H. S. »Kada sam u lipnju 1920. postao ministar vanjskih poslova, veli Sforza (u »Les Fréres ennemis«, a isto i u poglavlju »Giolitti« u »I Costruttori«), moj lični položaj prema mojim predhodnicima Tittoniju i Scialoji mogao se činiti paradoksalnim, ali je to bio samo prividno. Tittoni nije odbio jedan projekat granice na nekoliko kilometara od Trsta, koji mu je Lloyd George predložio u Clairfontaine-u jeseni 1919. A Scialoja se pokazao spremnim da razbije geografsko jedinstvo Istre i primi granicu, koja bi je podijelila na dva dijela. Kao poklisar u Parizu 1915. prigodom pregovora o londonskom ugovoru Tittoni se formalno bio odupro Sonninovim nazorima o Dalmaciji, ne tajeći mu u svojim depešama, da drži pogibeljnim, da se otešća plodna budućnost talijansko-jugoslavenskih odnosa. Točan pogled koji je Tittoni tada imao o talijanskim interesima trebao mu je dati hrabrost, da bude nepopustljiviji u pitanju prirodnih granica 1919.... »Ja sam držao da Italija treba postići svoje savršene prirodne granice, to jest Alpe, kako je to bio spoznao Dante: Kvarner, što Italiju završuje i njene granice oplakuje.« — Vidimo dakle, da se Sforza pred svojim zemljacima, koji su ga napadali, da se odrekao Dalmacije brani, da je postigao granicu na Snježniku, kao prirodnu granicu i obranu od invazije.

Na konferenciji u Spa (srpanj 1920.) Sforza je stupio u dodir s Trumbićem, tada ministrom vanjskih poslova, koga je upoznao još na Krfu za vrijeme sklapanja »Krfskog pakta izmedju Srba i Hrvata«. »Tada sam se mogao osvjedočiti kako su krive bile optužbe, da je »austriacante«, koje su mu u Italiji dobacivali stručnjaci bučnog i ispraznog »rodoljublja«; uistinu malo ljudi je tako kao Trumbić mrzilo policajnu i klerikalnu Austriju,« veli Sforza. U Spa je stvorena atmosfera iz koje je kasnije proizašao Rapallo.

Tu treba otvoriti zagradu i podsjetiti, da su se

pregovori o talijansko-jugoslavenskoj granici na mirovnoj konferenciji razbili u veljači 1920., pa su saveznici bili pozvali obe države, da se sporazume bez njihova posredovanja, izravnim pregovorima. Ovi su započeli u Londonu, koncem veljače, zatim su se imali prenijeti u San Remo, ali zbog krize u Beogradu i željezničkog štrajka nije Trumbić mogao onamo doći. Bio je urečen nov sastanak u Spa, zatim u Palanzi. U medjuvremenu bude 11. lipnja Nitti srušen u komori, a naslijedi ga Giolitti, čiji je ministar vanjskih poslova bio Sforza.

Nastavljamo s njegovim prikazom u oči Rapalla (prema XX. poglavlju u knjizi »Graditelji savremene Europe«). Budući da nije bio siguran, da će Jugoslaveni pristati na njegove zahtjeve i jer je znao, da je neke od njih odbilo krunsko vijeće održano prije odlaska opunomoćenika (ministar predsjednik Vesnić, ministar vanjskih poslova Trumbić i ministar financija Kosta Stojanović), zatražio je od Giolittija, da ostane u Rimu, premda je zajedno sa Sforzom i ministrom rata Bonomijem bio opunomoćenik za Rapallo, a da dodje tek kada uspjeh bude siguran.

»Jugoslaveni, veli Sforza, su se dugo opirali mojim zahtjevima; bilo je za njih teško odreći se pola miljuna Slavena, premda nije bila naša krivnja — rekoh im — da su se ovi našli s naše strane Alpa. Jedne noći došla je rasprava do stupnja dramatske napetosti kakva nije uobičajena na takvim sastancima; predbacio sam im, da u izvršenje gradjanske dužnosti ne unose istu hrabrost koju su dokazali za vrijeme rata. »Vi znate, rekoh im, da je ugovor koji vam predlažem, s diplomatskim sporazumom koji vam nudim, prihvativ za vas; ali se bojite šovinista u Zagrebu i Beogradu; bojite se za popularnost. A ja? zar možda ne znam, da izlažem pogibelji svoju popularnost? Ali da koristim domovini pripravan sam prkositi i nepopularnosti i mržnji. Velim vam samo ovo: kada se budete vratili u Beograd grižnja će vam peći savjest.«

Na to sam se okrenuo i naglo ih ostavio. Ali po dubokoj uzbudjenosti mojih sugovornika shvatio sam, da poput mene ne će uzmaknuti pred dužnošću.«

Delegacija S. H. S. još se opirala glede Zadra, koji je Sforza odlučio anektirati, premda mu je M u s s o l i n i, tada ravnatelj »Popolo d'Italia« koga je primio prije odlaska u Rapallo, savjetovao: »Zadar nezavisan s talijanskim diplomatskim zastupanjem.« Bonomi je Sforzu podupirao i konačno je Vesnić zamolio, da Sforza brzojavno saopći Giolittiju zašto jugoslavenska vlada ne može odreći se Zadra. Giolitti je odgovorio, da ne treba prekinuti pregovore zbog Zadra. »Ali, veli Sforza, njegov brzojav mi je stigao, kada su Jugoslaveni počeli popuštati. I tada sam učinio ono na što sam imao pravo te mi se činilo mojom dužnošću: izjaviti Jugoslavenima, da Giolitti u svom odgovoru podpuno podupire moje gledište. Nije me samo moja ljubav za Zadar — taj dragulj talijanske umjetnosti — navela, da ne popustim. Bojao sam se, da dobri talijansko-jugoslavenski odnosi — po mom mišljenju potrebni zbog širenja talijanskog utjecaja, političkog i ekonomskog, na Istok — ne budu kompromitirani ili ugroženi, ako mlad i vatren narod kao što su južni Slaveni bude htio, u pretjeranoj nacionalističkoj groznici, uništiti talijanstvo Zadra. Pošto sam dobio Zadar, Giolitti je stigao u Rapallo, gdje mi se zahvalio što sam ispravio, kako reče s osmjehom, mračnu stilizaciju njegove brzojavke. 12. studenog je rapallski ugovor podpisan.«[2]

U bilješci Sforza još spominje u citiranoj knjizi, da je prije dolaska delegacije S. H. S., u

[2] Za atmosferu na konferenciji u Rapallu značajno je što nam je nedavno pripovjedao Sforzin šef kabineta A Prato, sada urednik ženevskog »Journal des Nations«: jedan talijanski funkcionar (koji se pod kasnijim režimom visoko uspeo u diplomaciji) postavio je po vlastitoj inicijativi u sobama Vesnića i Trumbića aparate za slušanje. Kada je to saznao A Prato ih je odmah dao poskidati!

Rapallo htio, da ona već unapred bude uvjerena o potrebi, da se Italiji priznaju njene prirodne granice. Tada je upravo Volpi išao zbog svojih poslova u Beograd pa se ponudio, da će odnijeti Vesniću Sforzinu poruku. Ali je naišao na takav odpor, da je brzojavio Sforzi, da ne traži Snježnik, nego da se zadovolji jednom bližom crtom. Kada Sforza nije pristao Volpi je još jednom brzojavio, da je našao posredovnu formulu, da Italija dobije Snježnik od Jugoslavije u zakup na 99 godina. Sforza je Volpiu odgovorio, da se može uzeti u zakup neki rudnik, ali ne granice domovine, pa dodaje: »Grof Volpi je po dolasku fašizma postao ministrom financija i jednom od prvih ličnosti novog režima.«

Sforza je zbog Rapalla u Italiji bio napadan još prije fašizma. 24. studenog u raspravi u komori tvrdio je nacionalista (kasniji fašista) Federzoni, da je Sforza mogao više tražiti, na što je Sforza odgovorio: »Zar bi bilo pametno stvoriti s novom mržnjom jedan kineski zid tamo gdje bismo htjeli slobodan i miroljubiv izlaz prema Istoku? ... držao bih da izdajem buduću sudbinu Italije tražeći više. Vi dobro znate, g. Federzoni, da sam uvijek tako mislio ... A što se tiče Rijeke, čije blagostanje nije ugroženo nikakvom klauzulom, mi imamo u rukama sredstvo, da osiguramo njezinu sreću.«

»Posljednja rečenica, nastavlja Sforza, sadržala je aluziju: u bojazni, da općenito zadovoljstvo koje je zemlja pokazala zbog rapalskog mira konačno ne oduzme nacionalistima demagoško tlo za jadransku agitaciju, počeli su širiti glas, da je tajnom klauzulom Jugoslavenima dodijeljena mala luka Baross, pred Sušakom, za koju je Rijeka htjela da bude pripojena samostalnoj državi. Svojom uobičajenom jasnoćom Giolitti govori o toj epizodi u svojim uspomenama ovo: »Spletkarilo se osobito s pitanjem luke Baros. No mi smo morali priznati, da je luka Baross izvan

riječkoga Corpus Separatum; a u ovom tradicionalnom Corpus Separatum smo udarili diplomatske i povjesne temelje u želji da od Rijeke učinimo slobodan grad. Luka Baross je doista pripadala Hrvatima, koji su se njome služili za trgovinu svoga drva. Saopćio sam to bio parlamentarnom povjerenstvu za vanjske poslove. No zapravo se radilo samo o manevrima

»Uistinu, nastavlja Sforza, najpomnija i najdublja istraživanja koja sam dao izvršiti u arhivima u Budimpešti, dala su nam dokaz, da je luka Baross pripadala Hrvatskoj, a ne riječkom Corpus Separatumu; mogli bismo je dakle lako bili priznati u ugovoru kao jugoslavensku, osobito — kao što je to priznao sam Mussolini pošto je došao na vlast — obzirom na zadovoljstvo kojim je javno mnijenje primilo našu transakciju. No obzirom na žestoku napetost, kojoj su bili podloženi jugoslavenski opunomoćenici, smatrali smo pametnim, Giolitti, Bonomi i ja, da se odmah uglavi u ugovoru ono što smo postigli, a da ne zakašnjavamo u dugim tehničkim raspravama o provedbi jedne konkretne misli, koja mi je od početka bila draga. Htio sam osnovati za riječku luku, pošto bude taj grad priznat kao nezavisan i kao talijanski, talijansko-riječko-jugoslavenski konzorcij, koji bi značio spas za Rijeku, budući da bi Jugoslavija imala izravan interes na životu luke. Luke poput Trsta i Rijeke mogu doista prosperirati samo ako održe najuže veze sa svojim zaledjem. Da bismo prisilili Jugoslaviju, da primi ideju lučkog konzorcija mi smo odbili da u ugovoru priznamo, da je luka Baross jugoslavenska; ograničili smo se da priznamo u jednom pismu jugoslavenskom ministru vanjskih poslova, da prema našem mišljenju ovaj mali bassin treba pripadati Jugoslaviji. Luka Baross je na taj način trebala postati doprinos jugoslavenske države projektiranom konzorciju.«

Ovo tumačenje, koje doista izgleda vjerojatno, daje sasvim drugi smisao glasovitom Sforzinom pismu Trumbiću. Ono je držano tajno, to jest izostavljeno iz ugovora, ne da se sakrije od talijanske javnosti, nego da se koncesija Jugoslaviji učini zalogom za dalnje koncesije. Prema tome se zbilja ne bi moglo reći, da je Sforza »izdao« talijanske interese. Sforza nastavlja, da bi mu lako bilo reći svojim kritičarima, da je obvezu za luku Baross dao samo on lično, kao obvezu sadašnje vlade, koja nije ratificirana u Ženevi, te je zalog bez svake medjunarodne vrijednosti. Nova vlada je može i opozvati, ali tada će se izgubiti i konzorcij (čiju ideju i formulu, veli Sforza, već je bio primio novi jugoslavenski ministar predsjednik Pašić). Giolitti se u toj kampanji zbog luke Baross podpuno slagao sa Sforzom te mu je rekao, da ga napadaju samo zato što znadu, da će Sforza šutiti, a oni će biti sretni, da nastave tu politiku, samo ako budu mogli uvjeriti javnost, da su vezani obvezama prijašnje vlade. I Sforza dodaje, da je imao užitak vidjeti vladu, koja se; poput fašističke, svaki dan hvastala svojom snagom, kako se čedno sakrila za Sforzinu »obvezu«, koja to nije bila. »Samo, kako je njihova politika bila lišena svakog duha kontinuiteta, Rijeka je bila jedna od njezinih žrtava i danas je mrtav grad.«

Kasnije se Sforza ponovno vraća na ovaj predmet. U studiji »Belgija i njena vanjska politika« (preuzeta i u knjigu »Europska sinteza«), što je izašla u pariškoj kvartalnoj smotri »L' Esprit International« od siječnja 1937., Sforza govori o francusko-belgijskom ugovoru od 10. rujna 1920., koji je 4. XI. 1920. registriran kod Lige Naroda, a za koji su belgijski državnici uvijek tvrdili, da ne predstavlja savezni ugovor, jer je sastavljen samo od izmjene pisama izmedju belgijskog ministra predsjednika Delacroix i francuskog Milleranda, kojom se saopćuje aprobacija vojnog ugovora

od 7. IX. 1920. Niti registracija kod L. N. da ne daje toj izmjeni pisama karakter saveza. Sforza tvrdi, da se Belgijancima ne može dati krivo, jer je ženevsko pravo još in fieri, ali podsjeća na svoju izmjenu pisama o luci Baross pa veli, da je on odbio njenu registraciju kod Lige Naroda zato, da bi mogla ostati običnom obvezom jedne vlade, koju bi njene nasljednice mogle otkloniti, ako Beograd ne bi održao svoje obećanje (koje je dao Pašić) glede riječkog lučkog konzorcija, a u koji je trebala ući i luka Baross. »Kada je fašistička vlada, nastavlja Sforza, sa svoje strane priznala jugoslavensko vlasništvo luke Baross, ona je to učinila u podpunoj slobodi, jer je moja obveza vezala samo kabinet koji ju je preuzeo. A da li bi (fašistička vlada) imala tu istu slobodu, da su pisma bila registrirana u Ženevi? «

O fašističkom, pravom ili tobožnjem, ogorčenju zbog Sforzine obveze glede luke Baross piše opširno Giulio Benedetti u svojoj velikoj knjizi »La Pace di Fiume« (Bologna, Zanichelli, 1924.) pa tvrdi, da za nju nisu znali ni Giolitti ni Bonomi, što je krivo, jer smo vidjeli, da Giolitti o tome jasno govori u svojim memoarima. Mussolini, koji je 27. siječnja 1924. sklopio u Rimu s Pašićem sporazum, kojim je Rijeka pripojena Italiji te napušteno rješenje iz rapalskog ugovora — slobodna država —, pozvao se u svom izvještaju ministarskom vijeću 21. veljače 1924. na rapalski ugovor i na Sforzino pismo, za koje je rekao, da je doduše tajno, ali obvezatno s medjunarodnog gledišta, premda nikad nije bilo predloženo obim kućama parlamenta. Okriviti predšastnika i političkog protivnika bio je uvijek običaj u političko-stranačkoj borbi.« No jasno je, da uzrok neuspjeha pokusa sa slobodnom državom nije bio u obvezi Sforzinoj glede Barossa, već u pomanjkanju dobre volje da se s talijanske strane poštuje riječka nezavisnost. Italija je uporno htjela imati Rijeku i talijansku i cvatuću. Sforza je to pokušao tako da je

Baross zadržao kao zalog za ostvarenje konzorcija, a Mussolini je taj zalog ispustio, da bi dobio pristanak na pripadnost Rijeke Italiji, što je izgledalo kao uspjeh, a zapravo je zapečatilo agoniju Rijeke kao trgovačke luke.

Kad je ovaj predgovor već bio napisan izašla je Sforzina knjiga »Nikola Pašić i ujedinjenje Jugoslavena, ratne i diplomatske uspomene« (Beograd, Kosmos, 1937.), zbog koje smo došli u dvoumicu, da li ne bi trebalo revidirati neke od napred spomenutih sudova o Sforzi kao publicisti i političaru. Promisliv̌ši vidjeli smo da takva revizija nije potrebna, jer možda iznimka napokon potvrđuje pravilo. Ograničit će mo se stoga, da citiramo mišljenje dr. J. Krnjevića (»Hrv. Dnevnik«, 27. XI. 1937.), da je to najslabije Sforzino djelo i da je u njemu Pašić iznesen, prema onome što je Sforza o njemu prije pisao (na pr. u poglavlju »Pašić — bit Srbije« u knjizi »Costruttori«), razvodnjen i na nekoliko bitnih mjesta iskrivljen. A kao podkrepu ovog strogog suda spomenut ćemo doista nerazumljivo tumačenje kojim Sforza kuša objasniti, ako već ne opravdati, Pašićev krajnji centralizam. »Po mom mišljenju, veli Sforza (op. cit. str. 183. do 184.)... ta greška potiče otuda što je on o ustavima jedne države imao shvatanje koje se nužno razlikovalo od shvatanja zapadnjačkih državnika. U toku svoga dugog života — naročito za vreme Obrenovića — on je imao prilike da vidi kako se ustavi redjaju jedan za drugim. Usred talasa oduševljenja što ga je oko njega izazvalo čudo narodnog ujedinjenja, a pomišljajući na tako različite tradicije i vjerovanja koja će se sukobiti, Pašić je u sebi mogao da rekne: — Jedino će budućnost odlučiti kakav će politički oblik usvojiti ujedinjeni narod: otklonimo zasad opasnosti koje su se isprečile na putu nove države; a posle, vidićemo... Vidovdanski ustav bio je za Pašića samo privremeni zakon; naviknut da se oseća snažnim i

trajnim kao što su hrastovi po njegovim rodnim šumama, on se nosio mišlju — a to je više puta i izjavio Hrvatima — da u jednom povoljnijem trenutku predje na potrebne autonomije.« I Sforza sad citira razgovor što ga je kao talijanski poklisar u Parizu imao 1922. g. sa Pašićem, kojom prilikom je izrazio svoju želju, da Srbi uvide »da nema tolike potrebe za gvozdenom pesnicom«, na što je Pašić odvratio, da je sadanja situacija privremena: »videćete, videćete; bićete zadovoljni našom budućnošću.« Sforza nalazi, da su te riječi bile oprezne i mudre, ali kao da nije primjetio da one zapravo više potvrdjuju Pašićevu poslovičnu vještinu, nego što mogu razjasniti hegemonizam izražen u nametanju vidovdanskog ustava protiv jednodušne oporbe sviju Hrvata.

No predgovor jednom dobrom djelu našega pisca ne čini nam se mjestom za sustavnu kritiku njegovog najslabijeg djela, pogotovo kad treba počekati i tekst ove knjige u francuskom izdanju, koje će doskora izaći.

Preostaje nam još nekoliko napomena o Sforzi kao piscu. U Italiji već pod fašističkim režimom objelodanio je zbirku dokumenata, koji imadu vrijednost i za proučavanje odnosa s Jugoslavijom. Knjiga nosi naslov: Carlo Sforza; Pensiero e azione di una politica estera italiana, Discorsi e scritti, con uno studio di Alberto Cappa, a izašla je u zbirci Biblioteca di Coltura Moderna, Bari, Gius. Laterza e figli. Isto tako pod fašističkom erom izdao je u Milanu, kod Trevesa 1925 g. knjigu o Mazziniu. Iste godine izdao je zajedno sa Giovanni Amendola i drugima: Per una nuova democrazia (Roma, Societa Italiana d'Edizioni). Dalnje njegove knjige izlaze u inozemstvu ovim redom: 1927. u Parizu kod Payot-a »L' Enigme chinoise« (prevedeno na kineski i japanski); 1928. u Americi, u New Haven-u (Yale University Press) »Diplomatic Europa since the treaty of Versailles«, 1931. izašla je

kod Gallimard-a (Nouvelle Revue Française) knjiga »Les Bâtisseurs de l'Europe moderne« i odmah zatim u Njemačkoj, Americi, Engleskoj, Španjolskoj i talijanski (Editions Contemporaines, Paris, 1932.); 1932. Dictateurs et Dictatures (Paris, Gallimard) i u njemačkom, američkom, britanskom i španjolskom izdanju. 1933. »Les Frères Enemis« (L'Europe d'après-guerre), Paris, Gallimard, dalje »L'ame italienne« (Paris, Flammarion), konačno 1937. »Synthèse de l'Europe, apparences diplomatiques et réalités psychologiques«, što eto izlazi u hrvatskom prevodu. Zbog podpunosti valja još dodati, da je Sforza napisao članak »Talijani i Jugoslaveni« za Obzorovu Spomenknjigu 1860-1935., što je izašla 1936. u Zagrebu.

A kao konačna preporuka za čitanje ove tako zanimljive i tako iskrene knjige najbolje će poslužiti njezin zaglavak iz pera samoga pisca: »Zato ljubim svoju domovinu, što ne vjerujem onima koji dopiru do medjunarodnog duha samo kroz sitničavo i brutalno zanijekanje svoje domovine, ja sam htio ovdje služiti samo istini. Za narode kao i za pojedince; laž ponizuje ljubav.«

NASLOV ORIGINALA:

SINTHESE DE L'EUROPE

PREDGOVOR

Ovoj bi knjizi bila zadaća da prikaže sintezu psiholoških i historijskih karakteristika različitih evropskih naroda, s obzirom na njihove najtrajnije međunarodne probleme.

Nedostatak — ili vrlina? rasudit će čitalac — sastoji se ovoj knjizi u tom, što se ne osniva na drugim knjigama ili na teorijama, nego na piščevim ličnim opažanjima i iskustvima za dugotrajnog dodira s nekoliko naroda i sa svakakvim diplomatskim problemima — na iskustvima i opažanjima, što ih je lako stekao najprije kao poslanik i ministar vanjskih poslova, a zatim za dugog dobrovoljnog lutanja onkraj Alpa.

Zato se pisac ne mora ispričavati, što se u nekim poglavljima ove knjige javlja ovuda onuda njegovo ime — i u prvom licu. Jer kada se god javlja tamo, javlja se jedino zato da bude lično svjedočanstvo; a kad priznaje da je on bio upleten u koju zgodu ili diskusiju, samo je zato da naglasi duhovnu iskrenost ovih stranica.

Nepristranost u djelima današnje historije puka je varka. Historici, koji se hvale njome, kao što je visokoparni Macaulay naših djedova i pedantni Taine našeg djetinjstva, treba samo da uzbuđuju još više sumnja, baš radi njihovih pretenzija da budu objektivni. Ali ono što može dati historik, bio ili ne bio savremenik, što dakle i mora dati, to je istinitost njegovih vrela, a što se tiče ove knjige, istinitost fakata, kojima je pisac bio jedan od očevidaca, ili jedan od aktera.

Dok je pisao različita poglavlja ove knjige, morao se je pisac počesto upinjati, da se sjeti potpunih političkih i diplomatskih zgoda, u kojima je učestvovao i koje su se u svoje vrijeme činile toliko važne za ugled i ravnotežu velikih vlasti, sudeći barem po

moru grozničavih članaka i svečanih diplomatskih depeša, što su im se posvećivale. I evo, tek nekoliko godina zatim, sve se to učinilo jednomu od glavnih aktera kao da je zbrisano u magli prošlosti, koja nije važna; a ljudske ličnosti, koje su učestvovale u zaboravljenim logomahijama, ostale su mu na pameti žive živcate.

Dokazuje li to možda, da su tobožnje političke zgode većinom puke igrarije historijine i da vrijede jedino tradicione psihološke težnje — jednom riječju, čovječanski elemenat?

Ako je tako, bila bi to najbolja isprika obliku ove knjige, radi relativizma, što ga ona iskazuje prama tolikim visokoparnim tvrdnjama, koje su zaglušile današnju Evropu.

Još za vrijeme vedrine helenske rekao je Heraklit:

— Sve teče i prolazi; nitko nije nikada prešao dva puta istu rijeku.

A jedan ga učenik ispravio:

— Nije, učitelju, ni jedan jedini put; prije nego što se plivač domogne druge obale, već je to druga rijeka.

I.

DUHOVNI PAD EVROPE

»Cijela Francuska postaje carstvo laži; novine, letaci, govori, proza i stihovi, sve izopačuje istinu. Ako pada kiša, tvrde ljudi, da je sjalo sunce; ako se je tiran prošetao između svijeta koji šuti, vele, da je prošao svjetinu koja mu kliče; jedina je svrha vladar: moral se sastoji u tom da se posvećuješ njegovim hirovima, dužnost da ga slaviš. Nadasve treba da cičiš od divljenja, kad on pogriješi ili počini zlodjelo. Ni jedna se knjiga ne bi mogla javiti, ako nije označena hvalospjevom Bonapartu, kao žigom ropstva. Zlodjela naše republikanske revolucije bila su djelo strasti, iz kojih ima uvijek spasenja; bilo je u njoj nereda, a nije bilo društvenoga rasapa. Moral je bio povrijeđen, ali nije bio uništen. No kako da se zaliječi rana, zadata od vlade, koja je za načelo postavila despotizam, koja govori jedino o moralu i o religiji, a bez prestanka ruši moral i religiju svojim uredbama i svojim prezirom... koja je ropsku zamrlost držala za mir dobro uređenog društva?... Najstrahovitije su revolucije bolje od takvoga stanja.«

Tko je dakle isklesao te retke, što ovako snažno opisuju duhovno i moralno stanje Francuske pod prvom diktaturom, diktaturom Napoleona Prvoga?

Najveći katolički i royalistički pisac onoga vremena, Chateaubriand.

Ono što se je zbivalo u Francuskoj, i u jedinoj Francuskoj, gotovo deset godina, obistinjuje se još dublje u polovici Evrope, kojoj su četiri godine najstrahovitijega rata bile već otele duhovni cvijet njene mladeži.

Ne treba uistinu zaboraviti, da je prije kobnog kolovoza 1914. bila u Evropi samo jedna jedina potpuno autokratska država: ruska carevina. Njemačka

junkerska i Vilima II., Austro-Ugarska Franje Josipa i njegovih beamtera priznavale su slobodu štampe — ili malko te slobode — tamo se ne može govoriti o diktaturama.

Ono, što podjednako karakterizuje atmosferu diktature u Njemačkoj, u Italiji, u Rusiji, jedino je ovo: da sve knjige, svi listovi, među njima i potpuno znanstvene publikacije, moraju postati izravno ili neizravno oruđe vladine propagande.

Svim mudrijašima, koji su pripravni da izdadu ideju slobode, bila je ovih posljednjih godina moda tvrditi, da se je demokracija pokazala vladavinom mediokriteta, a diktatori, zaštićeni od slijepe presude izbornih žara ...

Istina je, a događaji to dokazuju sve više i više, kako nigdje nije kao kod diktatorâ najpreča potreba da golemima »circenses« zadovoljavaju zaluđenu svjetinu, kojoj treba svake godine puki prividni uspjeh, kao što u cirkusu moraju u svakom broju da budu sve opasniji skokovi. Nema u demokratskoj Evropi ni jednog jedinog ministra, koji bi za cijelog života skrivio i stoti dio demagoških tirada, oprečnih obećanja, što ih bilo koji poratni diktator u jednoj godini dobacuje svjetini, kojoj je u isti mah i gospodar i rob: jedini je izuzetak Staljin, valjda zato, jer je on jedini, komu se vlast ne osniva, barem do danas, na živom pijesku prividnih uspjeha.

Nikada se nije ovako kao danas mogla razumjeti istina gorke rečenice Cavourove: »Kad je opsadno stanje, zapovijedaju najprostiji ljudi«.

Od svih uzroka, koji su omogućili duhovni i moralni pad evropske atmosfere, čini mi se glavnim taj, što su za četiri godine najkrvavijeg rata izginuli s obiju strana rovova najviši i najčišći duhovi. Tko je god od nas proživio rat, morao je iza njega osjetiti, da su bilo na Krasu ili u Alpama, bilo na francuskoj fronti ili na kužnim ravnicama macedonskim, izginuli naši najbolji prijatelji, o kojima smo 1913. ili 1914. godine mislili kao o najljepšim i najčišćim nadama

znanstvenog i moralnog života naše zemlje. Koliko sam puta ja iza toga tražio uzalud njihove sjene, bilo na klupama talijanskog parlamenta, bilo u redovima diplomacije. Kasnije, kad sam bio poslanik u Parizu ili član vrhovnog vijeća u Londonu, snalazio me je taj isti dojam svaki put, kad bih s visine diplomatske lože pratio parlamentarne debate.

Mi zaboravljamo još jedno: da su četiri godine ratovanja ulile najbučnijima između onih koji su preživjeli, dakle najsrednjim ljudima uvjerenje, da je nasilje junaštvo, pa i spram golorukih; da je slijepa pokornost glavarima vrlina, čak i u duhovnim stvarima; da izlika »patriotizma«, koja jače nego ikada oživljuje Johnsonovu rečenicu[1], razjašnjava i ispričava sve nevaljalštine, kao što je uhodarstvo, laž, prevara. Većina nasilnih djela, kojima su označena fašistička osvajanja u Italiji i nacistička u Njemačkoj, baš se zato karakterizuju svojom kukavštinom, koju slabo prikriva silna dernjava, jer njihovi su izvršioci mislili ili na silu mislili, da su to napokon još vazda ratna djela — a u ratu je dopušteno sve.

Diktatori, koji su međutim naišli, ubrzali su proces duhovnog i moralnog pada, jer su svuda, pa ovaj put i u Rusiji, mogli jedino favorizirati laskavce i udvorice, a od tih su bili najopasniji vještaci i tobožnji vještaci, koji su, pod izlikom da se ograničuju na stvarni posao, pripravno služili svuda i naizmjence najoprečnijim tezama. Diktatori i nisu mogli nego ukloniti odvažne službenike[2] državne, najsigurnije kritičke duhove, stvaralačke glave.

[1] Patriotism is the last refuge of a scoundrel,, — patriotizam je posljednje utočište nitkovu.

[2] Molim čitaoce fašistofile, ako bi mi bila čast da ih imam, neka se ne smješkaju znalački, kad se mutno prisjete, da sam pri dolasku fašizma na vlast bio ja poslanik u Parizu. Ja nisam bio uklonjen, nego sam demisionirao i ostao pri demisiji, uza sve pisane molbe šefa fašizma. Ali to ne smeta fašističkoj propagandi — a to je najnevinija njena netačnost — da ponavlja godinama već, kako ja za osvetu kritikujem vladavinu, kojoj ona služi.

Godine što su protekle u diktaturi, pregorke povjerljive obavijesti što sam pokupio, dokazuju mi, da su i najsposobniji stručni šefovi održali svoja mjesta jedino time, što su hinili poniznost, što se nisu nikad odvažili da se otvoreno usprotive nenadanim diktatorskim budalaštinama.

No kad se prizna vladavina, od koje se imaš svakoga časa bojati svega ili se nadati svemu, a za obranu ti nema javnog mišljenja, kojemu bi se mogao prizvati, onda se na koncu obaraju i sasvim hladni i oprezni ljudi, koji su mislili da će se moći pokoravati ili se pričinjati da se pokoravaju demagozima na vlasti; a da ipak očuvaju nepovrijeđenu savjest u sebi. Kako u zbilji teče stvar? Onaj, koga je uhvatio strah, počinje da šuti resignirano; nabrzo, kad osjeti, da njegova šutnja postaje sumnjiva, prelazi na to da iskazuje štovanje i čak revnost onima, koje i dalje prezire na dnu duše; no malo po malo staje mu smetati ta tajna opreka; on nastoji da zaboravi svoje najskrovitije misli i zaboravlja ih na koncu. Takva je čovječja priroda: kad mora da trpi uvredljiva poniženja, a ne može da se buni, nastoji naposljetku da ne misli odviše na njih, i naskoro će smisliti, da napokon i nije tako strašno, tako anormalno to što on trpi. Treba samo još koračaj: ne priznavati ni u sebi, da živiš u prilikama koje ponizuju; to bi bilo priznanje svoga pada; zaboravljaj dakle, zaboravljaj; priučavaj se da priznaješ za istinu ono, što znaš da je laž.

No šta nastaje, kad se to zbiva u zemljama veoma stare civilizacije? Koji su putovali po bliskom Istoku, znaju narode, koji su nekad bili slavni, a duge su ih generacije u ropstvu satrle u prah ljudski bez vjere i bez nade. Nema naroda, ma koliko bio darovit, da bi se mogao bez moralne štete oduprijeti neprestanoj silovitoj pokornosti dogmama, formulama, ljudima — pogotovo kad se formule i dogme mijenjaju vazda, a ljudi prihvaćaju polubožanski značaj, kao balzamovani i uhlađeni trup Lenjinov; nema više Danteove

i Goetheove Evrope, ako se ona pridruži marabutizmu Berberâ u sredozemnoj Africi; tamo barem misle, da je marabu mrtav odavno.

Najbolnija je misao, da će za takvim moralnim padovima zaostati tragovi, kad im već i bude nestalo uzrokâ. Pravo je rekao Herodot: »Gradu nije snaga u brodovima ni u bedemima, nego u ljudima«.

A tamo, gdje nema slobode, nema ljudi.

II.

ZNAČENJE RATA 1914.—1918.

Louis XVIII., koji dabogme nije praštao Chateaubriandu royalizam njegov bez udvorstva, govorio je o njem iza leđa:

— Gospodin Chateaubriand, taj čovjek, koji vidi vrlo daleko, kad ne stane sâm pred sebe ...

To bi se moglo ponoviti o većini evropskih historika i političkih mislilaca, pa i o najboljima, kad proučavaju uzroke, odgovornosti, posljedice velikoga rata. Najslobodniji duhovi ne uspijevaju još ni u jednoj zemlji, da im ne bi lebdjele pred očima i izobličivale opću sliku predrasude, osjećaji, osvetljivosti njihovih zemalja.

Izrekao sam u drugoj knjizi[1] svoje gledište o pitanju odgovornosti za rat.

Što se god objavljuje više diplomatskih dokumenata o godinama prije svjetskoga rata, sve se više razbira, da je zaista prevelika izvještačenost, kad i dalje nastavljamo ili se pričinjamo da nastavljamo manihejsko razlikovanje »dobrih« i »zločestih«.

Duboko sam uvjeren i ostajem vazda uvjeren, da neposredna odgovornost za veliko zločinstvo pada ponajprije na nerazboritu sebičnost vlasnih kasta njemačko-madžarskih, koje su u rukama držale sudbinu austro-ugarske monarhije, i na beskrajnu tupost one čudesne »autoritativne« vladavine, Njemačke Vilima II. — ali i ne mogu ne priznavati, da sa strane Antante gotovo stotina činjenica daje neku prividnu opravdanost nekojim njemačkim tezama.[2]

»Francuski diplomatski dokumenti o porijeklu rata 1914.« na čast su znanstvenoj čestitosti komisije, koja ih izdaje.[3]

[1] Neprijateljska braća, gl. V.

[2] Neke sam od tih činjenica spomenuo u Neprijateljskoj braći, gl. V. i XI.

[3] Komisiji je predsjednik Charléty. Godine 1936. bile su izišle već dvadeset i tri knjige, koje su stigle do 4. kolovoza 1914.

No baš zato ima u njima tekstova, koji bi mogli navesti u napast austrijsko-njemačke polemičare, da se bilo dobre bilo zle vjere posluže njima, da bi suzbili česte optužbe francuske. Neka bude dovoljno spomenuti depešu, koju je Poincaré, tadašnji ministar vanjskih poslova, upravio 28. ožujka 1912. Paulu Cambonu, poslaniku u Londonu, za slučaj ako bi francuska vojska zauzela Belgiju. »Bitna je važnost, da se Engleska ne obvezuje da će ostati neutralna između Francuske i Njemačke, pa i ako bi se činilo da napadaj dolazi s naše strane. Da se spomene samo jedan primjer, bi li nam se mogla po pravu pripisati odgovornost za navalu, ako bi koncentracija njemačkih sila prisilila nas da zaštitimo svoju sjevernu granicu prodorom na belgijsko zemljište?«

Izlišno se je čuditi. To je onda bilo normalno. Jedino bi se mogli čuditi, što se Poincaré nije sustezao da o tom piše naširoko, mjesto da pozove Cambona u Pariz i govori s njim. No to je bio Poincaré; Briand ne bi na njegovu mjestu ništa bio pisao, ako bi i nabacio te iste upute, možda s većom vještinom.

Nego zar nije prije četiri pet godina jedan član britanskoga kabineta u javnosti formulirao hipotezu, kako bi morske sile engleske bez objave rata napale iznenada na njemačku mornaricu i potopile je?

Oko onog vremena, kad je Poincaré držao za svoju dužnost da uzme na oko upad francuske vojske u Belgiju, organizovao je šef austro-ugarskog generalnog štaba sve do posljednjih pojedinosti »preventivni« rat protiv Italije, koja je od trideset godina bila u savezu s Austrijom, a tada bila svim svojim silama zabavljena u ratu s Turskom. »Ili sad ili nikada da se smrvi Italija«, govorio je sasvim otvoreno svemoćni general; »ovo nam je druga i posljednja prilika.« Prva se je prilika, po njegovu mišljenju, bila desila monarhiji za potresa u Messini 1908. godine. Podmukli se napadaj nije izvršio najviše radi otpora, više pasivnog nego aktivnoga, na koji su naišli

talijanski protivnici, na veliko iznenađenje svoje, kod Franje Josipa. Stari vladar nesamo da je tada zaista želio umrijeti na miru, zadovoljan što je aneksijom Bosne i Hercegovine uspostavio — u četvornim kilometrima — teritorijalnu baštinu habsburške kuće, koja je za njegove vladavine bila prije pedeset godina izgubila Mletačku i Lombardiju, nego je možda i jedini od svoje kaste osjećao u svojoj vladalačkoj časti neke moralne dužnosti, koje su u očima njegovih savjetnika bile puke skrupule. No to ne umanjuje ni u čem odgovornost šefova austro-ugarske kamarile, koji radi uzroka često oprečnih (šovinistička želja nekih Francuza da jedini krivac bude Berlin, stari klerikalni mentalitet, koji je sasvim vanjsko pobožnjaštvo dvorskoga Beča držao za religiju, i tako dalje) nalaze još vazda mnogo branitelja u najneočekivanijim taborima. Kako ima laži i legenda, koje se vazda obnavljaju, razmotrit ću u narednom poglavlju nove stvari, što su objavljene ovih posljednjih godina.

U unutrašnjim odnosima trojnoga saveza bila je nepodnošljiva atmosfera radi komičnog načina moralne superiornosti, kako su naši saveznici iz Berlina i Beča istupali prama nama. Svi ti Bülow i Monts, Goluchowski, Berchtold i Mérey znali su, da je talijanska diplomacija ispravnija od njihove, pa ako su isticali neku puritansku sumnju, bilo je zato, jer su se nadali, da će nam utjerati u kosti čestit strah[1], za naknadu onoj misli, koju su čitali svima nama Talijanima u očima i radi koje su nas toliko mrzili Austrijanci. Ta je misao bila, a nije trebalo ni da je

[1] U ostalom, ne treba ni časkom misliti, da su državnici slobodne Italije trpjeli austrijsko-njemačke prigovore; po jednoj od najboljih crta talijanskoga karaktera (kad samo ne udari u neku nadutu bolešljivost) ponajviše su suzbijali sabesjednike hladnom priprostotom svojih odgovora. Najsitničaviji od svih poslanika, Austrijanac Mérey, potužio se Giolittiju, da je na Corsu Vittorio Emanuele, u Rimu, otvorena velika trgovina s natpisom: »Alla città di Trieste«. A Giolitti će mu: »No otiđite malo dalje i vidjet ćete drugi natpis, još gori: »Alla città di Vienna«.

uglavljujemo niti niječemo: Nikakvo osvojenje Trentina (ma koliko bolio taj bodež, zaboden u živo meso mletačke ravnice) nije zavrijedilo ratnih strahota; bolje je trpjeti; ako Italija bude i dalje napredovala u miru, kao što naglo napreduje već četvrt stoljeća, svanut će dan, kada ćemo mi, živa i jaka nacija, dočekati zacijelo plod što nam dosuđuje historija, to jest, konac austro-ugarske monarhije; no — i bez obzira na svaku lojalnost — bila bi besmislica jadnim diplomatskim intrigama požurivati da se riješe pitanja tolike historijske zamršenosti.

Ako je u braku po razumu, u trojnom savezu, bilo nelojalnih misli i djela, bilo je to uvijek sa strane Njemačke Vilima II. i Austrije.

Kako je nastao VII. članak trojnog saveza i kako ga je prekršila Austrija 1914. godine, tipičan je primjer te austrijsko-njemačke lojalnosti, o kojoj su toliko voljeli govoriti lažni Lohengrini berlinski. Članak VII., kako ga je zahtio Robilant pri obnovi trojnog saveza, određivao je Austriji i Italiji, ako koja od tih dviju zemalja promijeni status quo na Balkanu »privremenom ili trajnom okupacijom«, da se ima sklopiti »prethodni ugovor između obiju vlasti, osnovana na načelu uzajamne nadoknade za svaki probitak, teritorijalni ili drugi, koji bi svaka od njih stekla povrh današnjega status quo.«

Kad se je 1887. godine obnavljao trojni savez, jako se usprotivio Kálnoky da se umetne formula, koju je htio Robilant, te je postala članak VII.

Bismarck je nagovorio Kálnokyja, neka privoli, te mu primijetio, da se je lako izvući iz obveza VII. članka, ako tomu nastane čas.

Njemačka depeša, u kojoj je Bismarckov savjet, nije žalibože unesena u veliki službeni zbornik diplomatskih dokumenata o »grosse Politik«, objavljenih poslije rata u Berlinu.

Povreda VII. članka stvorila je Italiji pravo i dužnost da otkaže savez: ugovor je isključivao svaki »teritorijalni ili drugi probitak«, i bečka ga je vlada

bila prekršila u stavu najbitnijem za nas, jer nije sklopila »prethodni ugovor«, na koji se je bila obvezala prama Italiji.

Premalo je svijeta u Francuskoj uočilo, koliku je štetu jasnomu pogledu francuskomu na poratnu Evropu prouzrokovalo to navraćanje duhova jedino protiv njemačke odgovornosti; tom težnjom da vide samo ono, što je po volji ratnim predrasudama i strastima.

Neprilike i dvosmislice, koje su iskrsavale i još će iskrsavati između pariške vlade i vladâ nasljednih država Austro-Ugarske, a i prilične frikcije između Francuske i Italije, bit će da su imale i da će imati samo jedan izvor: francusku ravnodušnost prama austro-ugarskoj odgovornosti, ravnodušnost, što je otežavaju mnoge i slabo prikrivane habsburške simpatije, koje sanjaju da će svoju čežnju za unutrašnjom politikom moći prevratiti u poglede na vanjsku politiku.

Duboka je istina da je rat 1914.—1918. bio u svojem biću rat za nasljedstvo Austrije. Nije se još razumjelo, koliko je stajalo Evropu, što je austrijski čir pukao tek 1918. godine, a nije 1848. ili 1859. — kada zamalo što nije pukao. U romantičnoj Evropi između 1821. i 1848. godine svi su pokreti za narodno oslobođenje bili bez prestanka evropski pokreti. Prije 1830. držali su francuski i talijanski liberali, da je svaki španjolski pokret za slobodu od bitnog interesa za naše dvije zemlje. Godine 1831. nemiri su i revolucije u srednjoj Italiji više nego puki odraz 1830. francuske godine; radi se o istovjetnom pokretu na dva mjesta i pod dvjema različitim zastavama. I sam Mazzini, kolikogod bio odan moralnomu i političkomu uskrsnuću Italije, nije nikad odustajao od misli da to uskrsnuće zavisi o preobrazbi Evrope; on je i istaknuo načelo o internacionali narodâ protiv internacionale kraljeva. Najmazzinističkija epizoda iz preporoda,

savojski pohod protiv vladavine kralja Carla Alberta 1834. godine, bio je još internacionalniji po ličnostima i po svojoj zamisli nego najsovjetskija formula XX. stoljeća. A ako je 1848. carska Austrija umakla svojoj kobi, koju je povijest bila već označila na bojištima u Lombardiji, bilo je najviše zato, jer u posljednji čas nije bilo međunarodne solidarnosti, na koju je Mazzini upućivao uvijek kao na najvišu dužnost: carstvo habsburško duguje tadašnje svoje časovito spasenje jedino neprijateljskoj razdvojenosti narodnog pokreta jugoslavenskog, koji se je rađao, i narodnog pokreta madžarskoga. Godine 1859., 1860., 1866. i 1878. nastavljale su se vojne obnove različitih naroda, sve više ili manje neprijateljske austrijskoj ideji, no svaka je od njih radila bez veze s drugima. To je bila nesreća za Evropu; da je habsburšku Austriju stigla 1848. kob njena, bila bi se Njemačka ujedinila u unitarnu državu, što je i moralo biti, na mnogo polaganiji ali možda sigurniji i mirniji način; a nadasve ne bi se u Nijemaca stvorio dojam da njihova težnja za jedinstvom ima tvrdokornog neprijatelja: Francusku. Jedan Francuz, kojega i odviše osuđuju, Émile Ollivier, dobro je uočio opasnost, kad je 1867. s priličnom odvažnošću ponovio protiv kratkovidnoga Thiersa ono što je uvijek propovijedao: »Sve što se bude pokušavalo protiv Pruske, samo će joj olakšati rad, mjesto da ga spriječi; tu ne bi naškodila čak ni Jena. Mir bez ikakve skrivene misli jedina je vanjska politika, kojoj bih se mogao prilagoditi.«[1] A kasnije će pred zakonodavnim tijelom odgovoriti Thiersu, koji je tamo izgovorio vrlo ratoboran govor: »Ja vidim samo jedan postupak, koji je dostojan, razborit, zgodan, to jest, da se bez skrivene misli, bez malodušnosti, bez uznemirenosti,

[1] U listu Walewskomu, 1. siječnja 1867.

prihvati s povjerenjem rad, koji nije, uvjeren sam, protiv nas.«[2]

Zakašnjenje u padu austrijskog anahronizma navratilo je i na Istok neprilike, od kojih mi trpimo i trpit ćemo još. Brže oslobođenje i ujedinjenje jugoslavenskog naroda bilo bi stvorilo jaču prepreku njemačkom nadiranju na Balkan, omogućilo bi valjda ujedinjenje Bugara i Srba, koji su u ono vrijeme bili mnogo bliži jedni drugima nego danas.

Tomu što se je austrijska kriza ostvarila tek 1914. godine, bila je posljedica da je cio niz narodnih problema, koji su se trebali riješiti za vrijeme nacionalnih borba, nametnut Evropi u nepravo vrijeme, to jest u novoj fazi gospodarske i socijalne povijesti evropske, gdje nije više bilo mjesta za probleme naskroz nacionalne.

U tom je jedina isprika što se može naći ljudima, koji su uglavili mirovne ugovore, u kojima nije ni jedna stavka — osim onih stavaka o društvu naroda — potpuno odgovarala najvišim potrebama novoga vremena. Iz toga vremena nisu naši slijepi ljudi na vlasti znali ni nazreti osvit.

[2] Benedetti, francuski poslanik u Berlinu, mislio je više manje isto tako, kad je 5. siječnja 1868. pisao iz pruskoga glavnoga grada ministru vanjskih poslova u Pariz: »... Jednom riječju, od nas iziskuju (u Berlinu), da nikako ne smetamo odnosima, koje oni hoće apsolutno da udese s južnim državama. Ako takva bude naša konačna odluka, usudio bih se reći, da ne bi valjalo propustiti prilike, koje bi nam se mogle pružiti da to dokažemo. Time bi se ustanovila politika mira, a ona može uroditi dobrim posljedicama, kojima bismo se mogli nadati od nje, jedino ako se razbiju oblaci, što ih još ima između Francuske i Njemačke.«

III.
RAT I VATIKAN

Za svjetskog rata — napisao sam u »Graditeljima današnje Evrope«[1] — bilo je tek maleno značenje vjerskoga pitanja; u obadva je tabora bilo katolika, protestanata, pravoslavnih i muslimana. Katolička zajednica nije bila jača nego muslimanska, koja se je činila da je sasvim sigurna za džihad, sveti rat, što je proglasio sultan kalif, a nisu ga poslušali ni Arapi ni Hindi. Svećenstvo različitih zemalja moglo je svako zazivati Alaha ili starog Boga vojski, s oprečnim nadama.

No uza sve to se evropsko mišljenje sablaznilo za tragičnih sedmica u srpnju i kolovozu 1914; što je izazvao rat, u ime božje, vladar moćan i iznemogao, Franjo Josip, car austrijski i apostolski kralj ugarski, najkatoličkiji od svih vladara i najvažniji vladar katolički. Kad je taj vladar izjavio, da zapodijeva rat, da bi kaznio Srbiju, mislili su milijuni prestravljenih duša, da će papa posredovati i spriječiti katastrofu. Iz te se je nade rodila legenda. Pripovijedalo se tada, kako je Pio X., čim je saznao za ultimatum Srbiji, odredio svomu nunciju u Beču, neka u ime Svevišnjega prekori starca cara i kralja. Zatim, kad je ipak buknuo rat, objašnjavali su, kako su diplomati s Ballplatza i careva vojnička okolina spriječili glasnika Pija X. da ne govori s carem. Posljednji čin u legendi: kad je papa iznenada umro 20. kolovoza 1914., tvrdili su, da je dobri Pio X. svisnuo od boli, što je razabrao svoju nemoć da spriječi nesreću.

Priklopio sam u onoj istoj knjizi, da je istina posve drugačija.

Čim je ratna opasnost postala očita, grof je Pálffy, austrijski voditelj poslova pri Vatikanu, obavijestio u

[1] Gl. X.

nekoliko mahova državnog tajnika Pija X., kardinala Merry del Vala, o namjerama i »dužnostima« dvojne monarhije. Kardinalovi su odgovori zapisani u diplomatskoj korespondenciji austro-ugarskog poslanstva, koju sam ja vidio. Iz nje proizlazi, da je Vatikan, barem u početku, gledao sa zadovoljstvom pothvat, u kojem bi uništenje Srbije poteglo za sobom i smanjenje ruskog utjecaja. Ugled Rusije bio je mrzak rimskoj crkvi, koja je u tom vidjela glavnu zapreku izmirenju istočnih crkava sa svetom stolicom rimskom. U tim je razgovorima državni tajnik izričito govorio u papino ime te izjavio austrijskomu predstavniku, da papa žali, što Srbe nije već i prije snašla od Austrije kazna, koju su zaslužili.

Neka bude dovoljno navesti još jednom ovo mjesto iz jedne depeše grofa Pálffyja grofu Berchtoldu od 29. srpnja, o kojoj se je raspravljalo bez kraja, otkad sam je ja objavio.

»Za prekjučerašnjeg razgovora s kardinalom državnim tajnikom zapodjeo je on od svoje volje govor o velikim problemima i pitanjima, što u ovaj mah burkaju Evropu. U riječima njegove uzoritosti nije se osjećala nikakva popustljivost i pomirljivost. Istina je, nazvao je notu Srbiji vrlo oporom, ali ju je uza sve to odobrio bez ikakve rezerve i u isti mah izrekao na indirektan način nadu da će monarhija ići sve do kraja. Dabogme, dometnuo je kardinal, šteta je što Srbija nije bila ponižena već mnogo ranije, jer onda se ne bi možda morale na kocku bacati tako beskrajne mogućnosti kao danas. Ta se izjava slaže i s papinim načinom mišljenja, jer za ovih je posljednjih godina njegova svetost u nekoliko mahova iskazala žaljenje, što je Austro-Ugarska zanemarila da »kazni« svog opasnog dunavskog susjeda.

»Mogli bi se zapitati, radi kakvih se razloga katolička crkva pokazuje tako ratobornom u takav čas, kad njom upravlja glavar, koji je istinski svetac, sav prožet zaista apostolskim mislima. Odgovor je vrlo jednostavan. Papa i kurija vide u Srbiji bolest koja

izjeda, a prodrla je u monarhiju sve do moždine i s vremenom će je rastvoriti. Uza sva druga iskustva, što ih je kurija iskušala za posljednjih desetljeća, Austro-Ugarska jest i ostaje nadasve katolička država, najjači bedem vjeri, što je u našem vijeku preostalo Kristovoj crkvi. Pad toga bedema značio bi za crkvu gubitak najčvršćeg uporišta njena; u borbi protiv pravoslavlja vidjela bi ona da joj je pao najmoćniji branič.

»Isto tako dakle kako je Austro-Ugarskoj, radi svog vlastitog očuvanja, prijeka potreba da iščupa iz svog organizma, makar i silom, bolest koja je rastače, tako je i katoličkoj crkvi indirektna potreba da učini sve ili da odobri sve što će moći poslužiti, da se postigne ta svrha.

»S toga se gledišta može vrlo dobro shvatiti odnos između apostolskih osjećaja i ratnoga duha.«

Moje su konstatacije prihvatili kasnije (da pod njihovim perima postanu pakosne optužbe) maršal Ludendorff i sovjetski polemičari[1]: onaj s nadutom razmetljivošću, koja karakterizuje svakog pisca, rođenog protestanta, kad udostoji da se pozabavi problemima iz katoličkog svijeta; ovi s materijalističkom težinom i sektarskom otrovnošću, što tako često oduzimaju boljševičkim tezama svaku snagu.

Tek 1936. godine jedan je bivši član državnog tajništva Pija X., kardinal Canali, saopćio fašističkim piscima »lične papire«, koji su pripadali kardinalu Merry del Valu, a dokazivali bi, vele ti pisci, kako je Vatikan bio krivo optužen 1914. godine, da je voljno gledao, kad je Austrija zavojštila na Srbiju.

Evo dokumenata, kako ih je u svojem broju od 22.—23. svibnja 1936. objavio »Osservatore Romano«, pouzdaniji u katoličkim stvarima nego što su fašistički pisci. Najvažniji je zapis, »što je kardinal Merry del Val — citiram »Osservatore Romano« — napisao

[1] Na primjer: Adamow, Die Diplomatie des Vatikans zur Zeit des Imperialismus.

za sebe samoga odmah poslije razgovora s grofom Pálffyjem«:

»Razgovor s grofom Pálffyjem (Madžarom), savjetnikom austrijskog poslanstva — 27. srpnja 1914.

»Došao je k meni, da sazna moje dojmove o ultimatumu Srbiji. Rekao sam, da mi se čini vrlo krutim. — »Misli li vaša uzoritost, da će ga Srbija prihvatiti?« zapitao me grof. — »Jako sumnjam o tom, odgovorih, pogotovo radi nekih stavaka.« — »Sve ili ništa«, kliknuo je grof. — »No onda je to rat«, reći ću ja. — »Jest, odvrati grof, i ja se nadam, da ga Srbija ne će prihvatiti«. — »Ta onda prijeti opasnost opće konflagracije«, primijetih ja. — — »Neka nastupi »katastrofa«, to će biti bolje nego da se nastavi današnje stanje«, reče grof. — Odgovorio sam jedino, da mi se to čini vrlo ozbiljnim. — Istina, poslije okrutnog zločinstva u Sarajevu rekao sam grofu Pálffyju, da se Austrija mora čvrsto držati te ima potpuno pravo da dobije najsvečaniju zadovoljštinu i da zaštiti svoj opstanak, ali nisam nikad izrazio nadu ili mišljenje da bi se Austrija utekla oružju. Ništa drugo nisam ja rekao. Ovo radi istine. R. kard. Merry del Val.«

Evo drugog dokumenta, kako ga je saopćio »Osservatore Romano«:

»Izjava. — 22. listopada 1923.

»Spomen o tjeskobnim danima između 29. lipnja i 1. kolovoza 1914. tako je još živ u meni, da se tačno sjećam svega što sam kazao u svojim razgovorima, bilo s baronom Ritterom[1], bilo s drugim diplomatima, i kako sam pomno pazio na svoje riječi. Istina je da sam nakon strašnog zločinstva u Sarajevu izjavio u nekoliko navrata, da se Austrija mora čvrsto držati (tener forte) te ima potpuno pravo da dobije najsvečaniju zadovoljštinu i da zbiljski zaštiti svoj opstanak. Ali se nisam nipošto služio izrazima, koji mi se pripisuju u brzojavci barona Rittera, i nisam nikad

[1] Bavarski voditelj poslova kod svete stolice. Dalje se saopćuje brzojavka, koju je odaslao u München 26. srpnja 1914. i koje se tiče ova nota kardinala Merry del Vala.

izrazio nadu da će se Austrija uteći oružju. To sačinjava tumačenje i objašnjenje, koje ja ne dopuštam ni na kakav način. R. kard. Merry del Val.«

I evo još treća i »consimile nota in data 18 gennaio 1920.«. o kojoj »Osservatore Romano« ne kazuje, tko ju je redigirao (valjda kasnije kardinal Canali, koji je tada služio pod kardinalom Merry del Valom):

»Kardinal demantuje odrešito (recisamente) ono što mu se pripisuje u listu grofa Pálffyja o uckanju na rat, a što odražava osobne misli, koje je tada izrazio autor toga pisma, a ne misli, koje je iskazao uzoriti gospodin. Kardinal se vrlo tačno sjeća spomenutog razgovora, isto tako i notâ, pa bi ih mogao doslovce ponoviti.«

Pošto je saopćio te dokumente, prihvaća »Osservatore Romano« tumačenje, što je prije njega formulirao neki fašistički pisac, i iskazuje uvjerenje, da se »istiniti ključ za dešifraciju pravog povoda brzojavci grofa Pálffyja, od koje su potekle optužbe protiv svete stolice, može naći jedino u činjenici da je trebalo cara Franju Josipa navratiti na rat; da je njegovo carsko i kraljevsko apostolsko veličanstvo zacijelo od svih glasova najviše slušalo glas svete stolice; i da se je zato austro-ugarska diplomatija, sklona ratu, prihvatila posla da stvori »orientamenti«, koji bi bili najzgodniji da staroga cara učine sklonim ratu.

Ja sam i sâm u prijašnjem poglavlju iskazao svoje mišljenje o duševnom stanju Franje Josipa uoči velikog zločinstva. Čovjek se je toliko bio nagledao, da nije više vjerovao u potrebu radikalnih lijekova; i još, nije valjda ni sanjao, koliko su mu neskloni njegovi slavenski podanici; nije se bilo dogodilo ništa odviše bučno, a ministri njegovi zatajili su mu zacijelo, koliko su oduševljenje srpske pobjede na Balkanu uzbudile u Hrvatskoj, u Banatu, u Dalmaciji... A mora mu se priznati još, da je on bio posljednji vladar, koji se je osjećao zakonitim i odgovornim za svoja djela pred Bogom; i to ga je uveče njegova života moglo stvoriti jedino miroljubivim.

Na nesreću za dokazivanje »Osservatore Romana« imamo mi brzojavku, koju je baron Ritter, bavarski voditelj poslova kod Vatikana, upravio svojoj vladi 26. srpnja 1914., dan prije razgovora grofa Pálffyja s državnim tajnikom.

Evo toga dokumenta:

»Papa odobrava, da Austrija istupi oštro protiv Srbije. On ne cijeni jako rusku i francusku vojsku u slučaju rata protiv Njemačke. Državni se tajnik nada, da Austrija ovaj put ne će popustiti. On ne razbira, kada će Austrija i zavojštiti, ako se ni sad ne odluči da suzbije inostranu agitaciju, koja je dovela do ubijstva prijestolonasljednikova i u današnjim prilikama prijeti napokon opstanku Austrije. Sve to dokazuje i veliki strah, što ga kurija osjeća od panslavizma.«[1]

Vrlo je poučna historija toga dokumenta. Prvi ga je saopćio jednomu švicarskomu novinaru, René Payotu, nesretni komunistički diktator u Bavarskoj, Kurt Eisner. Dokumenat je objavljen u Parizu, u »Journalu«, 29. travnja 1919. Ispred polemikâ, koje je uzbudio, izjavio je baron Ritter najprije, i prilično pravo, da je nelogično tražiti u dokumentu novu volju Njemačke za rat; zar nije Vatikan priznavao, da Beč mora zahtijevati rat sa Srbijom? Iza nekoliko se dana predomislio bavarski diplomat i ustvrdio, da objavljeni tekst ne odgovara originalu; u tom je imao pravo, jer »Journal« je, s onim nedostatkom štovanja prama svojim čitateljima, što karakterizuje neku »veliku štampu« parišku, bio izbrisao onu rečenicu Pija X, da on malo cijeni francusku i rusku vojsku. No 11. svibnja 1919. premetačina je u kući nekog Fechenbacha, tajnika Kurta Eisnera, otkrila službeni tekst dokumenta, koji je onakav kakav je kasnije objavljen u bavarskoj zbirci ratnih dokumenata.

Iza četiri godine, 1923., opet se razbuktala polemika, i njemački katolički list »Germania« priznaje,

[1] Bayerische Dokumente zum Kriegeausbruch, 3. izdanje, str. 206.

da je telegram doduše autentičan, ali je baron Ritter loše protumačio mišljenja Pija X. i državnog tajnika njegova.

Isti je takav bio postupak i s Pálffyjevom depešom, koja se je saznala kasnije. Tvrdilo se isprva,[1] da ništa ne dokazuje njenu autentičnost, a naposljetku okrivili Pálffyja, da je i on preinačio izraze papine i kardinalove; u sve to, presuto aluzijama o mračnim masonskim spletkama,[2] može vjerovati onaj tko se

[1] Ne ću se povesti za onima, koji su o Pálffyjevoj depeši iskazivali isprva i slabo dokazane i neumjesne sumnje. Uvjeren sam o dubokoj ličnoj čestitosti kardinala Merry del Vala isto onako kao i o osrednjoj vrijednosti njegove diplomatske psihologije; on je zaista, uz minimum profesionalne lukavštine, morao osjetiti tendencije svoga sabesjednika te odrediti nunciju u Beču, neka i on iskaže na Ballplatzu gledište svete stolice, koje je bilo u opasnosti da bude izobličeno od madžarskog diplomata. To je jedna od najelementarnijih opreznosti u tom zanimanju. Ali ne može da se ne istakne, kako prvi od dokumenata, objavljenih godine 1936. u »Osservatore Romano«, nikako ne nalikuje na one note, koje se bilježe ili diktuju nakon diplomatskog razgovora. Ona dokazuje u svakom retku, da je napisana mnogo kasnije, a to priznaje i sam kardinal u posljednje četiri riječi: Tanto per la verità. To dokazuje i opet, da je kardinal Merry del Val bio lično najčestitiji čovjek.

[2] Nisam nikada pripadao nikakvomu tajnomu društvu, pa mislim, da bi framasoni morali biti zahvalni nekim katoličkim piscima za reklamu, što im je oni stvaraju, otkrivajući svuda mračni utjecaj te sekte. Onomu, tko zna stvarnost, vrijede legende o moći masonskih utjecaja isto onoliko koliko i pripovijesti à la Sue o jezuitima, kakve su bile uobičajene kod antiklerikalaca onoga tipa iz 1848. godine.

Velika je griješka Vatikana bila u prvoj polovici XIX. stoljeća, što je tolike poraze crkvene objašnjavao najmlitavijim odgovorom: sekte. Najčišći i najprosvjetljeniji katolici, kao Manzoni, znali su dobro, da ni jedan od velikih ljudi iz preporoda, od Cavoura i Azeglia sve do Selle i Lanze i Minghettija, nije bio mason; znali su, da je gubitak autoriteta potekao crkvi jedino otud što se je vezivala uz sve »autoritativne« vladavine i dokazala tim, da se boji slobode. Mnogi se katolici u Italiji boje poslije lateranskog ugovora, da crkva ne bi i opet skupo platila pogrešku, što se je solidarizovala s vladavinama, čija katolička frazeologija slabo skriva, da se osnivaju jedino na najprotukršćanskijim strastima, na mržnji slobode, na poganskom kultu nasilja.

je pozabavio samo jednim od tih dvaju dokumenata. To će biti poteško onomu, koji zna oba teksta i njihovu historiju.

No bilo je probitačno pokazati, kako se i sam Vatikan, kojemu je bila jedna od najljućih političkih pogrešaka, što se je založio za organizam, osuđen na propast, nije sustezao od tvrdnje, kako su poglavice dvojne monarhije toliko bili odrešiti za objavu rata, da su čak i krivotvorili papinu misao, oni što su se uvijek razmetali katoličkom pobožnošću, koja na nesreću nije u staroj Austriji imala jačeg kršćanskog žara nego formalističko pravoslavlje njene dostojne susjede, carske Rusije.

V.

FRANCUZI POSLIJE RATA

Poslije prve i varave opojenosti od pobjede, jedno je čuvstvo brzo obuzelo sve Francuze svih stranaka.

Postadoše nezadovoljni — nezadovoljni sami sa sobom.

Osim Poincaréa, koji zaokupljen svojim dossierima nije nalazio vremena da uznese oči i razmotri obzorje, nisam ja u Francuskoj našao ni jednog uglednog Francuza i ni jednog poprečnog Francuza, koji u daljini od Pariza sačinjavaju milotu i pravu snagu Francuske, da bi itko od njih osjećao zadovoljstvo ili ponos radi politike, kojoj je od vremena Versaillesa toliko puta bilo pravilo: da se vuče za događajima, kad su čak i bili najpredvidljiviji, i da im se zatim mirno prilagodi, čim steknu ugled svršene činjenice.

U inostranstvu je vrlo malo svijeta moglo razumjeti, da je Francuska beskrajno vrednija nego njena vanjska politika i njena nacionalistička štampa u Parizu; činilo se udobnijim da se ističe svaka pogreška francuskog službenog svijeta, a u Engleskoj, na primjer, mjesto da priznaju onako krupne griješke Foreign Officea, licemjerno odgovaraju u svakoj prilici, kad bude kritično: — Šta mi tu i možemo? Tomu je kriva Francuska.

Uistinu, kakva je bila prava krivica Francuskoj poslije rata? Jedna jedina: što nije vjerovala u svoju potencijalnu snagu, što je htjela da svoje oružje ograniči na jadno oruđe vojničke priprave, te joj bilo lagodno misliti, kao da je zidina uzduž granica dovoljna da ukloni opasnosti — kao rentieri, koji staklenim rbinama kite zidove svojih vrtova.

Prejako su zaboravili u Francuskoj, da se umatoč vladavina Louisa XIV. i Napoleona I. polagano ujedinjavanje francuskoga naroda nije izvršilo protiv

drugog naroda; bilo je ono, kao i ujedinjenje Italije, dug i nadasve duhovan proces; kao i Italija, nije ni Francuska morala biti skovana »željezom i ognjem«, kako se je to činilo potrebnim Bismarcku za njegovu zemlju.

Stranci, pretplaćeni i na odviše pariških listova,[1] i ne sanjaju, koliko je velika masa poprečnih Francuza, što sliježu ramenima na visokoparnu nacionalističku frazeologiju o Francuskoj, koja uvijek ima pravo, prama Njemačkoj, Engleskoj, Italiji, Rusiji, koje su uvijek u nepravu. U tom pokazuje francuski narod s tim divnije shvaćanje, što mu njegovi pisci s »ljevice« kriju često činjenice, koje nisu na čast bivšim političkim vladavinama, a čim se radi o inostranstvu, premnogi se historici daju na to da ih poistovjete s Francuskom.

Jedan primjer: čak i novi historici sasvim slobodna duha nastoje uvjeriti svoje čitaoce, da je čuveni ugovor Benedettijev iz kolovoza 1866., po kojem je vlada Napoleona III. uzela na oko upad u Belgiju i njeno osvojenje, bio samo machiavelistički čin »pruske koncepcije«.

Da se razbije ta bajka, bilo bi dovoljno navesti mnoge upute, koje je Rouher slao prije toga iz Pariza Benedettiju. U jednoj od tih depeša Rouher, predviđajući slučaj, da bi »pripojenje Belgije Francuskoj naišlo na prevelike zapreke«, piše poslaniku: »Prihvatite članak, kojim bi ugovorili, neka se Anvers uredi kao slobodan grad, da bi se smirio otpor Engleske.«

Kao da još nije bilo dosta zla, što je Rouher nanio Francuskoj pod carstvom, nesretnik je u svojem dvo-

[1] Za predavanja, što sam ih 1935. obdržavao na američkim sveučilištima o političkoj i moralnoj atmosferi u Evropi, desilo mi se da sam čitao stavke iz članaka Arthura Huca (koje je njegov sin, Paul Huc, skupio u knjigu pod naslovom »Hommes et Doctrines«) koji su ovih posljednjih godina izišli u »Dépêche de Toulouse«. — Ta to je drugačija Francuska, to je drugačije novinarstvo! klicali su u čudu Amerikanci, koji su međutim bili proveli po cijele sezone u Parizu.

ru Cerçayu ostavio sve najtajnije spise o zloglasnom belgijskom pregovaranju. Godine 1870. zauzeli su dvor Prusi i domogli se dabogme svih državnih spisa. »Reichsanzeiger« je objavio najvažnije od njih 20. listopada 1870., a njemački povjesničari još više u kasnijim publikacijama.

Émile Ollivier, koji je sve do kraja života ostao branitelj Napoleona III., kao da nije odviše vjerovao u teoriju o »napasniku«, kad ovakvom rečenicom završuje poglavlje o »liberalnom carstvu«, koje on posvećuje toj epizodi:

»Zašto se ne može na neke historijske zgode baciti crna koprena nalik na onu, koju su Mlečani razastirali na lice svojih duždeva krivaca!«

Krivci — a nesamo lakomisleni ili neoprezni. Takvi primjeri nisu rijetki, pogotovo u povijesti dviju bonapartističkih diktatura.

Ali na sreću se čini da su poratni Francuzi mnogo oštrovidniji. Uza svu službenu literaturu Poincaréova vremena slabo se oni ponose oporim i lakomim poratnim vremenom, gdje su upravljali pobjedom kao nekom sigurnom i pravom građanskom očevinom, zaboravljajući, da svaka pobjeda traje tek jedan dan. Snažni polemičar Jacques Bainville dobro je to razabrao, uza sve teze, koje su branili njegovi nacionalistički listovi, onoga dana kad je svjedočio u jednoj od najkukavnijih odgoda prema odlukama, koje su bile neizbježive, pa je uzviknuo:

— Ne valja ti ni republikanskoj Francuskoj da postane gospodin Veto!

Kad bi stranac, koji misli da poznaje Francusku i gleda u toj zemlji i tom narodu jednu od najkrasnijih sila evropske harmonije, mogao odabrati dar za blisku budućnost njenu, poželio bi joj valjda samo ovo:

— Manje respekta od precedenata, manje klanjanja ljudima, koji su se uvijek varali o toku historije.

Poincaré, koji se je uz najčestitiju dobru volju prevario u svim svojim slutnjama i često je činio oprečno onomu što je bio objavio, ali bez snage, bez života, opasan je da ne ostane za mnoge godine simbol opreznog i mudroga glavara.

Skrušeno divljenje, što su drugi Francuzi iskazivali Briandu, ne dopušta im da vide, kako taj čovjek nije gotovo nikada provodio politiku, kojom je želio poći. Nije za to imao odvažnosti, a možda ni uzdanja u Francusku. Da se je obratio k francuskomu narodu nekoliko godina ranije, mjesto što se je odlučio na to prekasno, uveče svoga života, tko bi i smio reći, da Francuska ne bi shvatila, kako politika prćenja, sumnje, »veta« nije nje dostojna.

Poslije smrti Poincaréove, Briandove, onu je simpatiju, ponekad živu i istinitu, koja je u Francuskoj obuhvaćala toliko ligâ, izazivala velikim dijelom samo još nada da će nova zastava oteti Francusku starcima, koje je rat naučio toliko malo.

Radikalizam potječe u Francuskoj od Voltaira, socijalizam od Rousseaua. Viđao sam često u poslovnicama javnih bilježnika u južnoj Francuskoj poprsja te dvojice proroka, koje razdvaja na kaminu samo stajaći sat. No u umovima su te dvije misli isto tako razdaleko jedna od druge kao i na koncu XVIII. stoljeća.

Francuska će uistinu sazreti za obnovu svog međunarodnog života tek onoga dana, kad se Voltairovi radikali ne budu samo iskreno odrekli misli o Francuskoj, koja jedan dijelak svoje narodne nezavisnosti žrtvuje u korist pravednije i sigurnije evropske organizacije, nego kad budu osjetili svu moralnu krasotu te ideje i kao Michelet objavili, da njihova zemlja mora opet steći »socijalni instinkt kao pravu religiju.«[1] Toga će dana Rousseauvljevi socijalisti osjetiti još dublje, šta je Francuska njihovim srcima.

[1] Introduction à l'Histoire universelle.

Zamišljaju li ljudi, kolika bi bila snaga velikoj zemlji, uobličenoj od historije, kad bi nove generacije njene smogle da združe religiozno misionarstvo ruske mladeži, tako žarko, tako radino, ali tako slijepo i ograničeno, s njenim duhovnim individualizmom, s njenim čuvstvom prošlosti, — s tim čuvstvom prošlosti, koje je tako plemenito bogatstvo, kad ga prati čuvstvo života, ali je tek bolest, ako sve dovodi opet k starim traktatima.

V.

FRANCUSKA I RELIGIOZNO ČUVSTVO

Grgur XVI. rekao je da i ne može bolje, kad je osuđujući Lamennaisa udario žestoko na »haec detestabilis atque execranda libertas librariae«. Nema masonske sekte, koja bi u Francuskoj bila počinila većega zla crkvi nego slobodne polemike dvojice novinara — obojice žarkih katolika.

Prvi je bio Veuillot, koji se je poslije 1870. godine prikazivao da pripravlja revanšu — ali sasvim osobitu, revanšu Francuske ujedinjenoj Italiji. Ako su mnogi katolici u Francuskoj počeli onda da nepovjerljivo gledaju neke listove, koji su na oko bili religiozni, bilo je to zato jer su osjećali, ako poslušaju Veuillota, da bi to značilo rizikovati rat s Italijom.

Drugi je bio Édouard Drumont sa svojom »Libre Parole«, sa svojim antisemitizmom, sa svojom borbom protiv Dreyfusa, čak i onda kad je beskrajna većina u zemlji bila shvatila, da je taj slabo fotogenički kapetan nedužan.

Ako bi da razumijemo, zašto su se 1934. i iza te godine najodličnije crkvene ličnosti pokazale vrlo hladnima prama nacionalističkoj borbi, koja se je činila da će je strasti stvoriti jako probitačnom — na primjer borba sa »sektama«, odgovornima za »ubijstvo« savjetnika Princea — treba se samo sjetiti krutih pouka od iskustva s Veuillotom i s Drumontom: prvo je urodilo votiranjem lajičkih zakona, a drugo rastavom crkve i države i dugim antiklerikalizmom Combesova vremena.

Što je pobjeda narodne fronte 1936. bila jedino rezultanta kukavštine i sljepoće tih dragocjenih suradnika revolucionarnih, to jest »konzervativaca«, i što se u nju nije primiješao nikakav antiklerikalizam, za to valja zahvaliti opreznosti, čije je prednosti razabrala najzad crkva.

Pučki demokrati, koji su slabo važni po broju, stvaraju u rastresenom i zaposlenom Palais Bourbonu nejasan osjećaj da kršćanske ideje mogu opet postati — ili postati? — živa snaga u Francuskoj.

Sve do jučer bila je u Francuskoj neka klasična razdioba na desnu i ljevicu: desno su kapitalisti, veliki posjednici, ljudi u dvorcima, svećenici; lijevo ljudi zaneseni za lajicitetom, za revolucionarnom predajom, češće isticanom nego stvarnom.

Počinje se osjećati po jedva vidljivim simptomima, da se odmiče stara granica, da će sutra dijeliti Francuze nacionalizam ili internacionalizam, francuski interes, shvaćen kao opreka drugim interesima, ili francuski interes, koji nastoji da se smiješa sa sveopćim idealima i interesima.

Ako se prilike budu zaista razvijale u tom smislu, bit će to crkvi na probitak, sve ako glavni tvorci njena napretka budu nevjernici. Crkvi je već pošlo za rukom, jedva jednu generaciju iza Dreyfusove afere, da rastavi kropilo i sablju. Ne treba uostalom zaboraviti, da je usred bure Dreyfusove afere dekan literarnog fakulteta u Bordeauxu, Paul Stapfer, veliko građansko ime, bio kažnjen, jer je javno naglasio svoje revizionističko uvjerenje. No tko ga je kaznio? Arcilajik i arcimason Léon Bourgeois.

Je li crkva prihvatila po uvjerenju političku demokraciju u Francuskoj? Što se tiče nekolikih odvažnih svećenika, jest; što se tiče nekih katoličkih grupacija u sjevernoj Francuskoj, jest; ostatak je valjda više po potrebi nego po uvjerenju.

No uvjerenje može nastati, ako nacionalizmi naglase svoje pogansko obogotvorenje domovine. Crkva može dugo stiskati oči, može se dugo pričinjati da ne čuje, ali ne može otvoreno zanijekati načela, koja su u tijesnoj vezi s njenim najdubljim bićem.

Kršćanima, katolicima, može crkva da bude samo neki oblik, samo historijski, nipošto vječni oblik, ljudskih grupacija, koje pripravljaju zajednicu svetaca. Čim se domovina postavi na mjesto božanskih,

posvećenih vrednota, čini se svetogrđe. Sva ona naduta brbljarija, što se tako često nalazi u knjigama dobromislenih ljudi od tipa francuske akademije, puko je idolopoklonstvo i srdi one, kojima je zaista stalo, bez skrovitih misli, do moralnih sila, što ih predstavljaju domovine; no prave bi kršćane morala hvatati još žešća mrzovolja, njih koji bi morali znati bolje od svih drugih, da domovine vrijede samo po onom, koliko iskazuju u sebi sveopćih vrednota.

VI.

NIJEMCI POSLIJE RATA

Pošto su izginuli njemački demokrati i socijalisti — a nisu poginuli jako lijepom smrću — preostaju samo još nacionalni socijalisti, i oni koji misle da su nacionalni socijalisti i koji se pretvaraju da jesu to. U zbilji cijela Njemačka.

Šta znači sva ta halabuka tobožnjih protuboljševičkih križarskih ratova, te čistoće arijske rase i protužidovskog bjesnila, što nam svaki dan dopire iz Njemačke po štampi i po radiju, otkad se je Hitler popeo na vlast?

Djelomice strah, istinski strah; stravu, koju narod bez prirodnih granica osjeća jače nego drugi narod — nadasve strah od zaokruženja, koji je već bio jedan od najiskrenijih elemenata njemačkog mentaliteta, kad je Njemačka tvrdila 1914. godine, da su je natjerali na obranbeni rat[1].

No prije svega ima tu neki čudan kompleks inferiornosti, što nisu mogli da razbiju ni Kant ni Goethe,

[1] Iskreni dabogme, ali tek donekle. Ne treba zaboraviti, da su prije 1914. centralne carevine držale da su nepobjedive; a takvo je zapravo bilo i mišljenje britanskog i francuskog generalnog štaba, pogotovo u slučaju obranbenog rata centralnih vlasti, u jedinom slučaju, koji im je zajamčivao vojnu saradnju Italije.

Vrijedno je ponoviti napomenu, koju je austrijski vojni ministar, general von Auffenberg, jednoga dana 1914. godine izrekao njemačkomu poklisaru u Beču, Tschirschkomu:

»Njemačka i Austro-Ugarska imaju unutrašnje saobraćajne linije i mogu u odlučnom času prebaciti zajedno dva milijuna momaka na koje mu drago bojište. Naši neprijatelji ne će to moći nikada. Ne bih volio biti na mjestu šefova francuskog ili engleskog generalnog štaba, kad pripravljaju planove protiv nas.«

Uistinu, i usprkos »svijetu neprijateljâ«, Njemačka bi i Austro-Ugarska bile morale pobijediti u ratu — da njemački poglavice nisu tjerali svoje sljepilo sve donde, dok nisu Sjedinjenim državama omogućili ulazak u razmiricu.

ni Sedan, ni Charleroi, ni materijalno blagostanje wilhelminskoga doba.

Ako nije nikakav kompleks inferiornosti, zacijelo je barem manija proganjanja osnov onoj potrošnji rimskih orlova i lavova svetog Marka, na koju se daje sitni purgar talijanski, čim postane fašist. No ta masa, tako zdrava i tako čovječanska, kakav je talijanski narod seljački i radnički, ne uznosi se nikad i ne ponizuje se nikad — jer on zna po instinktu, od kakve potječe stare i plemenite loze.

Nigdje nisam kao u Njemačkoj nailazio na ljude, koji su se digli do vrlo visokog političkog položaja, a jedva i prikrivaju, koliko malo vole i cijene onu narodnu masu, iz koje su potekli. Kao mlad čovjek dobro sam poznavao grofa Metternicha, kasnijeg najčestitijeg i najiskrenijeg između njemačkih poklisara[2], Bülowa, Brockdorff-Rantzaua, Marschalla, Kiderlena, Schöna ... Neke sam između njih poznavao intimno. U svima su njima neke bitne crte njemačkoga značaja uzbuđivale jedino srditu nestrpljivost. A time se možda i razjašnjava, zašto je bilo tako povoljnog eksporta njemačkih prinčeva, koji su se pokazali dobrim glavarima drugih zemalja; bili su sretni, što su se smjestili drugdje: Filip II., Katarina II., Leopold I. ... Popis bi se mogao nastaviti.

I u samoj Francuskoj (ta na kakve glupe riječi ne navodi u Francuskoj »boljševički strah«!) tvrde ponekad optimisti, da će nacizam i diktatura Hitlerova stvoriti možda na koncu povoljan fakat za evropsku stabilizaciju, baš time što će Njemačkoj uliti stalniju samosvijest.

Žalibože, jedino oni koji su proživjeli diktatorski režim, kakav omogućuju današnja tehnička sredstva, znaju šta valja suditi o iskrenosti i realnosti njemačkih preobrazba. Hitlerizam će najzad oteti Nijemcima čak i ona svojstva, što se najviše spominju u

[2] On se je jedini usudio iz Londona reći Vilimu II., da će ga flotna politika dovesti do rata s Engleskom i do propasti.

njih, da se zastraše susjedi. Na primjer njihov dinamizam. Od nekoliko godina govore o njemu i odviše. Francuzi su o svojoj bistrini govorili toliko jedino u vremenima, kad nisu vidjeli bistro. Nijemci zaglušuju svijet dinamizmom, pred kojim bi trebalo da svi držćemo sve do onoga časa, kad se oni budu odvažili da postanu onako nepomični kao Turci Abdul Hamidovi ili Indijci iz sistema kasta. Šta je dakle istina pod tom publicističkom bukom, što iz Berlina zaglušuje Evropu? Nesretan narod, dvostruko zgrbljen pod dvjema hierarhijama, koje se barem drugdje na sreću isključuju uzajamno: pod hierarhijom velikoga kapitalizma i hierarhijom tisuća führera, koji i ne znajući nastavljaju organizaciju starih bonza njemačkog socijalizma.

Svanut će dan, kada će cijela hitlerska pustolovina nalikovati na karikaturu — donekle okrutnu i nepravednu — vazdanje Njemačke. Od sve te silne buke hitlerske diktature — isto onako uostalom kao i od diktature, koja je u isto vrijeme gospodovala u Italiji — bit će sasvim slabih tragova u nacionalnoj historiji; ti će tragovi jedino, kao neki mjehurčići i crvene ljage nakon bolesti, napominjati raspad, koji je bio obuzeo socijalno tijelo.

Njemački je narod zapamtio ovakvu krizu prije četiri stoljeća, ali kudikamo dublju, zamršeniju i ozbiljniju: crkvenu reformu. U uspoređenju s njom nacizam će se jednoga dana činiti tek časovitim i krvavim karnevalom.

Duboko štujem svaki iskreni iskaz vjerskoga čuvstva i ne bih htio da uvrijedim ni jednog jedinog čitaoca ove knjige. No kako bi se i moglo poreći, da su u talijanskoj renesansi bile klice svih sila, svih svjetlosti vedrije čovječnosti, a da je uzbuna Lutherova, pod ispraznim likom oslobođenja, skrenula uistinu veliki dio srednje Evrope s puta, koji je vodio k slobodi znanosti i misli, te zaronila njemački narod u opasnu izolaciju i u neodoljivo robovanje svjetskim gospodarima njegovim?

Da bi se bolje razumio Hitler, treba iznova proučavati Luthera. Hitlerski rasizam formulira već Luther, kad piše: »Mi smo Nijemci i hoćemo da ostanemo Nijemci«. Formula je sasvim opravdana za narod, kojemu je geografija uskratila povoljne granice, kao što ih ima Italija ili Španija, ali joj iskrsava opasni smisao, kad Luther dodaje, da ima »njemačka priroda«, koja jedina ima »snagu karaktera, ustrajnost u radu, umjerenost u ćudoređu, čestitost, velikodušnost ...« Sve u svemu: »navijek najbolji od svih naroda, istinska nacija«.[1]

Što se tiče drugih zemalja, sve je ista pjesma kao i nakon četiri stoljeća u knjizi »Mein Kampf«: Talijani imaju samo »milote«, Francuzi samo »rječitosti«; što se tiče Rusa, gotovo je isto kao i na nacističkom kongresu u Nürnbergu 1936. godine: »Jedva su i ravni Turcima«.

»Mein Kampf« se nalazi još kod Luthera tamo gdje on dokazuje, da ne treba znati granicâ sili, koja se stavlja u službu »pravde«; te stavke iz Lutherovih spisa napominju neobično hitlerovsku teoriju iz ožujka 1936., koja izjavljuje, da jedini njemački narod ima pravo da sudi, je li prekršio ugovor ili nije. Lutheru je rat tek prividno »nekršćansko djelo i protivno kršćanskoj ljubavi«. Rat, koji »kažnjava nevaljalce ... sjajno je i božansko djelo«.

Razumljivo je da njemački narod, kako veli Döllinger, prepoznaje u Lutheru svoju vlastitu prirodu, svoj »potenziertes Selbst«; da su Hegel, Fichte, Treitscheke samo potomci njegovi.

Profesori kao što je Treitscheke najveći su krivci za trovanje duhova u Njemačkoj, za izdaju Goetheove misli.

Nije nikakvo čudo, što su se oni, nakon svoje borbe da se pruština utopi u nijemštini, pokorno privoljeli, iza 1848.—49. i 1866. godine, da prihvate

1 U »Govorima za stolom«.

prusko rješenje njemačkog pitanja. Činjenice su bile činjenice.

Ali se nisu ograničili na to: kao i Treitscheke obožavali su ono što su bili kudili. Vjerovali su jedino još u »Macht«.

Time su strahovito doprinijeli zaglupljivanju Bismarckova i Wilhelmova doba i groznici Hitlerova doba; a da su ostali u smjernoj ali razboritoj opoziciji, mogli su iskazati dragocjenih usluga duševnoj ravnoteži svoje zemlje.

Ti su ljudi mislili da su »političari« — a stekli su samo sarkazme Bismarckove — kad su igrali isključive Nijemce, a zatvarali duše svakomu jakomu čovječanskomu dahu; postali su jedino »vještaci« za znanost ili za filozofiju, kao što su državnici postali samo »poslovođe« za upravu.

Zaboravili su, da ništa veliko i trajno ne može zemlji poteći iz uske nacionalističke politike; da su velike jedino one zemlje, koje imaju za svijet neku objavu, kao enciklopedistička Francuska ili renesansna Italija; kao što su uostalom i činili za Njemačku Kant i Goethe.

Mnogo više nego njihova mnogorječiva i zasukana propovijed zapanjuje nas Hitlerova propovijed, neporecivo silna, koja mnogo ravnije potječe iz Lutherove objave.

U Francuskoj su mnogo govorili o »Mein Kampf«, no koliko ja znam, nisu na objektivan način razložili njegovu siromaštinu i oprečnosti; ljevičarski ekstremisti zato, jer se zadovoljavaju s pokudom, a desničarski, jer čitajući Hitlera moraju da u njemu prepoznaju sebe i svoje instinkte sasvim srednje ruke.

Svoje principe u unutrašnjoj politici krsti Hitler imenom Weltanschauung; no to se »gledište na svijet« svodi jedino na rasističku formulu, koja se utvrđuje kao dogma, bez ikakvog pokušaja da se dokaže, i na naivnu tvrdnju, da je »marksizam« bojno oružje u službi »židovske rase«. Duhovna se naivnost Hitlerova ne pokazuje nigdje bolje nego gdje govori o

vođenju svjetskoga rata, koji je na svim frontama bio takav zamršen fenomen bludnji, strahota, sljepoće, te piše: »Da su u početku rata, ili za vrijeme rata, držali pod otrovnim plinovima dvanaest ili petnaest tisuća Židova, kvaritelja narodnih, ne bi bila Njemačka izgubila rat.«

Možda će se jednog dana reći, da duševna nedužnost, što izbija iz cijelog teoretskog dijela knjige »Mein Kampf«, sačinjava dokaz o moralnoj nedužnosti njena pisca: nekoliko puta govori on o »nacionalnom shvaćanju svijeta« i kao da ne sluti opreku in terminis, koju formulira; u nekoliko se navrata izjavljuje protiv germanizacije drugih naroda; a malo stranica iza toga priklapa, da će »pobjednički mač toga gospodstvenoga naroda moći osvojiti svijet, da da njemu zasadi višu civilizaciju«; nebrojene stranice posvećuje on dokazivanju, da je uska veza između rasizma i ličnih vrednota, pa i ne sluti, da se te dvije ideje isključuju, kao što se isključuje zamisao o rasi i zamisao o nepogrešivim narodnim vođama, zamisao, koju on proglašuje s emfazom, a i zna zašto. Teorija o potpuno višem narodu zlokobno bi dovela do misli o demokratskoj vladavini. Kako se odatle izvlači Hitler? Time što tvrdi, da je narodu ideal jedinstvo stada.

Ono gdje nema oprekâ ni lažnih koprena, to je dio »Mein Kampfa«, koji je posvećen vanjskoj politici. Sav je sistem razložen s jasnom odvažnošću: — Teritorijalno proširenje prama istoku, dakle obnavljanje kolonizatorskog rada njemačkog viteškog reda. Za tu svrhu: zaboravljanje svakog partikularističkog iredentizma, savez s Velikom Britanijom i Italijom, uništenje Francuske. I nadasve: »Svaka država, koja u blizini Njemačke teži da postane nova militaristička vlast, opasnost je Njemačkoj; to nam stvara nesamo pravo nego i dužnost da svim sredstvima, pa i oružjem, spriječimo postanak toj državi — i da je srušimo, ako je već nastala.«

Nije se jasnije mogao postaviti program evropske hegemonije. Zato se treba bojati novih iskušenja zemlji, koja pokorno trpi diktaturu ljudi s tako anahronističkim sanjama.

Koja pokorno trpi — rekoh. Jer samo onaj, tko je vidio kako se rađa i razvija jedna od poratnih demagoških i publicitarnih diktatura, zna koliko treba imati nepovjerenja prama tobože frenetskomu oduševljenju svjetine, pa i onda kad nam radio donosi o njemu direktno svjedočanstvo; a pogotovo kolikog nepovjerenja treba prama revnomu pristajanju uz diktaturu, što nalaziš u izjavama ljudi, koje si običavao cijeniti i štovati. To je i odviše prirodno, samo se vazda zaboravlja da je tako — da ljudi, kad ih snađu poniženja i nepravde, a oni ne mogu da se pobune protiv njih, na koncu konca nastoje da zaborave svoje nevolje i uspavaju svoje patnje; a to je prvi korak; u drugom času nastoje vas uvjeriti, da njihovo stanje i nije tako jadno, i da se napokon ne može poreći, da je čovjek, koji ih tiranizuje, izuzetan genije; u tom oni nalaze ispriku svomu poniženju, koje naposljetku poriču i pred najintimnijim prijateljima. Oni bi da zaborave — rekao sam to već — da su tako duboko pali; voliju lagati sami sebi.

No jednodušnost, osnovana na takvom pristajanju, slaba je kao i kula od karata. Dobro je to razabrao Bonaparte, kad poslije deset godina obožavanja nije uz sebe imao ni jednoga Francuza više. To se je lijepo vidjelo u Italiji onih dana, kad je talijanski narod saznao za ubijstvo zastupnika Matteottija i protrnuo od strave — i fašističkih znakova nestalo kao po nekoj čaroliji iz svih zapučaka.

Za svoju je budućnost siguran jedino narod, u kojem lični razum, kritički duh, razbor stvaraju razdiobe i borbe; no gdje se za tim borbama osjeća da je zajednička razložita osnova: moć i istinski život naroda, kojemu je jedinstvo skovano dugom poviješću i tuge i slave.

Jedinstvo stada može roditi jedino jalovim uspjesima, bez sutrašnjice.

Groblje istočnih naroda puno je i nacijâ, koje su prošle ponosite dane osvajanja i vojničkih hegemonija. Ali ih nije oživljavao dah slobode. Zato su ti narodi propali u prašini historije.

VII.

ENGLEZI I KONTINENT

ENGLEZI I ANGLOSAKSONSKA SOLIDARNOST

Za veliku je Britaniju nova činjenica poslije rata,[1] da se ona mora priznavati mnogo više evropskom nego što su željeli ponos njen, lijenost njena, tradicije njene.

Ministar predsjednik njen, Baldwin, morao je 1934. priznati taj osjećaj, kad je izjavio, da granica njegove zemlje »nije više na klisurama Manche nego na Rajni«. Ta je misao zaokupljala Baldwina; htio je za nju da pridobije svoj narod; a 4. listopada 1935. potvrdio je ponovo, da Velika Britanija »pripada evropskomu kontinentu«, i da će se imperija srušiti, ako se njeno središte, britanski otoci, »ne budu održali u srcu Evrope«.

Istina je da su engleskomu pacifizmu korijeni u samoj povijesti te zemlje, u njenim vjerskim i liberalnim tradicijama. Kad je u siječnju 1935. britanska zajednica za društvo naroda organizovala, pod pokroviteljstvom lorda Cecila, narodno glasanje o potrebi da se zaštiti mir, makar i uz sankcije protiv napadača, jedanaest je milijuna Engleza odgovorilo oduševljeno; deset je milijuna potvrdilo mišljenje da treba upotrebiti ekonomske sankcije protiv države, koja napadne drugu državu. Ta manifestacija engleskoga duha objavila se je prilično vrijeme prije nego što se je i naslutila Mussolinijeva odluka da zavojšti na Etiopiju.

Optuživati engleske pacifističke ideologije da su licemjerska koprena, koja zakriva imperijalističke interese, isto je tako tričavo kao i govoriti o »per-

[1] Vidi moju knjigu »Neprijateljska braća«, pogl. VII.

fidnom Albionu«. Ljudi u Foreign Officeu nisu valjda 1935. i 1936. godine zapravo ništa drugo ni željeli nego da se s Mussolinijem pogode o kakvom poslu, koji bi im se činio »praktičnim«. U tom ih je sprječilo javno mišljenje.

U britanskoj politici ima zacijelo neke elastičnosti i slobode u kretanju, koju u Francuskoj često drže za nerazumno krivo shvaćanje najviših interesa, koji su za obje zemlje zajednički. U tom je Engleska više manje jednaka Italiji. Obje zemlje leže na moru — Italija je mnogo više otok nego što se to misli — i slobodne su da biraju između dvije kontinentalne politike; ili barem si uobražavaju to. Francuska nije; strahovito susjedstvo njemačko određuje joj samo jednu politiku.

No to ne bi bilo dovoljno, da se protumači neko držanje i neko nepovjerenje londonsko, kad se ne bi držalo na umu, da bizantinske finese pariške štampe i ponekad samog Quai d'Orsaya — od vremena Lavala, koji je toliko bio koban za dobri glas Francuske — izazivaju u Engleskoj nerazumijevanje, koje graniči često sa zlovoljom. Godine 1936. sastao sam se na Rivieri s prijateljima, engleskim činovnicima, i gotovo nisam mogao da im razjasnim, kako je i radi kojih razloga francuski pacifizam, koji se je uvijek nalazio na ljevici, iznenada prešao na desnicu. U Francuskoj ne će da uoče dobro, kako bi francuskoj stvari bilo na probitak kod Engleza, kad bi se objasnili s najbezazlenijom iskrenošću, bez ikakvog potroška fraza o bratstvu oružja i tako dalje ... fraza, koje u Engleskoj izazivaju samo nepovjerenje.

Protivno se zbiva između Engleza i Amerikanaca. I onda kad su vrlo žive razlike u interesima, gotovo smo sigurni za jednu stvar u današnjem međunarodnom životu: da će London i Washington uvijek udarati zajedno istim putem.

Kolika je uostalom analogija između tih dviju zemalja, pa i u pitanjima, u kojima se čini da se razilaze! Ni jedna ni druga ne želi da proširi svoju vlast;

naprotiv, obje nastoje da umanje svoje imperijske odgovornosti, Amerikanci na Filipinima, a Englezi u Indiji i u Egiptu. Oni Englezi, koji su još od starog »complacent« (samozadovoljnog) tipa viktorijanske ere, ponose se svojim osjećanjem kolektivne odgovornosti, za opreku ozloglašenomu američkom izolacionizmu. No zapravo je i tu vrlo sitna razlika: London brani u Ženevi interese te evropske ravnoteže, što je stoljetna osnova njegove politike; Washington brani ravnotežu krajnjeg istoka, koja mu je sasvim drugačije na srcu. Odatle ovaj paradoks: internacionalistička Engleska nije htjela ni da se makne prilikom japanske provale u Mandžuriju, a izolacionistička bi Amerika bila pripravna da vojuje tada na čelu najoduševljenijih vjernika društva naroda.

Danas je najvažnije nastojanje engleskim i američkim državnicima i političkim misliocima da otvore put sve užoj i užoj suradnji dviju nacija, u interesu sveopćega mira; no kao praktični ljudi znaju oni, da je potpuno jedinstvo otežano samim faktom što su razdaleke sfere njihovih izravnih i bitnih interesa i ne daju im da dođu do onog oblika najviše solidarnosti, koji su postigle 1935. Francuska i Rusija i koji dopušta da se usvoji zajednička politika, tako da se u nekim jasno određenim slučajevima mogu odlučiti i na rat.

Englezi i Amerikanci kao da se boje, ne će li u nečem prestati da budu praktični, i to onda, kad ne paze na to, koliki bi beskrajan utjecaj mogli vršiti na cio svijet, ako ostanu podjednako vjerni istomu idealu slobode, ali mu postanu revni borci i tako na jedini sigurni način postignu sveopću pacifikaciju, koja im je potrebna.

Svijet ne će nikad govoriti Hitlerovu nijemštinu, isto kao što ne će nikad govoriti ni boljševičku ruštinu. No s tim je veće čudo, što cijelo kršćanstvo, koje je toliko godina strepilo od misli o Rusu s nožem u zubima, dršće od straha pred napadačkim povratkom germanskog Wotana, kojemu su u poslovicama

diktatorske propagande namjerice uvećali Schrecklichkeit. Čemu to nesvijesno klanjanje tako zvanoj njemačkoj superiornosti, pa i prosto mehaničkoj, jer sve što je bilo ratna snaga, danas je mehanika? Zato jer se Deutschtum koristi nedostatkom političkog duha i premalom političkom zrelošću njemačkog naroda, pa se je usudio da izbaci bajku, koja je doduše nezgrapna, ali uza sve to podeseterostručuje snagu — i prividnost, koja je u politici također snaga — njemačkoj životnosti. I to baš u onaj čas kad druga mistika, o ruskoj komunističkoj ofenzivi, mirno staje u red među stare zakone o evropskoj ravnoteži, kao što je sveta alijansa cara Aleksandra i srdačna ententa cara Nikole.

Šta je i prirodnije nego da se bujica tog novog barbarskog romantizma, što nam dolazi iz Njemačke, čini moćnom da zaprijeti ravnicama i vrtovima — nadasve vrtu, što je Candide naučio da njeguje.

Svijet mora da vjeruje u koju stvar: blagostanje, status quo nisu dovoljno djelotvorna religija. Francuski vojnici u godini II. potukli su austrijsku i rusku vojsku zato jer su nosili u sebi ideal, ideal slobode, i jer su vjerovali u njeg još i onda, kad su mu se počeli iznevjeravati njihove vođe, kao što Bonaparte u Campoformiju. Wilson, profesor američko-škotskoga porijekla, bio je jedan čas prvoglasnik svijeta, jer je tumačio želju svih nas, koji smo se vraćali iz rovova: mir u slobodi, da ne vidimo više rata. I Wilsonove je moći nestalo tek onda, kad se je počeo nagađati sa svojim idealom, da se vrati u diplomatske redove — kao diplomat opasniji od onih, kojima je diplomatski pragmatizam časno priznavani zanat.

Zato bi nas moralo obuzeti silno čudo, kad vidimo, da anglosaksonske diplomacije, koje su toliko željne konstruktivnog mira, kao da ne znaju da ima vrhovna sila, koja će svijetu vratiti opći zakon, i da je ta sila u njihovim rukama. Kad bi neki drugi Wilson, iz Londona ili iz Washingtona, proglasio još s jačom snagom nego prvi, da ne može postojati međunarodna zajednica izvan okvira slobode, demokracije, mira, razdrmao bi cijeli svijet na sasvim drugačiji djelotvorni način, nego što su formule nacionalnih mržnja, obnovljene uz pomoć starih dječjih bajka. Brzo bi se razabralo kako su, uza svu prividnost, krhki u srcima i u duhovima korijeni novih religija na osnovu pseudorimskog nacionalizma, wotanskog rasizma i čak onoga, što je postalo pametnim sovjetskim konformizmom. Brzo bi se razabralo, kako je u Evropi, uza svu zaglušnu buku demagošku, živa i duboka težnja za stvaranjem velike zajedničke domovine, koja ne bi pobijala ni jednu istinsku snagu naših narodnih patriotizama, nego bi ih ujedinila u novu harmoniju; isto onako kako već danas nije do dubljine Francuz, tko nije najprije Burgunđanin ili Provansalac, niti uistinu Talijan, ako ne osjeća sve bogatstvo lombardske ili genoveške baštine ...

VIII.

VELIKA BRITANIJA I DOMINIONI

Pred našim se je očima britanska država pretvorila, tiho ali radikalno, u britanski »commonwealth« — a ta se riječ može prevesti jedino: res publica, republika. Naziv je prvi put postao službeni 1921. godine, za irskog ugovora. Ali ga nije smislio ni Englez ni Irac, nego ga je general Smuts, Jugoafrikanac holandskog porijekla, izbacio za svojih govora o ratu od 1914. do 1918.

Zna se predobro, da Englezi ne vole definicije. Definiciju je dao Kanađanin, sir Robert Borden: »Commonwealth britanski — napisao je on — društvo je naroda, koji polažu istu prisegu vjernosti[1] i[2] kojima su uzajamni odnosi još u razvitku«.

Silama, koje su polagano ali sigurno dovele dominione do današnje nezavisnosti, uza svu protivnost engleskog službenog svijeta, treba potražiti daleki postanak u tvrdokornoj volji naseljenikâ Nove Engleske. U kolonijama, koje su zatim postale Sjedinjene države, uvijek su htjeli da nameću londonskoj vladi prava i povlastice svojih skupština. Poslije američke revolucije iselili su se u Kanadu oni, koji su ostali torijevci, i tamo im je bio prvi posao da organizuju kanadski parlamenat, ideja, kakva nije nikad sinula u glavama onih šezdesetak tisuća Francuza, što su se bili naselili na obalama Sv. Lovrenca i postali engleski podanici. Kanadski su Francuzi bili većinom seljaci, koji su došli iz zemlje, gdje su kraljevi uništili prava parlamenta, pa su ostali jedino »dobri podanici«. Tek po zasluzi novih pridošlica iz Connecticuta i Massachusseta zakon je o ustavu ustanovio 1791. godine u Kanadi dva zastupnička doma, jedan za Kanađane francuskog jezika i jedan za

[1] Allegiance. — [2] And. to »i« uistinu je »ali«.

Amerikance, koji su se trajno naselili u Gornjoj Kanadi.

Sve što se je kasnije stvorilo svuda u britanskom svijetu, povelo se je samo za kanadskom inicijativom.

I opet je jedna kanadska vlada, na veliku sablazan Londonu, odredila 1859. uvoznu carinu na englesku robu. Engleska je vlada prosvjedovala žestoko, ali kanadski je ministar financija, sir Alexander Galt, odgovorio, da bi kanadski »self-government« bio samo puka riječ, kad kanadski narod ne bi imao pravo da bira prihode za svoj budget. London je morao popustiti: odatle datira britansko priznavanje kolonijama potpune fiskalne autonomije.

Rat od 1914.—18. potvrdio je kolonijama nezavisnost, otada potpunu, time što su šefovi dominiona primljeni u ratni državni kabinet. Tom je prilikom svečana »odluka« priznala nesamo da su dominioni »autonomous nations«, nego i objavila, da imaju pravo na »adequate voice in foreign policy and foreign relations« (primjeren glas u vanjskoj politici i vanjskim odnosima) — i da će se njihov glas javljati u instituciji za »continuous consultation in all important matters of common imperial concern« (neprekidno savjetovanje u svim važnim pitanjima općeg državnog interesa).

No u Engleskoj, više nego igdje drugdje, ne stvara tekst nego činjenica preokret u prilikama. A potpuna nezavisnost dominiona stekla je konačni dokaz u rujnu 1922., kad je Lloyd George, ozlojeđen francuskim i talijanskim otporom (o kojem smijem reći da sam mu duša bio ja) protiv novog rata s Turcima, mislio da će moći navesti dominione u borbu protiv Kemala i bez dogovora s njima. Ministar predsjednik kanadski protestovao je i prosto izjavio Lloyd Georgeu, da je Kanada slobodna zemlja i nema nikakve razmirice s Turskom. Ja sam tada bio poslanik u Parizu i tamo sam s povoljnim rezultatima radio za zajedničku francusko-talijansku politiku u Turskoj. U Parizu sam se poslije nekoliko mjeseci sastao s lor-

dom Curzonom i zapitao ga, ima li Lloyd George, kojega je upravo bio naslijedio Bonar Law, nade da bi se vratio na vlast. Odgovorio mi je:

»Nema; zauvijek ga je onemogućila strašna njegova pogreška s Kanadom, u čanačkoj aferi«.

U tom ga je dovela do pretjerivanja pakost na bivšega šefa, koji je često bio povrijedio njegovu taštinu; samo jedna pogreška — smrt — sprečava političaru povratak na vlast.

Anglofobi, čija fobija loše prikriva tajno divljenje Hitleru i drugim diktatorima, viču na englesko licemjerstvo, kad vide, kolika je snaga britanskog javnog mišljenja u prilog društvu naroda, koje zaista znači moralni zakon, viši od protudruštvenih težnja nacionalnih država. Ti anglofobi ne vide, ako to i jest engleska sebičnost, da su vijeci slobode i političke zrelosti poistovjetili tu sebičnost sa sanjarijama, što ih često ne znaju službenici Foreign Officea shvatiti ni služiti im, ali je u njima snaga da se duboko dojimaju engleskih pučkih masa. Jedan razlog, u isti mah realistički i idealistički, koji je tako radikalno obratio engleske državnike na lojalnu politiku prama jakomu i istinitomu društvu naroda, evo je ovaj: iza nemilog iskustva Lloyd Georgeova ne bi se više usudili u Londonu da se izvrgnu ratnoj opasnosti, dok nisu sigurni za pristanak dominionâ; ali tamo znaju, da su dominioni, ako i ne dobivaju nikakvih naloga sa Downing Streeta, pripravni da se pokoravaju Ženevi i njenu ugovoru i da koračaju rukom u ruku nesamo s Engleskom nego i sa svim državama, koje su vjerne vrhovnomu međunarodnomu zakonu.

Povijest odnosa između Engleske i Kanade pouka je, da je ne bi trebali zaboraviti uznošljivi ljudi, koji vjeruju u kobni nestanak malih naroda. Lord Durham, vrhovni komisar u Kanadi 1839. godine, napisao je u svojem konačnom izvještaju: »Francuski su Kanađani preostaci stare kolonizacije i osamljeni u sredini anglosaksonskoga svijeta. Bila budućnost američka ili britanska, jedna je stvar sigurna: da njima

nema više mjesta. To je pitanje vremena, no oni su osuđeni da iščeznu; kako govore drugi jezik mjesto engleskoga, na kontinentu gdje je sve englesko, ostali bi zauvijek u stanju inferiornosti. Zato, da budu izbavljeni iz te inferiornosti, mislim da ih treba poengleziti.«[1]

Jedno stoljeće iza tog izvještaja kanadski su Francuzi, kojih je onda bilo nekoliko desetaka tisuća, narasli na tri milijuna, na trideset postotaka svega pučanstva kanadskoga. I još više: kako su uz politiku mira i slobode postali vjerni građani britanski, sačinjavaju oni danas, sa svojom kompaktnom masom, najjači i najsigurniji bedem protiv amerikanizacije Kanade: tvrdokorni individualizam kanadskih Francuza čini im naročito mrskim ono, što oni nazivaju mehaničkom standardizacijom Sjedinjenih država.

No svi Kanađani, i Francuzi i Englezi, podjednako žele da se održe intimni odnosi između Britanske imperije i Sjedinjenih država, tih Sjedinjenih država, s kojima Kanađani imaju zajedničku jedinu granicu, što postoji na svijetu, bez ijedne tvrđave i bez ijednog topa.

I ovdje su Kanađani, kad su se oslobodili, iskazali drugocjenu uslugu Engleskoj, učvrstili je u potrebi politike, koja je za dominione dogma: ne smije biti razilaženja između Londona i Washingtona.

[1] Znam samo još jedan slučaj viktorijanske uobraženosti, ovako silan kao što je slučaj lorda Durhama: to je lord Macaulay, koji je u to isto vrijeme napisao, da bi trebalo ugušiti različite jezike, jer kulturi je u Indiji »suđeno da bude engleska«. Uz hitrije shvaćanje životne snage indijskih naroda bili bi Englezi umakli mnogim griješkama...

IX.

BELGIJANCI I HOLANĐANI

Čim o Belgiji progovore politički pisci, javlja se riječ mikrokozam. I zaista, oko Bruselja se okuplja veliki dio evropskih socijalnih iskustava i problema. No još i više: povijest Belgije je najzanimljiviji mikrokozam; tu se čovjek ne može prenavljati da vjeruje samo u nacionalne izvore, kao u Italiji ili u Francuskoj; da se shvati, kako je nastala Belgija, treba razmotriti postanak gradova, dizanje dvorova, križarske vojne, investiture, reformaciju, protureformaciju, bečku carsku vlast, francusku revoluciju...

Izvan Belgije, pogotovo u Francuskoj, često se varaju o domašaju ove ili one preobrazbe belgijske. Zašto pogotovo u Francuskoj? Jer kod dvaju susjednih naroda zajednički je jezik ponekad zapreka razumijevanju, više nego veza. Misle ljudi da izgovaraju iste riječi, daju im isto značenje, a pod istovjetnim se riječima krije često bezdan. Već za vrijeme francuske revolucije uzvikivali su Belgijanci: »Ne ćemo da budemo ni pruski robovi ni francuski sansculoti.«

Time se stvara zamršenost političkog života u Belgiji, koja je u isti mah i uzrok bogatstvu belgijskoga poleta; to jest, taj se je narod smjestio nakraj rimske međe, limes romanus, gdje se sastaju latinska zrelost jednih i flamanska vatrena mladost drugih.

Belgija, i valonska i flamanska, zemlja je individualizma: u njoj su i sami socijalisti ponekad toliko individualisti, da se uz njih konzervativci drugih zemalja čine opasnim etatistima. To se uostalom objašnjava poviješću te zemlje: kad su u XV. stoljeću kraljevi osnivali francusku državu, kojoj će sve rasti ugled i vlast i kojoj će svi Francuzi priviknuti da obraćaju pogled, belgijski je politički život bio ustaljen na podugo vrijeme i vršio se u municipalnom

okviru. Od XII. stoljeća preuzima belgijski trgovac vodstvo grada. To je vladavina trgovačkih gilda. U XIV. stoljeću zahtijevaju zanatnici da učestvuju u gradskoj upravi. To je vlast obrtničkih cehova. U to isto vrijeme mora se u Italiji Dante upisivati u zbor drogista,da bi u Firenzi stekao građanska prava. I zaista, malo ima u Evropi tako jednakih psiholoških i historijskih tvorevina, kao što su u Belgijanaca i Talijana, najvećih individualista među Evropljanima. Velika je to razlika s Francuzima, koji su bijesni individualisti u svom privatnom životu i u ličnim mislima, ali često, ako i ne će da to priznaju, gledaju u nacionalnoj državi neko daleko i tajnovito božanstvo, čiju žele providencijalnu pomoć. (Francuz u tuđini odmah za sve odlazi k svomu poslanstvu; Belgijanac se odlučuje na to tek u krajnjoj potrebi.)

Izvan Belgije a i u Belgiji sude pretjerano, mislim, o težini razdora između Valona i Flamana. Pogrešna je jošte kako primjedba Parižanina, koji silazi na južnom kolodvoru u Bruxellesu i uzvikuje: — I ne osjećam da sam prešao granicu. Stoljećima su, od 1477. do 1794. godine, djedovi današnjih Belgijanaca bili okrenuti licem k Madridu ili k Beču, nikada k Parizu. Nikad ih nisu zablještili sunce versaillesko i vatrometi tuilerijski. Revoluciju 1830. godine, njihovu revoluciju, izazvao je dabogme primjer triju slavnih revolucija, no bez ikakvog modnog tadašnjeg romantizma u Parizu. Bila je to puka belgijska revolucija: advokati i rentieri, koji su imali svojih »tegoba«, i sirotinja, koja je gladovala. Kasnije se i opet pokazala duboka razlika: izabrali su kraljevsku obitelj, durili se na nju i cijenili je već prama generacijama, ali razabrali, da je to dobar posao — i zadržali je.

Kako bi i moglo biti drugačije? I oni Belgijanci, koji su obdareni vrlo živim duhom, a ima ih mnogo, često ne znaju šta bi rekli, baš kao što se belgijski krajevi čine da su pusti, pa im se osjeća krasota tek iza duga gledanja. To nije ni izdaleka francuski.

Ono što razdvaja, ili je barem razdvajalo do danas Valone i Flamane, nije bitno. Stari neki kralj ugarski izjavio je jednom: natio unius linguae imbecilla est. I zaista, nema besmislenijih vladavina od onih, što nastoje da unište grupacije s manjinskim jezikom ili tradicijama, grupacije, koje mogu sačinjavati još jednu jakost zemlji, ako dobro postupaju s njima i dobro ih shvaćaju. A Belgija bi mogla naučiti Evropu način kako se stvara Evropa, jer u njenim granicama, u malom, i Flamani i Valoni osjećaju sve evropske probleme i opasnosti bolje, nagonski, nego veliki narodi, prejako ujedinjeni. Belgijanci jesu i ostaju konačno ujedinjeni, uza sve svoje unutarnje razdvojenosti. Kao i Švicarci, imaju oni zajednički mentalitet, govorili francuski ili flamanski; svi su belgijski gradovi nastali i izrasli po istom historijskom zakonu, a pravo, običaji, umjetnost težili su samo za istom svrhom: da nerazdruživo spoje dvije rase, čije su razlike ponekad nemile, ali sličnosti mnogo dublje.

U Belgiji mogu samo površni duhovi sumnjati o narodnoj budućnosti. Sve više i više shvaćaju tamo najzad i oni Belgijanci, koji su najprivrženiji francuskoj kulturi, da je jalov posao ne gledati stvarnosti u oči, a stvarnost je, da belgijski narod sačinjavaju više od četiri miljuna Flamana i manje od 4 milijuna Valona, i da će plodnost i životna snaga flamanska još jače pretegnuti na njihovu stranu, već za jednu ili dvije generacije. I sama krivulja ekonomskog života teži da posluži Flamanima: limburški ugljenici. koji su tek novi, u zamahu su da nadmaše ugljenike u Hainautu, iscrpljene dugom eksploatacijom; luka anverska (Antwerpen) i Albertov kanal pomažu također sve veću ekonomsku snagu Flamanima, koji dobro znaju, da tvornice vole iskrsavati tamo gdje su ugljenici i sredstva za transport vodom. No Flamani znaju i to,, kolika bi im bila nesreća, da jednog dana ne bude pod istom zastavom cio Albertov ka-

nal, da jednoga dana bude Liège (Lüttich) odvojen od Anversa granicom.

Jedina je još opasnost, što Flamani svuda napreduju u moći i probitku, ali to ne znaju još. Bogati po ekonomskoj budućnosti, puni umjetničkoga žara, koji će od njih stvoriti možda veće stvaraoce nego što su Valoni, dovoljno jaki u politici, da odrede zemlji tihi diplomatski okret k stvarnoj neutralnosti, kakav je nastao 1935. i 1936. godine, još vazda su oni obuzeti manijom da ih progone, i to jedino objašnjava njihovo pretjerivanje i nadmetanje. No ako u Flamana, pogotovo u katolika Flamana ima zaista novih, djevičanskih sila, što mi se je ponekad činilo da ih nazirem, teško da će se oni i dalje zadovoljavati nekim kukavnim autonomističkim uspjesima, kad mogu sebi reći, da sačinjavaju polovicu naroda, zapravo protunacionalističkog, te bi mogli težiti za misijom da propovijedaju nove duševne vrednote mnogim drugim katolicima, koji kao i mnogi liberali i mnogi socijalisti ponavljaju moralne formule vječite krasote, no bez većega žara nego što ga kineski budhisti ulažu u svoje molitve.

Nesporazumi belgijsko-holandski podsjećaju, u većoj mjeri, na nesporazume između Flamana i Valona. U Holanđana je germanski temperamenat s latinskom kulturom; nizozemski je protestantizam mnogo sličniji francuskomu nego njemačkomu. U međunarodnoj se politici osjeća često u Holanđana onaj spomen o vremenima, kad su oni bili velika vlast, koja je zadavala brige Engleskoj. To je više nego historijski spomen, kao što je to u Španjolaca. Možda i to, što zemlja ima još velikih kolonija,[1] pripomaže da se stvaraju pogledi, koji nisu nipošto provincijalni; isto tako kao što se trgovci hanzeatskih gradova čine da su velikaši, kad se uporede s Nijemcima iz unutrašnjosti.

[1] I Belgija ima veliku koloniju. No Kongo je odviše ostao u rukama monopolizatorskih grupa; zato je slabo poslužio, da bi Belgija proširila svoj utjecaj.

Tradicija o narodnoj nezavisnosti i ugledu, koja nadahnjuje sav javni život nizozemski, stvara zemlji snagu, osim jedne tačke: tamo gdje se Holandija pokazuje tako sporom da shvati — na djelu, ako nije na riječima — kako bi joj bio najveći interes da dođe do politike bliske diplomatske i ekonomske intimnosti s belgijskim susjedom.

Evropske bi prilike trebale sve jače upućivati Holanđane i Belgijance, da su interesi, koji bi ih mogli ujediniti, kudikamo jači nego razilaženja — da se i ne spominju historijske mržnje, koje sežu sve do 1830. godine. Obje se zemlje nalaze u istoj susjednoj zoni triju velikih država; obadvjema je zemljama isti interes da se ustanovi pravi mir između ta tri prejaka susjeda; obje se zemlje mogu jedino okoristiti, ako se umanji protekcionistička ludost; obje zemlje znaju, da je lakše nagađanje između dva naroda više manje jednake snage, nego s velikim državama, koje imaju interesâ, što prelaze skromne ciljeve male zemlje. Zato je Holandija bila uvijek protivna kakvomu drago učestvovanju u locarnskoj politici; zato smrt, što je 1936. stigla locarnske ugovore, jako kobna u mnogom gledištu, može barem da urodi jednim probitkom: da olakša dolazak sve bližoj antanti između Haaga i Bruxellesa. Temperamenat tih dvaju naroda, tradicije dviju diplomacija jamče, da ta antanta ne bi bila nikako pustolovna ni presmiona; da bi bila potpuno svijesna o granicama, koje bi stvarnost udarila njihovu radu; no osnovana na ljubavi za mir i za napredak ljudski isto kao i na opreznosti, mogla bi biti nov faktor, koji bi služio jedino pravu.

Susjedstvo belgijsko-nizozemske grupe sa skandinavskom grupom moglo bi dopustiti da mislimo o budućim formacijama, koje se danas čine tlapnjama jedino zato jer ludost ili ograničenost onih, što upravljaju velikim vlastima, truje zrak u Evropi.

X.

BELGIJSKA VANJSKA POLITIKA

Belgija je uvijek, osim vremena njemačke provale od 1914. do 1918. godine, pripadala onoj grupi naroda, većinom malih, koji su prama drugima sretni, i ne privlače svjetsku pažnju dramskim prizorima, kao u diktatorskim zemljama, gdje se sve događa u teatarskim mijenama, ili u nenadanom prevraćanju utjecaja na vlast, kao na Istoku.

Gledan izvana, belgijski je politički život za cijelog stoljeća nalikovao na koju od onih sporih i sigurnih rijeka, za koje se nije nikad čulo, da su promijenile tok ili uznemirile ravnice oko sebe.

Jedino rijetki ljudi, koji su se strasno zanimali za belgijski eksperimenat, bili su moćni da razaberu preobrazbe, što se redaju bez vanjskih potresa, ponekad na gotovo neopažljiv način, i od generacije na generaciju prevraćaju odnose socijalnih sila.

Belgijska vanjska politika nije umakla tomu zakonu. Istina, Belgijanci su se dugo poslije 1930. godine odavali udobnoj formuli o obveznoj i trajnoj neutralnosti, koju je smislio Palmerston, kad je Belgija postala nezavisna država, da bi stvorio ispred Engleske zemlju, koja je zaštićena od francuskih ambicija, (tek je šesnaest godina dijelilo Engleze od one strašne more, što im je bio Napoleon); Belgijanci su tada morali sve da stvore: središnu upravu, metalursku industriju, poljodjelski razvitak, prosvjetni sistem... U svemu su tom uspjeli divno. Francusko-pruski rat 1870. godine bio je belgijskoj neutralnosti veliko iskušenje. Zato su Belgijanci bili privikli da se ne interesuju ni za kakav inostrani problem. No koliko je drugačija bila belgijska atmosfera poslije iskustva u svjetskom ratu!

Godine 1901., na jednoj od konačnih sjednica mješovite vojničke komisije, kad je jedan vojni član zaiskao, da se prouči hipoteza o povredi belgijskih

granica, civilni su se članovi komisije povukli, indignirani, što se izvrgava sumnji »vjera u međunarodne ugovore.«

U listopadu 1936, prije čuvenoga govora kralja Leopolda II. o vojničkim i međunarodnim dužnostima Belgije, nova je mješovita vojnička komisija na svojoj posljednjoj sjednici izjavila s jednodušnošću svojih članova, da je potrebno »trajno osigurati djelotvornu zaštitu granice« i produžiti vojnoj službi rok od dvanaest na osamnaest mjeseci, kako je zahtijevao šef generalnog štaba.

Nekoliko dana poslije toga, 13. listopada, izgovorio je belgijski kralj govor, u kojem je iznio uzroke uznemirenosti belgijskog naroda pred sve većom međunarodnom anarhijom u Evropi i izjavio, na sasvim drugačiji način nego u prošlosti postavljajući osnove za eventualni drugi locarnski ugovor:

»Vojnički nam položaj naš nalaže da održavamo vojnu uredbu, koja je moćna da odvrati bilo koga od naših susjeda od zauzimanja našeg teritorija, da bi napao na koju drugu državu. Izvršujući tu zadaću, pripomaže Belgija na odličan način miru u zapadnoj Evropi i stvara sebi ipso facto pravo na štovanje i na eventualnu pomoć svih država, kojima je interes u tom miru.

»Na tim osnovama mislim da je belgijsko javno mišljenje jednodušno.

»No naše obveze ne treba da prelaze preko toga. Svaka jednostrana politika slabi naš vanjski položaj, podbada s pravom ili nepravom našu podvojenost u unutrašnjosti. Savez, sve ako je i samo obranbeni, ne vodi k svrsi, jer ma koliko brza bila pomoć jednog saveznika, pritekla bi tek nakon udarca napadačeva, koji bi tresnuo kao grom. Mi bismo u svakom slučaju bili sami, da se borimo s tim udarcem.

»Ako Belgija ne bude sama raspolagala obranbenim sistemom, koji je moćan da odoli udarcu, doživjet će od prvoga maha duboku provalu i odmah će biti opljačkana. Nakon toga bi joj prijateljska

pomoć mogla doduše osigurati konačnu pobjedu, no borba bi navalila na zemlju takvo pustošenje, kojemu bi pustošenje iz 1914.—1918. godine bilo samo blijeda slika.«

Istina je, godine 1935. i 1936. nije Belgijancima nedostajalo razloga za uznemirenost i opreznost, to jest narodu, čije je zemljište stoljećima već bojište gotovo svih evropskih ratova: prvo jednostrani otkaz locarnskog ugovora, što ga je 7. ožujka 1936. objavila Hitlerova vlada, zaboravljajući da je taj ugovor predložio Velikoj Britaniji i Francuskoj Stresemann, pa ako je ikada bilo ugovora, koji je opreka diktatu i zaista izražaj slobodnog pristanka, i još više, isključive inicijative njemačke vlade, onda je to bio ovaj ugovor;[1] zatim neuspjeh sa sankcijama protiv države, proglašene »napadačem«, na drugu državu, članicu društva narodâ, i to pošto je Belgija držala za svoju dužnost — bolnu dužnost, ali dužnost — da preuzme sav svoj dio u primjeni sankcija; i pošto je ustanovila, da se većina velikih država ne pokorava propisima isto onako lojalno kao ona; naposljetku, i možda više svega, ona luda atmosfera straha — luda zato, jer je bila izazvana fantomima i bluffovima — koja je malo po malo zahvaćala svu zapadnu Evropu.[2]

[1] Upor. moju knjigu »Neprijateljska braća«, gl. VIII.

[2] Evo kako kraljev govor nabraja činjenice, koje pravdaju uznemirenost belgijskoga naroda:

»a) ponovno oružanje Njemačke, iza potpune militarizacije Italije i Rusije...

»b) preobrazba ratnih metoda pod utjecajem tehničkog napretka, naročito u avijaciji i motorizaciji... koji osobito uzbunjuje zemlje manjeg opsega, kao što je Belgija;

»c) naglo ponovno osvojenje porajnskoga kraja i prenos na našu granicu polaznih baza za eventualnu njemačku provalu;

»d) uzdrmani temelji međunarodne sigurnosti kršenjem ugovorâ, i onih koji su potpisani od slobodne volje... i gotovo nemogućnost da se u današnjim prilikama primijene odredbe iz pakta društva naroda za suzbijanje tih prekršaja;

»e) naposljetku, unutarnji razdori nekih država, koje rizikuju da se upletu u suparništvo političkih i socijalnih sistema drugih država i da izazovu ljuću i razorniju konflagraciju nego što je bila ona, kojoj osjećamo posljedice još i danas.«

No krivo bi bilo misliti da je preokret u belgijskoj vanjskoj politici, ili u slici, koju su sebi crtali o njoj u Parizu i u ostaloj Evropi, počeo iskrsavati u glavama tek s međunarodnim zapletajima 1935. i 1936. godine. Otpočeo je zapravo odmah čim se je vratio mir.

Svaka od naših poratnih godina brojala je u svim evropskim zemljama isto onoliko koliko desetljeće prije rata: toliko su brojni bili nemiri, strahovi, mržnje, što ih je mir ostavio u dušama. U nekim se je zemljama, kao što u Rusiji, prekid s prošlošću očitovao radikalnom revolucijom; u drugim zemljama državnim udarima, koje su nastojali uzdići do visine revolucija; drugi narodi, sretniji, jer su dulje vrijeme naučeni na slobodu, duboko su se preobrazili, no ipak očuvali umirni neprekidni konac vanjskih tradicija, što toliko pripomažu duševnomu spokoju, kao što Engleska, gdje su, na primjer, britansku državu pretvorili u »commonwealth« (res publica) britanskih naroda. Isto je tako — rekao sam već u početku — bilo s Belgijom: jedino površni su umovi mogli vjerovati, prije nego što je govor belgijskoga kralja uzvitlao onoliku prašinu, da se kod Belgijanaca nije ništa razvilo iza rata — jer ništa nije bilo privuklo pažnju međunarodnog javnog mišljenja. U zbilji je belgijska vanjska politika osjećala sve više i više potrebu da preinači metode, ako ne ciljeve, a što je još važnije, sama je belgijska skupnost pokazivala takvih promjena i preinaka, da bi bilo i odviše nepametno ne razbirati ih u vanjskim formama diplomatskog sastava belgijskog, kako se je razbiralo malo po malo i u svem pogonu nacionalnog organizma.

Te promjene, te preinake sastoje se poglavito u sve većoj važnosti flamanskog elementa. O tom sam govorio u prijašnjem poglavlju. Rekao sam tamo, da belgijski narod sačinjavaju više od četiri milijuna Flamana i manje od četiri milijuna Valona. Razmjer bi po brojenju od 1930. godine bio u tačnim brojevima ovakav: 3,039.000 Belgijanaca, koji govore samo

francuski; 3,473.000, koji govore samo flamanski; 1,045.000, koji govore oba jezika. Ali nema sumnje da velika većina ovog posljednjeg milijuna osjeća flamanski. Ponešto kao i Irci, Flamani su iz prošlosti, kad su prama njima bili slijepi i nepravedni, očuvali neki talog mržnje i sumnje na svoju braću francuskog jezika, mržnju i sumnju, što kod njih izazivaju ponekad takva djela, koja su u najočitijoj opreci s njihovim interesima, kao kad su zaiskali, da se sasvim flamanizuje inženjerska škola na sveučilištu u Gandu (Gentu). Ta je škola bila čuvena u Evropi: Rusija i Balkan imaju inženjerâ prvog reda, koji su potekli iz Ganda; ali je trebalo silom flamanizovati nesamo sveučilište — što je bilo razumljivo — nego i inženjersku školu, koja je bila dragocjeno sredstvo za belgijski — i flamanski — utjecaj u svijetu; posljedica: tamo nema više stranih studenata, a i belgijski su studenti spali za dvije trećine.

No za te pogreške — a ima ih mnogo — pada veći dio odgovornosti na one Belgijance, što su i iza rata mislili i dalje onako kao njihovi pradjedovi 1830. godine, kojima je flamanski jezik bio puki i neznatni pučki govor;[1] mogli su da ne haju za svjetinu, koja nije željela ni da bira svoje zastupnike u parlamenat; ali nisu mogli da ne znaju za vojnike, koji su se četiri

[1] Belgijski su konzervativci (a riječ konzervativci obuhvaća u ovom slučaju katolike i liberale) počinili prama Flamanima one iste pogreške, što i građani talijanskih gradova u Dalmaciji, prožetih talijanskom umjetnošću i mletačkom historijom. Građani talijanskih gradova u Dalmaciji, toliko velikodušni u svakom pogledu, nisu isprva razbirali, a zatim su prezirali i mrzili slavensko razbuđivanje, mjesto da ga vode i da se brate s njim; tu su pogrešku platili skupo.

Isto je tako pogreška mnogim Francuzima, što neprijateljski gledaju tako neizbježivu činjenicu, kao što je razvitak flamanskog jezika i književnosti. Jedan poratni poslanik francuski nije nikad ni slutio, koliku lošu službu iskazuje svojoj zemlji, kad je pokazivao kako se žesti na svaki flamanski govor, koji je morao slušati. Na svu sreću za Francusku, ljudi kao Corbin, Claudel, Laroche shvaćali su na uzvišeniji i bistriji način dužnosti svoje službe.

godine borili na Yseri za nezavisnost zajedničke domovine. Ne bi se, na primjer, nikada trebalo zaboravljati u Francuskoj, — no zapravo se i nije zaboravljalo, jer se nikad i nije znalo, — da su 80% belgijskih vojnika u ratu bili Flamani.

Ti Flamani, ti jučerašnji vojnici, ti današnji gorljivi radnici, jesu li skloniji sporazumu s Njemačkom nego s Francuskom? Nipošto. Oni su jaki individualisti, gotovo na bolestan način odani bojama, zvucima, mirisima svoje rođene grude, i bijesno bi se protivili svakomu njemačkomu pokušaju da zagospoduju njima. Što se čini da su sumnjičavi prama francuskomu utjecaju, to je zato jer im je gospodstvo prvoga carstva jedna od najgorčih uspomena. A i zato jer s francuske strane nisu uvijek vodili računa o tom, da takav trajni i veliki sklad političkih i vojnih gledišta, kakav je nakon versailleskog ugovora bio ustanovljen između Pariza i Bruxellesa, iziskuje sa strane tako velike vlasti, kao što je Francuska, gotovo nadljudsku pažnju na svaku gestu i svaku riječ, da se ne bi kod tolikih mnogih elemenata u sasvim maloj susjednoj zemlji uzbudio dojam ovisnosti, svejedno, makar bio i sasvim pogrešan. Neki francuski listovi i ne sanjaju, koliku krivicu čine svojoj zemlji pred Belgijancima, kad pišu ovakve fraze, kao što sam našao u jednom »nacionalnom« listu sutradan iza govora kralja Leopolda: »Vrátimo Flamane njihovoj germanskoj braći i zapitajmo našu braću iz Sambre-et-Meuse, jesu li zaboravili na ono vrijeme, kad ih je republikanska vojska oslobodila od tiranije Josipa II., cara njemačkoga.« Tko je napisao te retke, nije jedini čovjek u Francuskoj, koji i ne sluti, da je Josip II., ne »car njemački«, nego car svetog rimskog carstva, bio nesamo Belgijanac u Belgiji, nego Bruxeljanin u Bruxellesu i Gandanin u Gandu, kao što je i bio Talijan u Lombardiji; i da je francuski upad razorio u Belgiji povijesno nacionalno stanje, koje je Belgijancima bilo milije nego konskripcija, ratovi i

kontinentalna blokada, kojima ih je obdario veseli dolazak Napoleonov.

Otkad su francuski komunisti, pokoravajući se uputi iz Moskve, otkrili u sebi »patriotsku« dušu, škodi njihov govor francuskoj stvari ponekad gotovo isto kao i govor nekih listova s desnice. Evo šta se nije skanjivala da napiše revija »Karl Marx« iza govora kralja Leopolda: »Valja nam proučiti sredstva za upad u Belgiju u slučaju oružanog sukoba s Reichom, jer neutralnost te zemlje nije nam važna i obrana mira zaslužuje svako izvrtanje papirnih krpa.«

Dabogme, moglo bi se jošte kako odgovoriti u Francuskoj, da se tu radi o mišljenjima i o piscima, koji nisu važni. No veliki narodi ne smiju nikad zaboravljati, da njima treba još više takta i opreznosti s malim susjedima nego s moćnim susjedima. I nije da bi mali narodi bili u nepravu, što su odviše osjetljivi, kako se često veli — s nestrpljivom grimasom — u velikim prijestolnicama. To i jest dužnost malim narodima da dižu ljubomornu obranu oko svojih nezavisnosti, koje još sačinjavaju oaze umjerenosti i zdrave pameti usred nacionalističkih opojenosti na kontinentu.

Bih li smio odati ovdje — jedini izuzetak u šutnji, koju mi određuju moje uspomene — kakvu mi je primjedbu izrekao jednog dana kralj Albert, čiji je plemeniti i vedri duh bio toliko uzvišen iznad svake sitničave misli. Bilo je to kratko vrijeme iza govora, što ga je Poincaré — onda kad je svake nedjelje polemizirao s Nijemcima — izrekao u Laekenu za podizanje ne znam više kakvog spomenika: »Jest, on ima pravo, sve ako i jest malo opor ton; ali je u nepravu, što je imao pravo u Laekenu, a ne u Compiègneu ili u Fontainebleauu.«

Rekao sam gore, kako nije tek jučerašnja potreba da bi najpouzdaniji tumači belgijske misli naglasili preobrazbu u metodama i u stilu belgijske vanjske politike.

Belgijski je narod izišao iz rata s podvostručenom potrebom sigurnosti i nezavisnosti.

»Da očuva zemlji nezavisnost — tako je zgodno stilizovao godine 1918. ministar vanjskih poslova, Paul Hymans, svoju notu, koju je napisao saveznim vlastima — uzda se belgijska vlada nadasve u volju naroda, koji će joj ukazati potrebne žrtve, i na neprekidni interes savezničkih naroda za opstanak slobodne i jake Belgije«.

Prva su se razočaranja započela s nenadanim nestankom pakta, koji bi trebao Francuskoj zajamčiti pomoć Sjedinjenih država i Velike Britanije u slučaju svakog neizazvanog napadaja sa strane Njemačke. Taj bi pakt bio štitio Belgiju isto onako potpuno kao i Francusku. Kad se važni slojevi britanskog javnog mišljenja i pogotovo Lloyd George uzdižu za nepogrešive suce o nekim kasnijim djelima francuskih vlada, za koja bi najbolji prijatelji francuski voljeli da ih nije bilo, kao što je okupacija Ruhra, zaboravljaju oni na silnu odgovornost, koju je London natovario na sebe, kad se je okoristio američkim odbijanjem, da ostavi Francusku osamljenu. Belgiji je bila barem ta pomoć, što se je mogla okrenuti k Francuskoj — i to je bio vojni ugovor od 10. rujna 1920.

Kako je taj ugovor začetak svim flamanskim sumnjama, a i kasnijim francuskim razočaranjima, zgodno je da se saopći njegov tekst, koji se sastoji od izmjene listova između šefova belgijske vlade (Delacroix) i francuske vlade (Millerand):

»Čast nam je javiti vašoj preuzvišenosti, da belgijska vlada odobrava vojni ugovor, kojemu su tekst potpisali 7. rujna 1920. maršal Foch, general Maglinse, šef glavnog štaba belgijske vojske, i general Buat, šef generalnog štaba francuske vojske, određeni za to od svojih vlada.

»Tomu je ugovoru svrha da se ojačaju jamstva za mir i sigurnost, što proistječu iz pakta društva naroda.

»Razumije se samo po sebi da suverena vlast obiju država ostaje netaknuta, što se tiče vojnih tereta, koji će se nametnuti njihovim zemljama, i što se tiče prosuđivanja u svakom slučaju, o ostvarenju eventualnosti, radi koje je zaključen ovaj ugovor.«

Francuski je odgovor istovjetan.

Najodličniji ljudi iz belgijskog političkog života, od Vanderveldea do Jaspara, od Hymansa do Poulleta, — spominjem one, koji su bili ministri 1920., za vrijeme ugovora, — tvrdili su uvijek, da se nije radilo o saveznom ugovoru; belgijski ustav određuje, da jedini kralj sklapa savezne ugovore i da oni moraju imati pristanak parlamentarnih domova; a taj ugovor nije podnesen ni na potpis kralju ni na odobrenje parlamentu. Ali je istina, da je saopćen društvu naroda, koje ga je zapisalo 4. studenoga 1920. »u službeni registar ugovora u sekretarijatu«.[1]

[1] Potvrda o upisu ugovora dne 4. studenoga 1920., koju je potpisao sir Eric Drummond, generalni tajnik društva naroda, upućena »kraljevskoj belgijskog vladi«.

Belgijski su državnici tvrdili uvijek, da upis u registre društva naroda ne daje izmjeni listova nipošto vrijednost saveznog ugovora. Kako je ženevsko pravo tek »in fieri«, ne možemo ih pobijati. Moram ipak napomenuti, kako sam u studenom 1920., kad sam izmjenom listova ugovorio s jugoslavenskom vladom, da maljucna Baroševa luka kraj Rijeke pripada našim susjedima, učinio tako, znajući unaprijed, da je to istina, a onda, jer je to bilo jedino sredstvo da Jugoslavene pridružim životu i napretku talijanske Rijeke. No da bih zajamčio, da će Beograd sa svoje strane održati svoja obećanja prama Rijeci (koja je mogla živjeti jedino uz pomoć talijansko-jugoslavensko-riječkog konzorcija, što mi je Pašić obećao) odbio sam da listove uregistrujem kod društva naroda. Tako su oni ostali puka obveza jednoga kabineta, koju je kasniji kabinet mogao otkazati, ako Beograd ne bi održao obećanje o konzorciju za riječku luku, kojemu je Beograd upravo i trebao da doprinese Baroševu luku kao svoj uložni dio. Kad je i fašistička vlada priznala jugoslavensko vlasništvo Baroševe luke, učinila je to potpuno slobodno, jer moja je obveza vezivala samo kabinet, koji ju je bio prihvatio. Moglo bi se tvrditi protivno, da su listovi bili uregistrirani u Ženevi.

Ministar vanjskih poslova, Hymans, obrazložio je 4. ožujka 1931. ovako granice ugovora, u vrlo jasnom govoru.

»Svaka će država suvereno i u svakom slučaju rasuđivati o eventualnosti, radi koje je sklopljen ugovor. Drugim riječima, obje će države imati da odlučuju, svaka prama prilikama, ima li ili nema mjesta saradnji.

»Dakle je potpuna sloboda za odluku obiju država.

»Ugovor je u svojoj biti vojni ugovor. To je obranbeni ugovor. To je sigurnosni ugovor.

»On ide za tim, izjavljuje Delacroix u senatu i u svojem listu društvu naroda, da ojača jamstva za mir i sigurnost, što potječu iz pakta društva naroda. Krivo je dakle i besmisleno zamišljati, da on prikriva ratoborne i imperijalističke naume. Krivo je i besmisleno prikazivati ga kao savez, koji bi našu politiku podvrgao politici Francuske.«

I dalje:

»Nema nikakvog otuđivanja suverenosti, nikakvog podvlašćivanja male države velikoj, nikakvog smanjivanja nezavisnosti ili dostojanstva. Predviđa se samo jedan slučaj, jedan jedini slučaj za zajedničku akciju. To je otpor opasnosti, koja se ustanovljuje, neizazvanomu napadu na Belgiju ili na Francusku.«

No pretjerani lakonizam ugovora bio je uzbudio sumnje — i sumnje se sve više i više širile kod Flamana; a zapravo je »vojni ugovor«, o kojem su govorili u ona dva lista, sve više i više gubio vrijednosti i praktičnog zamašaja, jer je bio konac okupaciji porajnskoga kraja, na kojoj se je osnivao.

Flamanska bi se zlovolja bila jamačno razbila, da je uz francusko-belgijski ugovor postojao još i belgijsko-britanski ugovor. Belgijanci su mislili 1922, da ga imaju; kad su se Lloyd George i Briand u Cannesu složili o francusko-engleskoj antanti, tadašnji je pročelnik belgijske vlade, Jaspar, postigao od

britanskog ministra predsjednika, da se je jednak ugovor sklopio između Velike Britanije i Belgije. Evo teksta, kako su ga parafirali Jaspar i lord Curzon:

»Čl. 1. — U slučaju direktnog, neizazvanog napadaja Njemačke na belgijsko zemljište, priteći će Velika Britanija odmah u pomoć Belgiji sa svim svojim morskim, vojničkim i zračnim silama.

»Čl. 2. — Belgija će upotrebiti sve svoje vojničke, morske i zračne sile, da brani svoje granice u slučaju napadaja ili povrede zemljišta sa strane Njemačke.«

Francuski državnici, koji su iz Pariza srušili Brianda, da torpediraju englesko-francuski ugovor, bili su zacijelo nadahnuti patriotskim namjerama. Poincaré mi je saopćio kasnije prigovor, koji mu se činio najbitnijim: »Francuskoj ne može biti jamstva, ako ne jamči i ona.«[1] Istina je da bi se bile izbjegle mnoge pogreške, mnoge gorčine, mnoga nerazumijevanja, da se je potpisao taj ugovor. Povrh svega drugoga, bilo bi se valjda izbjeglo sve jače naglašavanje flamanskih tužbi i protesta.

Van Zeeland nije poslužio samo moralnomu jedinstvu svoje zemlje, nego baš tim istim i interesima Francuske, kao sile odane zaista miru, kad je postao belgijski ministar predsjednik i ministar vanjskih poslova, te uzeo u Parizu na najprijateljskiji način pregovarati o poništenju ugovora od 1920. godine, što je ustanovljeno izmjenom listova između njega i poslanika Larocha s datumom od 6. ožujka 1936. Ta je izmjena listova potvrđivala ipak »održavanje dodira između generalnih štabova, kojemu je svrha da se izvršuju obveze, određene locarnskim rajnskim ugovorom, a i da se proučavaju tehnički uvjeti za eventualnu primjenu rečenih obveza«, a

[1] O uzajamnom nerazumijevanju između Francuza i Engleza u to vrijeme, o nerazumijevanju, za koje je valjda još odgovorniji Lloyd George nego Poincaré, upućujem na gl. XIV. i XVII. mojih »Graditelja današnje Evrope«.

pri tom se i dalje razumijeva da »takav dodir ne može uroditi nikakvom obvezom političke vrste i nikakvom obvezom u organizaciji nacionalne obrane, bilo jedne bilo druge strane.«

Šta se je dakle dogodilo otada? Prosto ovo: da je povjerenje malih evropskih država u mir i u garancije, što su ih davali svečani ugovori, bilo propalo u krizi, koju je otpočeo abesinski rat, poraz društva naroda, Hitlerovo kršenje locarnskih ugovora.

Zar je čudo, što Belgija nastoji da se skloni?

Velike države, kao što Francuska i Velika Britanija, koje je neugodno iznenadio govor belgijskoga kralja, treba samo da reknu: mea culpa; nisu male države skrivile, što je na zao glas izišlo društvo naroda, u kojem je njima bila naprotiv sva nada. U raspravi, koja je u belgijskom parlamentu nastala poslije kraljeva govora, upravo se je najčešće ponavljala riječ: Abesinija. Ta riječ može londonskomu i pariškomu kabinetu pomoći u ispitivanju savjesti, prije nego što budu opreznost nove belgijske politike okrstili »svetom sebičnošću«.

Govor belgijskoga kralja — u kojem se nigdje nije izgovorila riječ neutralnost — završio se je ovim riječima:

»Naš moralni položaj (1914. godine) bio je neuporedivo slabiji u unutrašnjosti i svijet nam ne bi bio iskazivao onu istu simpatiju, da se je napadač mogao pozvati na naš savez s kojim od njegovih protivnika.

»Naš vojni sistem mora dakle, ponavljam, jedino da nas čuva od rata, došao otkud mu drago, pa je važno da javno mišljenje stekne o tom neoborivo uvjerenje.«

Nekoliko dana zatim, 27. listopada, završio je to svojom rezolucijom kongres belgijske radničke stranke, koja je u posljednjim izborima dobila najveći broj glasova:

»Raspravljajući o vanjskoj politici, ustanovljuje kongres:

»1. Da nikada nije bilo Belgiji pitanje, i ne može joj biti pitanje, da bi se vratila k neutralnosti;

»2. Da joj politika jest, i mora biti, uz isključenje svih vojnih saveza i u okviru društva naroda, politika potpune nezavisnosti, bez pogodaba ili ograničenja političkih, vojnih ili ekonomskih;

»Kongres ustanovljuje, da Belgiji nema pitanja o odlasku iz društva naroda, da ostanak u društvu naroda znači njenu vjernost načelima kolektivne sigurnosti i uzajamne pomoći . . .«

Nema li tu ponešto namjernog optimizma sa strane belgijskih socijalista, koji su 1936. dijelili s katolicima i liberalima odgovornost za vlast i nisu mogli dopustiti, da bi tko udarao na načela kolektivne sigurnosti i uzajamne pomoći, koja su gorljivo podržavali socijalisti u svim zemljama?

Da se razabere, kako to nije optimističko gledište, dovoljno je — u opreci s onim, što su 1936. učinili mnogi evropski politički pisci — ne smetati s uma zamašaj međunarodnih obveza, koje za Belgiju potječu iz ugovora s Engleskom; i dovoljno je poznavati belgijski narod, pa da budemo sigurni, šta bi on uradio, kad bi se jednog dana snaga slobode i mira morala braniti od napadaja hegemonističkih vladavina.

Locarnski pakt — kako je svečano izjavio belgijski ministar vanjskih poslova, Paul-Henri Spaak — ostaje na snazi za Belgiju sve do nove uredbe, sa svojim nedavnim dodacima, s ugovorima između generalnog štaba francuskog i belgijskoga, belgijskog i britanskoga i francuskog i britanskoga; razumije se dabogme — a Belgija će teško promijeniti o tom mišljenje — da u problematičnom novom Locarnu, o kojem bi raspravljali, ne će više biti onih osobitih garancija, na koje je bila pristala Belgija 1925. godine; ali se razumije i to, ako Belgija zahtijeva da se održe obveze za garanciju, koje su joj bile na probitak od prvoga Locarna, zahtijeva ona zato jer zna, s kolikim

se je bijesom pripravna oduprijeti svakomu napadaču, koji bi pokušao udariti na belgijsko zemljište. Govor kralja Leopolda od 13. listopada mogao se je naslutiti po ovim rečenicama iz govora ministra vanjskih poslova, Spaaka, što je izrekao u Bruxellesu 20. srpnja 1936.: »Ne treba da se narodi obvezuju na više nego što mogu psihološki prihvatiti i psihološki dati.« I dalje: »Naš otpor, naše potpuno jedinstvo 1914. godine bilo je omogućeno tim, što su Flandrija i Valonija shvatile, kolika se kruta nepravda čini nama. Ako moramo iznova da iskusimo teškoće i strahote ratne, treba da se stvori isto takav položaj. Treba da sav naš narod bude potpuno uvjeren, da mi nismo počinili niti kakvu pogrešku niti kakvu neopreznost.«

To sam ja pokušao objasniti u prijašnjem poglavlju. Belgijska politika, koja uklanja svaki uzrok, ili svaku izliku, čak i prividnu, sumnjama flamanskog pučanstva, koje je dugo trpjelo nepravdu i postalo osjetljivo, može samo olakšati veličanstveno narodno jedinstvo, što je 1914. diglo sve, i Valone i Flamane, protiv napadača, koji je prema svima Belgijancima kršio svoje najsvečanije obveze.

Uostalom, Belgija ostaje vezana uz mirovne vlasti obvezama, koje joj kao članici društva naroda nalaže 16. članak ugovora. Pomoć, što ju je Belgija dužna iskazati protiv susjeda, koji bi se utekao oružju — ekonomske sankcije, pravo prolaska vojskama, vjernima društvu naroda — ostaje potpuna, uza sav očiti rizik, što je u njoj; ni jedan se glas nije digao u Belgiji, da bi to pobijao. Saopćenje ministra Spaaka, dato 10. studenoga 1936. društvu naroda, o pitanju kako će se služiti paktom, dokazuje ponovo, koliku važnost pripisuje Belgija svojim ženevskim obvezama. Nota i zaista napominje, da bi se jasno ustanovilo »značenje obveza, što ih članak 16. pakta određuje članovima društva naroda«, jer bi se »moglo dogoditi da praktična funkcija toga sistema bude spriječena sumnjama i razmiricama, koje bi on prouzrokovao.« Tko želi da umakne svojim udružnim obvezama, taj voli —

o tom imamo već primjerâ — ostati u nejasnoći nesigurnih tumačenja.

Ništa nije prirodnije — a dometnut ću, ni časnije — nego kad se želi, da se uglavi, kolika se širina može dati stavci o pravu prolaza za vojske, koje su vjerne društvu naroda. Članak 16. pakta određuje članovima društva naroda, da »olakšavaju prolaz preko svoga zemljišta vojnim silama svakog člana društva naroda, koji učestvuje u zajedničkoj akciji, da pribavi poštovanje društvenim obvezama.«

Radi li se o tom da se olakša prolaz četama s jednog zemljišta na drugo, na primjer, francuskim četama, koje odlaze u pomoć napadnutoj Čehoslovačkoj preko Italije i Austrije, ako vlade tih dviju zemalja ostanu vjerne ugovoru?

Ili, da se uzme direktniji primjer, britanskim četama, koje s belgijske obale odlaze u Luxembourg i Alzaciju, da tamo pojačaju napadnutu francusku vojsku?

Ili se radi o tom da se strane čete trajno smjeste na zemljištu koje male države, pa da je još na sigurniji način osude da postane evropsko bojište?

Što se Belgija ozbiljno bavi tim različitim hipotezama, samo je još nov dokaz, koliku ona važnost pripisuje svojim obvezama; — no ja sam ipak uvjeren, da vrijedi jedino to, kakvo će moralno značenje steći zgode; Belgijanci znaju i predobro — pa i najžešći belgijski »neutralci« — da Belgiji ne bi više bilo mjesta u Evropi, kad bi miroljubive države bile napadnute i potučene; znaju isto tako, da se Belgija može obraniti od napadaja jedino uz pomoć međunarodne solidarnosti, no da oni ne mogu shvaćati tu solidarnost »u jedinstvenom smislu«.

U Francuskoj se ne bi trebali bojati — kao što se je pokazalo to u nekim krugovima poslije govora belgijskoga kralja — da bi mogao biti kraj dodiru

između francuskog i belgijskoga generalnog štaba[1]. Dodir između generalnih štabova, belgijskog, britanskog i francuskog, ostaje potreba, i to potreba, koja je čak i s gledišta najformalističnijega neutralizma pravno opravdana eventualnim vojnim obvezama, što združuju te tri zemlje, jer pripadaju društvu naroda.

No vrlo bi krivo činili na francuskoj strani, kad bi stvorili dojam da brane samo francuske interese time što podržavaju potrebu intimnog i stvarnog dodira među generalnim štabovima. Belgijski interesi treba da ne budu manji. Simpatična je značajka belgijskog karaktera da u Belgiji duboko ljube nezavisnost svoje zemlje, ali bez one mistične groznice, što brzo zanosi do varavih legenda i do protukršćanskog obožavanja domovine; a u Belgiji znaju vrlo dobro, da je obrana Liègea 1914. godine bila doduše slavna epizoda, ali je zadržala samo prethodnice; ona nije usporila marš njemačkim vojskama. Padu Charleroia bio je jedan uzrok valjda i taj, što nije bilo sporazuma i zajedničkih priprema na zemljištu i na putovima; no Charleroi je bio nesreća Belgijancima isto onoliko koliko i Francuzima. Ako se jednom zbude strani upad u Belgiju, ni jedan se Belgijanac, ni Flaman ni Valon, ne bi ograničio na simboličnu obranu zemlje, kao što je u kolovozu 1914. velika vojvotkinja luxembourška ispriječila na jedan časak svoj auto preko ceste, kojom su napredovali Nijemci; sve bi se belgijske sile bacile odmah u vatru, i to od prirodnoga ponosa te zemlje i njenih poglavica — a i zato, jer znaju dobro u Belgiji, da bi na koncu rata, u kojem se ona ne bi pokazala dostojnom svoje prošlosti, i ona i bogata njena kolonija bile pobjednicima stvar, za koju bi trgovali. Govor, što je W. Churchill izrekao

[1] Iz izvještaja o sjednici zastupničke kuće u Bruxellesu od 28. listopada 1936. vadim ovaj odlomak iz dijaloga:

»Romsée (flamanski nacionalist): — Kraljev govor javlja prestanak sporazuma generalnih štabova.«

»Spaak (ministar vanjskih poslova): — Ostaje dodir između generalnih štabova, engleskog, francuskog i belgijskog.«

u listopadu 1936. u donjem domu, u raspravi o novoj belgijskoj vanjskoj politici, objavio je jasno, da će male zemlje, koje ne ostanu vjerne duhu društva naroda, zapasti u opasnost da svojim kolonijalnim posjedima plate buduće sporazume među velikim državama.

Narodima nije dužnost da budu »kavaliri«; naprotiv, rekao bih; ali im je dužnost da misle o vrhovnim zakonima, koji ih jedini mogu spasti: Belgiji je taj vrhovni zakon vjernost idealu međunarodne vrhovne pravde.

Sporazumi između belgijskog, britanskog i francuskoga generalnoga štaba potrebno su sredstvo za tu političku koncepciju. Oni ne mogu prestati, pa da ne bude opasnosti, pogotovo opasnosti najmanjima — bila kakva joj drago sudbina drugomu Locarnu[1].

Dabogme, onog dana kad bi Njemačka ušla opet u društvo naroda, nastao bi problem da se sazna, ne bi li s pravnoga gledišta morao Bruxelles imati jednaki dodir i s Berlinom. No tu se radi o eventualnostima, koje potpuno nadilaze obične diplomatske potrebe. Kad se bude postavilo takvo pitanje, javit će ih se još mnogo drugih i toliko važnijih, da se pitanje o teorijskom dodiru između dvaju generalnih štabova ne bi više činilo vrijednim niti jedne diplomatske depeše. Jer toga bi dana izišli opet iz ere generalnih štabova, koju započinje Evropa, i ne misleći odviše o tom.

[1] Senator Rolin, predsjednik belgijske zajednice za društvo naroda, izrekao je na naročito jasan način što uistinu misle Belgijanci, kad je napisao: »Ukoliko nova politika nastoji da ustanovi, ograniči, dokine zasebne obveze Belgije, ali da joj očuva nepovrijeđene garantije, koje su joj bile zajamčene, mora se ta politika odobriti, ali od nje ne valja očekivati ni znatno smanjenje naših opasnosti, ni očito pojačanje. Ma kakva joj bila uredba, Belgija je po svom geografskom položaju osuđena da bude upletena u svaku konflagraciju zapadne Evrope.« (Bulletin de l'Union belge pour la S. d. N. — Novembarski broj 1936.).

Koncem 1936. godine, kad su se za dvadeset i četiri mjeseca vidjeli od evropskih diplomatija samo bluff i šantaža s jedne strane, a s druge strane nojevsko zabadanje glave u pijesak, odluka je belgijske vlade urodila barem tim probitkom, da je bila primjer otvorenog i iskrenoga govora, i bez razmetanja i bez plašljivosti.

Belgija, najnedužnija žrtva rata 1914.—18. godine, htjela je da od sve duše vjeruje u novi javni poredak evropski, koji je od 1919. godine objavljivao, da je napadački rat najnaročitije antisocijalno djelo: zločinstvo nad zločinstvima. Godine 1935. i 1936. vidio je belgijski narod propast kolektivne sigurnosti, brodolomstvo ideala, koji su nadahnjivali najljepše stavke u ugovoru, nenadano kidanje, bez isprike, locarnskog ugovora, uništenje Kellogg - Briandova pakta. Belgijanci su iz toga stvorili zaključak. Tko bi se usudio da ih krivi?

Posljednji bi imali pravo na to oni, što su mislili da im se je zgodno vratiti k podzemnim sporazumima tajne diplomatije, te su na smrt ranili — ne znajući, ne hoteći, priznajem — ideale mira i pravde, koji jedini mogu dopustiti da se iz maloga naroda postigne nadljudski napor, kakav su Belgijanci dokazali nezaboravnim primjerom za četiri godine dana, od Liègea do Ysere.

XI.

SKANDINAVCI

Vlade neurasteničnih zemalja trebalo bi da najmračnijim svojim augurima plate put u tri skandinavske zemlje. Vratili bi se odande s poukom o vedrini, mudrosti, životnoj radosti, boračkoj ljubavi za mir.

Optimisti bi vidjeli tamo, u sretnom mikrokozmu, kakvu bi sliku mogla steći opamećena Evropa, gdje bi svaka narodnost ljubomorno čuvala, kao najveće duševno blago na svijetu, značajke svoje umjetnosti, svoje književnosti, svog historijskog duha, a ipak kao najvišu dužnost i najviši interes svoj njegovala najsrdačnije odnose sa susjedima.

Sklad između tih triju zemalja, Švedske, Danske, Norveške, pojačao se je i zajedničkom sudbinom, pa i u političkim događajima od godine 1914. ovamo.

Te su tri zemlje ostale neutralne za svjetskog rata i neutralne naskroz. Za njih je veliko ubijanje bilo samo najstrahovitiji građanski rat. Godine 1914. i 1915. mislilo se ponekad u antantskim državama — rat čini uvijek ljude sumnjičavima i nepravednima — da će Švedska pristati uz centralne vlasti, ili se barem držati i odviše dobrohotne neutralnosti prema njima. Nije to bilo nipošto. Kad se je uoči rata Poincáre na povratku s posjeta caru Nikoli ustavio u Stockholmu, izjavio je Branting Vivianiju, koji je kao ministar predsjednik pratio predsjednika republike: — Ne bojte se ničega; dok ja živim, ne će Švedska nikada pristati uz Njemačku. A uvjeravanje moćnoga vođe socijalističke opozicije bila je velika utjeha obojici Francuza.

Uza sve historijske formacije, koje su različitije nego što se misli, te su tri zemlje prožete danas podjednako dubokim demokratskim duhom.

Te su tri zemlje proživjele duge godine radikalnih i socijalističkih vladavina; u Danskoj je bilo socijalističkih ministara predsjednika od 1931., u Švedskoj od 1932., u Norveškoj od 1935. godine.

Socijalne tvorevine, koje moraju biti skupe, nisu u tim trima zemljama naškodile općemu blagostanju, koje se svuda čini da je stalno i konačno — premda ono u Švedskoj ponešto prejako podsjeća na ono blagostanje, što mi je u Sjedinjenim Državama 1927. i 1928. godine zadavalo vazda strah, da ne će moći potrajati, da je to prelijepo. Kao i u Sjedinjenim državama, ne mogu se više ni u nekadašnjoj aristokratskoj Švedskoj razlikovati na ulicama staleži po odjeći. Još više nego u Americi — gdje jednoličnost onoga »ready-made« (gotove robe) daje ponekad svjetini kao neku priliku vulgarnosti — radnik je na šetnji bourgeois kao i drugi, i kao i drugi sretan i neozlojeđen.

Pitanja, koja bi ih mogla razdvojiti, naoružati jedne protiv drugih, riješena su u te tri zemlje bez nasilja i bez mržnje; a uza sve to ima svaki od tih triju naroda skandinavskih i svoju vjekovnu povijest sa stranicama bogatima veličinom, isto kao i naše zemlje, koje ponekad prenespretno traže u svojoj proslosti ispriku mnogim svojim pogreškama.

Godine 1905. odlučila je Norveška da se odvoji od Švedske, s kojom je bila sjedinjena devedeset godina, i Švedska je privoljela, pa se nije ni s jedne strane počinio ni najmanji nasilni čin. Sjedinjenje je bilo djelo stranca Bernadotta. Tomu sinu neznatnog advokata iz Paua, kojega je čudna sreća pretvorila u nasljednika švedskog prijestolja, bilo je pošlo za rukom da otme Norvešku Danskoj i da od toga stvori sebi zaslugu u očima ponosnog švedskog plemstva, povrijeđenog još gubitkom Finske, koju je 1809. bila otela Rusija. No kielski ugovor 1814. godine dao je Švedskoj samo pravu Norvešku, a Islandija, Grenlandija, Färoerski otoci ostadoše pod vlašću danske krune. No sve evropsko, što je bilo prodrlo u Gren-

landiju, bilo je norveško, pa kad je Norveška opet postala nezavisna, zaiskala je Grenlandiju; Danska je pristala, da se raspra iznese pred haaški mirovni sud i on je 1933. priznao, da je ona u pravu. Uza sve svoje interese u Grenlandiji, uza sve svoje susjedstvo, Norveška se je lojalno pokorila, a Danska sa svoje strane i po slobodnoj volji nastoji da pogoduje opravdanim potrebama norveške ekspanzije u Grenlandiji, i ne potkopava ih, kako bi u takvom slučaju zacijelo činile mnoge zemlje, koje mi znamo.

Drugi primjer rijetke mudrosti dala je Danska koncem 1918. godine, kad su je države, koje su sačinjavale antantu, gonile, neka opet preotme Njemačkoj sve one zemlje, što joj je bila otela Pruska poslije rata 1864. Danska je odbila i ograničila se na to da primi jedan dio Šlezviga, u kojem je golema većina danska te ostala vjerna danskoj narodnosti, uza sve pedeset i četiri godine pruskog gospodstva, ili baš radi toga. Godine 1918. i 1919. bunilo se je protiv vladine umjerenosti nekoliko nacionalističkih vikača, što ih je nada u opasna osvajanja rodila čak i u Danskoj; danas nema ni jednog Danca, koji ne bi priznavao mudrost i dalekovidnost svojih državnika.

Uza sve to nije nedostajalo uzrokâ uznemirenosti i u skandinavskim zemljama — osim Norveške, koja ima sve prednosti pravog otoka, kao nekadašnja Engleska.

U Danskoj, na primjer, nije se zaboravio prvi stvarni znak, po kojem su osjetili, da je buknuo rat, kad su 1914. doznali jednog lijepog jutra u Kopenhagenu, da je njemački admiralitet u jednoj noći minirao cijelu južnu stranu Velikoga Belta, te Danskoj nije preostalo ništa drugo nego da i ona minira svoje vlastite vode, da bi spriječila ratovanje ondje i da bi održala veze s otočnim dijelom kraljevine.

Poslije svjetskoga rata mogle su vjerovati Švedska i Danska, da će britanska mornarica biti odsad garancija, koja će im omogućiti da s uzdanjem gledaju u budućnost.

Uzdanja je nestalo sa smanjenjem britanskog prestiža, bilo ono vremeno ili ne bilo. Švedima je i Dancima sve očitije da će Njemačka nabrzo postati arbiter na Baltičkom moru, najviše poradi kielskoga kanala, koji omogućuje eskadrama Reicha najbržu koncentraciju. U Danskoj se sve strože prosuđuje pogotovo današnja vanjska engleska politika, toliko puna napipavanja. A ipak je u malo evropskih zemalja bilo veće divljenje slobodnoj Engleskoj nego u Danskoj. Nisu tamo možda bili zaboravili, kako je engleska mornarica 1807. na slabo častan način otela prepadom dansku mornaricu, kad Danska nije bila u ratu s Engleskom, nego samo saveznica Napoleonova; Danci su ipak dopuštali, da je to bila gotovo prijeka potreba Engleskoj, okruženoj kontinentalnom blokadom, u kojoj je Danska na neoprezan način uzela najzad da učestvuje. Možda bolje nego drugdje znaju u skandinavskim zemljama, kako ne treba perfidnog Albiona da se boje susjedi njegovi, nego mnogo više — današ još i više nego ikada — britanskih vlada, koje su isto toliko spore da se odlučuju, koliko su i nespretne da vide unaprijed. Prusko-danski rat 1864. godine možda je najslavnije djelo britanske nedalekovidnosti. Engleska je dopustila tu neslavnu pustolovinu, a nije uočila, da je dopustila stvaranje nove činjenice, koja je za nju nadasve važna: pruski zahvat sjevernih Dardanela i neprestanu prijetnju poprušene Njemačke skandinavskim državama. Lord Salisbury je o tom napisao vrlo snažnih stranica; njegovi prethodnici u vodstvu engleske vanjske politike optužuju se tu za nesposobnost, koja se nesvijesno okrzava o zločinstvo. Ali ništa nije lakše naći nego dalekovidnost u državnikâ, kad kritikuju svoje preteče ...

Godine 1936. postadoše skandinavske države još skeptičnije prama Engleskoj, koja ih je bila uvukla u politiku sankcija protiv Italije — i odjednom promijenila držanje, ne posavjetovavši se s njima, ne obavijestivši ih.

Unatoč tomu bolnomu iskustvu ne gasi se u Stockholmu ni u Kopenhagenu i u Oslu vjera u međunarodnu pravdu, koja je moćna da jednog dana ukloni nasilna djela i pustolovine.

To duševno raspoloženje uzbuđuje njemačke sarkazme. Berlinskim političkim piscima tri su skandinavske nacije jedino »saturirani« narodi, a to je dinamičkoj Njemačkoj najljuća uvreda.

Jest dakako; tri skandinavske zemlje su »saturirane« — ali jesu to, ako su i bez ikakvih kolonijalnih država, bez monopola za sirovine, a pogotovo bez i najmanje povrede prava drugih država i drugih naroda. I sama svadljiva Njemačka nije se nikad usudila da išta iziskuje za onih devetnaest tisuća Nijemaca, od kojih je povratak Šlezviga Danskoj stvorio danske građane. Ministar predsjednik Staunig izjavio je jednom, kad je govorio o Nijemcima u Šlezvigu: »Nikada nas nitko ne će moći kriviti ni za najmanje nasilje toj manjini; najpotpunija sloboda mišljenja zajamčena je baština svakog danskoga građanina.« Te riječi — koje bi se činile prirodne svoj liberalnoj Evropi prije rata, a ja sam ih i sam izrekao u talijanskom parlamentu, u ime vladino, poslije ugovora u Saint-Germainu i Rapallu, radi naših novih, njemačkih i slavenskih sugrađana, koji mogu biti jedino Talijani, jer se nalaze na talijanskoj nizbrdici Alpa — te riječi, velim, čine se danas da su iz nekoga gotovo zaboravljenoga jezika.

No tako govore i misle svejednako još svi u Švedskoj, u Danskoj, u Norveškoj. Je li puki slučaj, što su tri najdemokratičnije zemlje u Evropi također i najnaprednije i najmirnije u Evropi?

XII.

TALIJANI

Fašizam je totalitarizam i ne može biti ništa drugo. Fašizam je u stvari dosta eklektičan, da dopušta sve, osim jednoga: raspravljanje.

Ono bi ga ubilo toga časa.

Ali nije li totalitarizam duševno stanje, koje je najoprečnije talijanskomu karakteru?

Tomu je karakteru sama suština individualizam, i po njemu je Talijanima nerazumljivo i nepodnošljivo njemačko »Zusammenmarschieren«. Talijan je možda najpartikularističkiji od svih naroda; takvog ga je iskovala njegova povijest. Kao i Belgijanac, Talijan je u slobodnom gradu osjetio stvaranje svoje slobode i svoga dostojanstva. Imena talijanskih krajeva, koja se obično drže da su toliko živa, Lombardija, Toskana, Ligurija, zapravo su samo geografski nazivi. Uzmite Ligurca, on će reći, da je iz »Genovesata«; Toskanac će se nazivati jedino Florentincem, Pizancem, Lukancem; pa i gorštaci iz alpinskih dolina hoće da budu iz Sondrija ili iz Belluna ... To jedinstvo sela i grada, seljaka i građanina, jedna je od potki u povijesti Italije, u njenom duhu slobode. Fašizam je znao što radi, kad je dokinuo slobodnu upravu u gradovima i nametnuo im »podestà«, kojega imenuje ministarstvo unutarnjih poslova. Dokazao je i opet, da se patriotizam ličnih vladavina sastoji više u frazama nego u djelima; jer kad je to činio, radio je da raskida historijske veze, koje su držale Italiju za vijekova slave i nevolja[1].

Koliko sam puta sretao one čudne tipove, toliko

[1] De Sanctis, talijanski književni kritičar, za kojega ne možemo odviše prigovarati Francuzima, što ga ne znaju, kad je i samim Talijanima tek Croce otkrio njegovu veličinu, kazao je Napuljcima u govoru, koji je izrekao 1874. godine: »Italija, gospodo, nije apstrakcija; ona je dom, obitelj, općina, pokrajina, kraj. Oni, koji osjećaju da su vezani uz te interese, najbolji su

loše shvaćane, stare talijanske anarhiste; često su oni opasni, još češće mahniti; uvijek velikodušni, — razumije se, kad su iskreni. Žalili su me, što sam toliko zaostao sa svojom silnom ljubavlju za Italiju, jer starinski patriotizmi — govorili su — smetaju da se postigne njihovo čisto pojimanje čovječnosti. No čim bih ja kakvomu Ligurcu, kojeg bih sreo u Chicagu, saopćio u govoru njegovih mladih dana glasove iz Spezije ili iz Sarzane, iskakivale su buntovniku suze na oči.

Tisućljetnu vezu talijanskih generacija stvara grad, po kojemu se penjemo preko rimskih vremena sve do Italije prije Rima. Uostalom, Italija je prije careva bila jedino savez gradova, od kojih je svaki bio slobodan u unutrašnjem životu i gospodar životu na svom zemljištu. Tek poslije prvih careva nametnuto je Italiji ovo što bi se danas nazivalo totalitarnom državom; pa i najpartikularističkija služba, defensor civitatis, za koju zna jedini Rim.

Konac sloboštinama nastao je u isti mah s početkom u propadanju Rima.

Njemačka se plemena ne bi valjda nikada ni bila mogla uvriježiti u Italiji, da carski Rim nije pritiskivao životnu snagu gradovima; bio bi dovoljan otpor gradova.

Što su kasnije sve njemačke vladavine u Italiji bile tako kratkotrajne i nisu ostavile nikakvog traga, osim jedinih Longobarda, bilo je zato, jer nisu stigle ni dotle, da bi razumjele skrivenu snagu, što je preostala u gradovima. Nijemci nisu mogli da se uklope u zemlju, nego su prošli netragom, jer su svoje sasvim plemenske uredbe primjenjivali na narod, u kojem su gradovi bili sve i sva. Ili su bili progutani, kako

Talijani... Velim vam: ako hoćete da budete dobri Talijani, budite najprije dobri Napuljci... Teško onomu, koji vidi samo apstraktnu Italiju, Italiju akademijsku i školsku.«

De Sanctisa bi valjda pod fašizmom stiglo ono progonstvo, što je morao da trpi i za napuljskih Bourbona.

De Sanctisova su djela prevedena na njemački na engleski jezik. Kada će se prevesti na francuski?

mislim da će se jednom dogoditi i ratobornim Japancima, ako se ikad ugnijezde zaista u kineskim gradovima s tisućljetnom historijom, kao što su Kanton ili Peking.

Talijan je uistinu najpartikularističkiji narod, no u isti mah i najuniverzalističkiji. A to mu je rimska baština.

Povijest talijanskog srednjeg vijeka puna je nesamo umjetničke i književne slave, kojoj nema ravne, nego i toliko snažnih zgoda i momenata, da bi bilo dovoljno za ponos cijelomu narodu: mislim na bitku kod Legnana, gdje su udruženi lombardski gradovi potukli njemačkoga cara[1]; mislim na gradske zakonike, koji od XIII. stoljeća daju slobodu svima kmetovima, prvi u Evropi; mislim na ono divno čudo, što je Franjo Assiški i njegov pokret... No veliki talijanski povjesničari XVI. stoljeća kao da ne znaju sve to: Rim nije više središte carevine; raskinuto je jedinstvo kršćanskog društva; i ništa se ne može usporediti s nesrećom toga raskida.

Ista se je pojava ponovila i u jednoj od najbogatijih — duševno i moralno — periodâ talijanske povijesti: u preporodu. Herojska epoha preporoda, započeta pokretima 1821. godine, okrunjena je 1860. političkim ujedinjenjem domovine. Onda se je otpočela narodna renesansa; kad se smisli, koliko su materijalno bile odmakle u prvoj polovici XIX. stoljeća Francuska i Engleska, dok su se u Italiji borili i umirali, a zemlja bila raskomadana granicama, koje su joj priječile život, mora se zaključiti, da je na pravo čudo, kolik je put prevalila Italija od 1860. do 1920. godine. No Talijani su bili nezadovoljni, jer ideal je bio previsok, a nade — nesamo talijanske, nego i evropske — daleko iznad onoga što je bila stvarnost.

Romanità, takva joj je plemenita strana, ako i jest nepraktična.

[1] Kako je krasna, u isti mah i muževna i čovječna prisega talijanskih udruženih saveznika, vidi u mojoj knjizi »Talijanska duša«, Pariz, Flammarion, 1934., str. 25.

No literarno i naduveno pretjerivanje toga osjećaja najbolesnija je pojava talijanskog života. U epohama pada, koje se u Italiji vazda izmjenjuju s generacijama, punima života i genija, ta romanitā u riječima, koja strancima pokazuje rimske ruševine kao govorljivu hipotezu na sav svijet, izaziva najzad istu žalost kao i izgužvana gizda sutradan iza svečanosti.

U XVII. i XVIII. stoljeću bacili su se isusovci na rimsku zanesenost kao na dragocjeno sredstvo; bilo je sigurnije navraćati mlade generacije na starinske rimske junake nego na bliže tragedije slobodnog i burnog srednjeg vijeka.

Jer talijanska povjesnica prikazuje svijetu više od ijedne druge ovaj primjer: da je epoha građanskih ratova i stranačkih razdora, epoha antagonizma između fukare, sitnoga puka i velikaša, ujedno i doba najsavršenijih pjesnika, slikara, graditelja, kipara; a i doba genoveških i florentinskih banaka, mletačkih mornarica, lombardske trgovine, koji su se nametnuli Evropi i Aziji.

Poratni zlosretnici, ti siromašni proletarci s ogrlicama, koji su sačinjavali iskrenu masu fašističkih pokreta u Italiji, kao i kasnije u Njemačkoj, nisu shvaćali — jer su ih zaglupile četiri ratne godine — veličinu talijanskog srednjeg vijeka, u kojem je sve nered i život; kao što i nisu shvaćali (pa su zato i poricali) onako čovječansku velikodušnost ljudi iz preporoda, od Mazzinija sve do Cavoura.

Stranci, koji bi da razumiju, šta je uistinu Italija, osim slike, koju su im dali pod fašizmom, trebalo bi da razmišljaju o njenoj povijesti — toliko dugoj povijesti i s tako znatnim promjenama, da uz njih epizode, pa ako i traju nekoliko godina, gube mnogo od svog zamašaja; stranci bi morali reći sebi, da se i u Italiji i drugdje uludo konstatuje propast demokracije, jer demokracija je ideal pred nama, a nije činjenica, koju smo postigli; morali bi znati, da je tek 1913. prihvaćeno u Italiji opće pravo glasa, te su izbornici porasli od tri na devet milijuna — prava mirna revo-

lucija; da je Italija općeg prava glasa prihvatila malo iza toga rat, ali kao kobnu stvar, kao potres, jer zemlja nije bila napadnuta; tek poslije nesretnog preokreta i upada, koncem 1917. godine, svi su Talijani osjetili, da im je rat narodna dužnost, jer se nije više radilo o tom da se osvajaju provincije; radilo se o otporu i umiranju, da bi ostali gospodari u svojem domu. Nenadana jednodušnost talijanska pred nesrećom, od koje su Austro-Nijemci očekivali naš pad, bila je jedna od najkrasnijih moralnih slika u cijelom evropskom ratu; no u protivštini s lakom pričom, sve se dogodilo u nutrini, bez vidljive senzacije.

Kad se je vratio mir, sa šest stotina tisuća mrtvih, ostavljenih na Krasu i na Alpama, u Šampanji i u Macedoniji, pripovijedali su govornici talijanskomu narodu, da je potučen, jer nije dobio Dalmaciju, i tako nastojali da mu otmu ponos pobjede. Uza sve to, uza sve privredne teškoće, on se vratio k radu. Tobožnji poratni ekscesi nisu bili gori ni teži od onoga što se je dogodilo u Francuskoj i u Engleskoj, gdje je bilo, na primjer, još više strajkova nego u Italiji.

No u Italiji se je dogodilo ovo: nasiljem i prevarom domogla se vlasti jedna stranka[1], a da opravda svoje nasilje i prevaru, uzela najspretnijom publicističkom organizacijom sramotiti narod, koji je zarobila, objavljujući, kako su Talijani, narod nadasve radin, rulja besposličara i nepokornika, koje treba »popravljati« ricinovim uljem i »odgajati« lažnorimskom frazeologijom.

Svi, koji su u Evropi duševne lijenčine, povjerovali su to naposljetku; jer poratna su vremena evropska otkrila ovaj aksiom, i u Italiji i u Njemačkoj, a i unutar ruskih granica: da laž, koja se ponavlja tisuću puta, postaje istina.

No talijanski narod, kojemu je duša puna neuporedivo bogatih tisućuljetnih tradicija, može i da čeka.

[1] Uporedi moje »Graditelje današnje Evrope«, gl. XXVIII., XXIX. i XXX.

XIII.

TALIJANI I JUGOSLAVENI

Dva se ljudska tipa redaju bez prekida u Italiji, kroza svu dugu povijest naše zemlje. Između ta dva tipa samo je prividna opreka: jedan je od njih čovjek s realističkom mišlju, koji crpe svoju filozofiju iz hladnog promatranja socijalnog života; to je Machiavelli, koji u Italiji otpočinje eru moderne misli (Machiavelli, čiji je pravi karakter vrlo dalek od nategnutog machiavellizma), kako su ga izmislili površni stranci; to je Cavour, najsavršeniji državnik XIX. stoljeća; to je juče još Giolitti, sa svojom ponešto pragmatičkom jednostavnošću, sa svojom mržnjom na svaku retoriku. Drugi je tip čovječnog sveca, od svetoga Franje Assiškog do Filipa Nerija, do Mazzinija, do braće Bandiera, koju su ustrijelili Habsburzi i Bourboni, do Mamelija, mladog pjesnika junaka, kojega je francusko zrno ubilo za opsade Rima 1849. godine, do Battistija, čistog junaka trentinskog, koji je toliko prezirao — jer ga je znao iz blizine — treći talijanski tip, na svu sreću sporadičan, tip demagoga, koji se je napeo bilo od jalovih mržnja, bilo od lažnorimske slavice . . .

Dva velika klasična tipa talijanskoga genija imala su tečajem XIX. stoljeća iste ideje i iste nade o onom što je tada bilo pitanje južnih Slavena. Kako su te ideje još i danas i korisne i istinite, možda je zgodno da se istakne ta analogija u koncepcijama.

U prvoj polovici XIX. stoljeća proživljavali su naši istočni susjedi prve svijesne težnje svog narodnog probuđenja. A Mazzinijeve »Lettere Slave« bile su prva i najrječitija obrana prava jugoslavenskog naroda na život. Raširene po Francuskoj, Engleskoj, stekle su jugoslavenskomu pitanju građansko pravo među misliocima liberalne Evrope. Svaki Jugosla-

ven zna — ili bi trebalo da zna — te stranice, toliko žive još i danas. Talijani su ih znali svi, barem do onoga dana, kad je Mazzinijeve misli odbila vladavina, koja je cenzurirala i zatirala knjige, kako se nikad nije usuđivala Austrija Franje I. (Ako je knjižica o Mazziniju, koju sam 1925. objavio u Milanu, danas iščezla čak i iz kataloga izdavačke knjižare, koja ju je izdala, to je valjda radi mnogih stavaka iz »Lettere Slave«, što se nalaze u njoj.)

Manje se zna, da je jedan Talijan tipa oprečnog Mazzinijevu tipu, grof Cavour, napisao nekoliko godina poslije Mazzinija stranice nadahnute dubokom simpatijom za nezavisnost jugoslavenskog naroda. Još i danas, naročito danas, iza tolikog vremena, protraćenog u ludim nacionalističkim razmiricama, Cavourove riječi ostaju proročanske po onom, što je najpreča potreba za sporazum dvaju naroda.

Bilo je u jeku talijanskog rata protiv Austrije Radeckoga: hrvatske su se čete borile na lombardijskim ravnicama s dinastičkom vjernošću, koju su Habsburzi nešto kasnije nagradili s onom habsburškom nezahvalnošću, »koja je zadivila svijet«, čak i svijet drugih suverena — a to kazuje sve.

A Cavour je u svom dnevniku govorio Talijanima: — Beskorisno je i izlišno da vi mrzite Hrvate; oni su kao i vi žrtve sebične vlasti, koja diže svoje podanike od jedanaest jezika jedne protiv drugih. Ti će Hrvati jednog dana morati da budu, sa svojom braćom južnim Slavenima, najbolji prijatelji i saveznici slobodnoj Italiji . . .

. Još mi je živa na pameti jedna od dugih šetnja, na koje sam za vrijeme rata, na Krfu, odlazio s prijestolonasljednikom Aleksandrom, budućim prvim kraljem Jugoslavije. Bilo je to na kraju stare mletačke ceste u Cannoni, u šumi od pinija sučelice Ulisovu otoku. Citirao sam mu članke, što ih je Cavour 1848. napisao o Slavenima.

Znao je Mazzinijeve »Lettere Slave«, ali nije znao Cavourove spise. Zaiskao mi ih je, a kako ih nisam

imao na Krfu — premda je kuća, u kojoj sam se bio nastanio, imala vrlo lijepu knjižnicu talijanskih djela — naručio sam ih iz Rima i poslao Aleksandru u Solun, kuda je međutim bio otišao. Odgovorio mi je ovim listom, francuski, što sam ga našao prije kratkog vremena:

»Dragi grofe,

»Iskreno vam zahvaljujem za ljubeznu pošiljku i za riječi, koje su je popratile.

»Cavourova misao mora jednog dana postati stvarnost.

»Moje poštovanje grofici Sforza. Nadam se, da vam djeca dobro podnose nedostatke na Krfu.

»Primite, itd. . . . «

Siguran sam i danas — kao što sam bio i tada — da je rečenica o Cavourovoj misli bila više nego komplimenat na moju adresu, nego je to napisao, jer je znao, koliko sam ja uvjeren o potrebi plodonosnog sporazuma dvaju naših naroda poslije pada habsburške monarhije, o kojem nisam sumnjao ni jednoga časa, ni u najkritičnijim ratnim momentima. Toliko sam dugo općio s Aleksandrom Karađorđevićem — i u takvim momentima, kad nije bilo mjesta diplomatskomu držanju — te mogu i ustvrditi, da on nije nikad prestao da želi istinski sporazum između naša dva naroda, kao jedino sredstvo, da se konačno utvrdi sigurnost i dobrobit njegove zemlje.

A ja,

nisam nikad zaboravljao na vjernost i gorljivost, kako je uvijek nastojao da pomogne sve što bi moglo poslužiti prijateljstvu između Talijana i Jugoslavena — stvari, koja je prije jednog stoljeća toliko draga bila srcu i duhu dvojice velikih Talijana, Mazzinija i Cavoura.

Italiji nije samo interes da se konsoliduje jugoslavenska država, prirodni, potrebni bedem talijanskih interesa protiv nadiranja agresivnog pangerma-

nizma, koji bi da se zaodjene formom srednje Evrope. Italija, koja je sigurna za svoju pravu snagu i životnu silu, trebalo bi da želi još više: da bi stare razmirice između Srba i Bugara konačno ustupile mjesto srdačnosti, koja bi jednog dana mogla postati jezgra slobodnomu ujedinjenju svih južnih Slavena. Kao ministar vanjskih poslova prosudio sam, koliko zlo može nanijeti zemlji politika bez nadahnuća, bez uzdanja u svoju vlastitu snagu. Tako je bilo s mojim pretečom Sonninom, koji je bio isto toliko čestit koliko i ograničen te je shvaćao rat kao isključivo austrijsko-talijansku borbu i k tomu mislio da Austriju očuva od smrti. Nije bio shvatio, da se radi upravo o potpunom uništenju habsburške carevine. Kad je nestala Austrija, baštinio je od nje uskogrudne misli, naročito misao da treba provoditi igru s razdvajanjem Balkanaca; te su misli bile zaokupile nekoliko talijanskih diplomata. Kad sam u jednoj depeši zaiskao od njih, da pogoduju izmirenju Bugara i Srba, razabrao sam u njihovim odgovorima toliko zbunjenog skanjivanja, da sam neke od njih sazvao u Rim i rekao im:

— Jeste li vi Habsburgovci, kad snagu Italije na Balkanu razbirate jedino u onom divide et impera? Štogod više budu Jugoslaveni upotpunjivali svoje ujedinjenje s braćom, koja su još odvojena od njih, štogod im više mora bude na raspoloženju, stjecat ćemo mi sve više sigurnosti i utjecaja i sve će sigurniji biti naš sporazum s njima.

U mojoj knjizi »Neprijateljska braća« iznio sam jasne dokaze, koji se ne mogu pobiti diplomatskim odnosima Francuske, Italije i Jugoslavije za fašističke vladavine.[1] Otada su talijansko-jugoslavenski odnosi bili vrlo promjenljivi — kao što se može događati jedino onda kad diktator voli izmišljati vanjske opasnosti, a raspolaže najpouzdanijim sredstvima za propagandu. No da se ta dva naroda prepuste sami sebi, svi bi im razlozi bili da se slože, kao što

[1] Gl. XVI.

sam ja izjavio jednom u talijanskom parlamentu: — Ako nije od ljubavi, a ono treba po potrebi i radi interesa da se naposljetku nagode i da zajedno rade ta dva naroda.

Četiri godine pošto sam bio izrekao te riječi, izjavio se talijanski parlamenat 21. veljače 1924., da su razmirice s Jugoslavijom »željezni zastor, koji nam priječi vidik i direktni, neposredni dodir s golemim dunavskim svijetom, jedinim svijetom, gdje se Italija može razvijati.«

Ipak je dakle naposljetku naučio nešto gospodin Mussolini, koji je tada bio poldrug godine ministar vanjskih poslova.

Što nije iza toga radio uvijek onako kako je bio shvatio da bi trebalo, to samo dokazuje i opet, da se jadni diktatori, ako žele da žive, moraju utjecati svakakvim domišljajima i pustolovinama, koji nisu ni u kakvoj vezi sa stvarnim i trajnim interesima zemlje, kojom oni upravljaju.

XIV.
MALA ANTANTA

Lord Salisbury je volio govoriti, da geografske karte imaju nedostatak, koji izvrgava opasnosti englesko-ruske odnose, jer one stvaraju dojam, da ruskomu medvjedu treba samo jedan skok, pa da se surva na jadnu nebranjenu Indiju.

Na osnovu isto tako ograničene zamisli oplakuju danas neke glave nestanak bivše države austro-ugarske. Ta golema mrlja jedne boje, što se je rasprostirala od Češke do Sarajeva, činila se da je pouzdanija nego mozajik malih balkanskih država, odakle je tečajem XIX. vijeka dolazilo odviše ratne buke, zavjera, ustanaka.

Rimska je crkva mnogo doprinijela, da se je u Evropi stvorio osjećaj posmrtne dobrohotnosti prama predratnoj Austro-Ugarskoj. Kako sam rekao već, znao je Vatikan, koliko malo ima istinitoga kršćanstva pod tobožnjom religioznošću habsburške monarhije, no Austro-Ugarska je bila jedina velika vlast, čiji je vladar svake godine na Tijelovo gologlav koračao satima u procesiji. Znali su dobro u Vatikanu, koliku je cijenu često trebalo plaćati za takve iskaze: svezane ruke u Albaniji, bolan kompromis na Istoku. No ta su se poniženja trpjela tajom, jedino ako su ih slutila u Beču i u Carigradu poslanstva francuska i talijanska, koja su isto tako bila ljubomorna na svaki napadaj na njihova prava političkog protektorata nad katoličkim misijama u Turskoj.

Postojala je u Parizu — ako nije u Francuskoj, jer Francuska ima mnogo više zdrave pameti nego Pariz — jaka austrijska tradicija, naročito u aristokratskim salonima i u diplomatskim krugovima. Neki francuski društveni slojevi, koji su sasvim prožeti tradicionalizmom, plaćaju često globu za kulturu, odviše isključivo okrenutu k prošlosti.

Koliko sam puta mislio, dok sam bio poklisar u Parizu, da u svim ladicama na Quai d'Orsayu mora biti po kopija westphalskog ugovora, čije su ideje — udahnute evropskim stanjem na kraju tridesetgodišnjeg rata — ostale evanđelje krugovima s isključivom nostalgijom za prošlošću, od tipa Francuske akademije. Kad sam to jednom napomenuo Briandu, odgovorio mi je: »Jest, jest, westphalski ugovor . . . « Ali sam odmah osjetio, da je tek toliko bio siguran za date i ideje; onda će sa smiješkom: »Jest, gospoda s Quay d'Orsaya jaka su u historiji, ali vrlo malo znaju život.«

Raskomadati njemački narod, to je bila velika ideja westphalskog ugovora. Poslužiti se austrijskom monarhijom, da se njemački narod barem prepolovi, takva je na koncu rata bila misao Francuzima, koji su tražili u XVI. stoljeću razloga držanju u XX. vijeku.

Engleska je imala također svojih austrofila i hungarofila, ljudi iz starog društva, koji su imali prijateljâ među veleposjednicima iz austrijske aristokracije, ili tek nedavno imenovanih lordova, koje je lako zavodila čarobna milina odličnih madžarskih porodica.

Car Karlo je u to vrijeme živio još u Švicarskoj i svojatao madžarsko prijestolje.

Bilo je zato sasvim prirodno da su države nasljednice austro-ugarske monarhije uočile, kako među njima ima zajedničkih veza. Na poticaj Eduarda Beneša ta je zajednica interesa urodila naskoro malom antantom.

Češko-jugoslavenski ugovor bio je prvi diplomatski akt, koji je označio jedinstvo tih država.

Potpisao ga je u Beogradu 4. kolovoza 1920. Beneš, tadašnji čehoslovački ministar vanjskih poslova, i Ninčić, ministar trgovine i vršilac službe jugoslavenskog ministra vanjskih poslova za odsutnosti titulara Ante Trumbića. Ta su trojica i predugo trpjela muku pod austrijskim gospodstvom, da se ne bi bili

brzo složili za zajedničku obranbenu akciju u slučaju zajedničke opasnosti.

Ugovor je uočio samo hipotezu madžarskog napadaja, no budući je predsjednik čehoslovačke republike znao dobro, da je sporazum, koji je nastao u Beogradu, samo prvi korak k mnogo većoj diplomatskoj akciji.

Nekoliko nedjelja prije toga ja sam na konferenciji u Spa govorio s Trumbićem drugačije nego što se je govorilo u monotonim i jalovim polemikama, što su se dotle čule o jadranskom pitanju.

Upoznao sam se s Trumbićem na Krfu, za rata, i govorio sam s njim sasvim otvoreno. Srbi su junačniji u ratu, pred neprijateljem, nego pred političkim odgovornostima; nisam mu dakle krio, kako sam odlučio da prkosim svoj nepopularnosti, da obranim trajne interese Italije; rekao sam mu, da beogradska vlada nalazi u Giolitti-Sforzinu kabinetu jaku vladu, koja je pripravna da radi i da prima na sebe teške odgovornosti; ali da ja ne mogu prihvatiti jadne teritorijalne kompromise, s kojima su se zadovoljili moji prethodnici Tittoni i Scialoja;[1] dometnuo sam, da ću biti nepokolebljiv u zahtjevu za cjelokupnošću apeninske granice, zajedno sa Snježnikom; no u drugu sam ruku vrlo voljan da pregovaram s Beogradom u duhu plodne sloge, a da im to i dokažem, predložio sam protuhabsburški ugovor.

Poslije mojih pregovora s Trumbićem i pošto sam si bio osigurao Lloyd Georgeovu i Millerandovu potporu, bilo je dozrelo vrijeme. Pozvao sam beogradsku vladu, neka pošlje svoje punomoćnike na pregovore u Rapallu. Došli su, ali su dugo krzmali. Bojali su se nepopularnosti — a nadasve da ne bi prekoračili upute, koje su bili dobili prije polaska iz Beograda — ako dobrovoljno pristanu da nama priznaju pol milijuna Slavena, koji žive na talijanskoj padini

[1] Bili su pristali na granicu, koja je postavljala Trst u daljinu od deset kilometara od jugoslavenskog teritorija.

Alpa. Bio bih izdao svoj narod — o kojem sam mogao reći 1920. godine, da je za svoje tisućugodišnje historije odbijao napadače, kao za vrijeme lombardske lige, ali nikad nije poduzimao provalničkih ratova — da mu nisam osigurao neprekidno zakrilje toga bedema s neuporedivom crtom, kao što su Alpe.

— Kako ne osjećate vi — reći ću jedne odlučne noći u Rapallu jugoslavenskim državnicima — da ćemo taj Jadran, o kojem raspravljamo tako oštro, morati jednom da branimo od nadiranja još opasnijega »Drang nach Osten« nego godine 1914.? A da može biti i to, da jednog dana uzmoramo braniti Trst i Pulu od istih pomama, koje će zaprijetiti Ljubljani i Zagrebu?

Shvatili su, te smo u isti mah s rapalskim ugovorom, koji ustanovljuje granice između obiju zemalja i stvara za Rijeku riješenje, o kojem sudim i danas da bi jedino moglo zajamčiti tomu nesretnomu gradu napredak, potpisali i sporazum, koji obećava Jugoslaviji pomoć Italije, ako bi ponovo iskrsla habsburška opasnost.

Evo triju stavaka toga sporazuma:

1. Obje ugovorne vlade obvezuju se uzajamno da će u zajedničkom sporazumu poduzimati sve političke mjere, koje su podesne da spriječe uspostavu habsburškog doma na austrijsko ili ugarsko prijestolje;

2. Obje ugovorne države obvezuju se da će uzajamno iskazivati diplomatsku potporu, kakvu budu držali prikladnom u toj stvari;

3. Obje ugovorne strane obvezuju se da će paziti na svaku djelatnost, uperenu protiv njihove uzajamne sigurnosti i s austrijskog i s ugarskog teritorija, i da će u tu svrhu ostati u bliskom dodiru.

Još jedna je stavka dodavala, da će talijanska vlada, koja je sa zadovoljstvom doznala za antantu, sklopljenu između jugoslavenske i čehoslovačke vlade, dojaviti taj sporazum praškoj vladi.

Sporazum, koji sam ja sastavio, nije držao na umu hipotezu o ratu, kao Beneš - Ninčićev ugovor; od onoga časa, kad Italija stupa na bojište, bio je rat zapravo onemogućen; Madžarska se ne bi nikad odvažila na rat. Što se tiče drugog, duh obih sporazuma bio je isti.

Beneš je bio prvi strani državnik, kojemu sam saopćio sporazum. A radost, kako mi je odgovorio, dokazala mi je, koliko mu je shvaćao vrijednost.

Tri mjeseca iza toga, u siječnju 1921., uputio se je službeno u Rim. Tom smo prilikom utvrdili potpunu istovjetnost naših pogleda. Radeći s Benešem uvjerio sam se, kako je on zaslužio onu plastičnu primjedbu Masarykovu: »Koliko rastu događaji, raste Beneš.«

Poslije Beneševa puta u Rim pokušao je rascar Karlo da se dokopa madžarskog prijestola. Ali naše su antante bile pripravne, bile potpune i za nekoliko su dana dokončale pustolovinu, koja bi, da je uspjela, uništila najzdravije rezultate svjetskog rata; jer — rekao sam već — tačno će se značenje toga rata shvatiti tek onda, kad on bude okršten svojim pravim imenom: rat za austrijsko nasljedstvo.

Malo iza toga sastala se u Rimu, u palači Chigi, pod mojim predsjedništvom, u duhu povjerenja i suradnje, konferencija nasljednih država Austro-ugarske monarhije. Imali smo da raspravljamo o privrednim odnosima naših dviju zemalja.

»Mi ćemo dokazati cijeloj Evropi, izjavio sam u govoru pri otvorenju konferencije, i dokazat ćemo besprimjernom rječitošću činjenicâ, da u našem današnjem svijetu ne znamo zamisliti istinsko ekonomsko blagostanje, koje ne bi bilo nerazrešivo spojeno s blagostanjem naših susjeda.«

Istine jasne onomu tko vedro prosuđuje svjetska pitanja; a ipak ih gorko kritikovali u Italiji nacionalisti, u Francuskoj oni, koji su tada odviše slijepo vjerovali u političke sile. Ne mogu ni to reći, da i danas drže te riječi svuda za jasne po samoj prirodi.

Kasnije je mala antanta upotpunjena sa dva ugovora, koji su bili sastavljeni u istom duhu kao i prijašnji, te su ujedinili Rumunjsku s Čehoslovačkom i Jugoslavijom. Prije nego što će konačno započeti pregovore, koji su se završili s potpisivanjem tih dvaju ugovora, zapitao me je Take Jonescu za moje mišljenje i pristanak. Odgovorio sam mu dugim ličnim listom, iz kojega vadim ove bitne stavke:

»Države, koje su nastale iz raspada Austro-Ugarske, ili se povećale po tom raspadu, mogu imati svojih nedostataka i počiniti pogrešaka, no jer su se, osnivajući se, ispriječile jedino dinastijskim interesima, i jer su pročišćene svojom životnom snagom, bit će one prijeko potrebne sutrašnjoj Evropi, pogotovo ako pokažu da su se sposobne organizovati između sebe, mjesto da se hermetski zatvaraju u ekskluzivan nacionalizam. Jučerašnja je Evropa bila umjetna; vi možete sutra biti jaka osnova dobro organizovanoj Evropi. Pokažite nadasve, da ste sposobni shvaćati se uzajamno i ujediniti se.«

Take Jonescu je osjetio, šta mu je dužnost: jer on je bio isto toliko Evropljanin koliko i Rumunj, isto kao i njegov nasljednik Titulescu, kojega je neki slabo jasni udar uklonio 1936. s vlasti.

Bilo je naprotiv uzalud, kad sam pokušao da razložim onima, koji upravljaju Poljskom, koliki bi im bio interes da se približe maloj antanti, pa i da pristanu uz rapalski ugovor. Njihove zamjerke Čehoslovačkoj zadržale su ih u žestokom nacionalizmu.

Predratnoj je Evropi bila najveća opasnost, što su balkanske države mogle velikim vlastima služiti kao oruđe, da bi se zasitile tajne ljubomornosti i razmirice, kad se nisu usuđivali da ih podržavaju otvoreno.

Silna bi se opasnost mogla stvoriti poslije rata, kad bi oslabile veze u maloj antanti te se dopustio povratak intrigama velikih vlasti u nekim prijestolnicama novih država; kad bi vlade tih država trpjele da se to dogodi, pokazale bi da nisu shvatile, ili su

zaboravile, kako u njihovim zemljama nema druge mogućnosti da žive nezavisne, nego ako budu vjerno služile izgradnji slobodne i organizovane Evrope.

A Francuska i Italija prama maloj antanti? Jedna je od značajki našeg vremena ona lakoća, kako sto puta ponavljana laž postaje istinom. Nije dakle nikakvo čudo, što se je naposljetku prihvatilo pomalo svagdje kao dogma, da vlada koban antagonizam između Italije i male antante.

Mnogi će se čitaoci, naročito francuski, začuditi, kad čuju, da je od samoga postanka male antante rimski kabinet pokazivao prama njoj toliku simpatiju i iskazivao joj tako čvrstu potporu, da se je u francuskoj diplomaciji našlo podosta zastarjelih umova, koji se nisu očuvali od osjećaja žive nepovjerljivosti. A ipak je u mojim mislima — vidjelo se je gore, da sam tada bio ministar vanjskih poslova — srednjeevropska organizacija, kojoj sam želio da se stvori, trebala da bude podjednako korisna obadvjema velikim latinskim nacijama, doduše svakoj u drugom pogledu.

Otada je pobjeda nacionalnog socijalizma u Njemačkoj urodila tim rezultatom, da je postao nevjerojatnijim svaki pokušaj restauracije Habsburgovaca u Austriji. To je možda jedini povoljni rezultat te tragične zgode.

Problem o obnovi carske Austrije pokazuje divno, koliko je opasno uzdati se u stari ugled nekih imena i nekih mitova, pa ne opažati, da oni ne znače ništa više u svijetu sasvim drugačijem nego što je bio svijet, u kojem su oni djelovali.

Austrijancima je carevina bila golema domovina, u kojoj su se austrijski Nijemci osjećali u svojoj kući, od slovačkih gora sve do istarske i dalmatinske obale; u kojoj je sretni i bogati Beč primao tribute drugostepenih naroda, uklopljenih u carevinu — naroda, s kojima nisu postupali odviše zlo, a kojima su pokazivali svakoga časa, koliko su Nijemci i Madžari dabogme viši od njih. Kako se ništa iz tih prilika ne bi

obnovilo iz puke činjenice o povratku Habsburga, jasno je da restauracija može imati samo dvije posljedice: ili sve veće razočaranje Austrijanaca, koje bi pojačalo pokret za »Anschluss« Njemačkoj; ili potrebu da se car, makar i preko volje, vrati k svomu etimološkomu zanimanju, pa da se »imperator« dade na »imperijalizam«. A taj imperijalizam ne bi mogao izbjeći da ne zaprijeti Čehoslovačkoj, Jugoslaviji, Rumunjskoj i s vremenom samoj Italiji, radi kobnog zakona da sve države traže slobodan izlaz na more.

A Francuska? Francuska ne bi trebala tako lako zaboraviti, kako je voljno prihvatila ponosna habsburška monarhija da od 1878. do 1914. godine bude predstraža njemačkomu nadiranju na Balkan i na Levantu. Ono što se je dogodilo, dogodilo bi se iznova po neumoljivom prirodnom zakonu.

XV.

POLITIČKA ATMOSFERA I LEADERI NA BALKANU

Ništa nije jadnije i u isti mah razmetljivije nego onaj visokoparni ton, kako kod »velikih vlasti« običavaju govoriti o političkom životu na Balkanu.

Kao mlad diplomat bio sam pomalo svagdje na Balkanu; kasnije sam tri četiri godine velikoga rata proveo sa Srbima na Krfu i u Macedoniji; kad sam zatim bio pozvan da upravljam vanjskom politikom svoje domovine, imao sam ponekad oštrih rasprava i uvijek zanimljivih odnosa s balkanskim državnicima. Bih li priznao, kako nisam nikad opazio, da je balkanski politički život rodio tipova, koji se jako razlikuju od onih na Zapadu? Pašić je bio šutljiv kao kakav stari turski sultan, ali nije bio šutljiviji nego Sonnino; Stambulijski je bio fantasta i ludokrvan, ali nije to bio jače nego Churchill...

Poslije mirovnih ugovora 1919. godine bila je nekako omiljena riječ: — Pobalkanili su Evropu...

Nikad nije bilo lakomislenije i nepravednije fraze; prvo zato, jer u postanku najljućih bludnja i pogrešaka balkanskih nalazimo gotovo uvijek podbadanja i spletke kojeg zapadnoga kabineta; ali najviše radi ovog moralnog razloga, što ga mi u svom farizejskom ponosu prelako zaboravljamo na Zapadu: da je mučenička i tužna povijest balkanskih naroda često isprika a uvijek objašnjenje mnogim njihovim bludnjama, pogreškama i zaostajanju.

Neka se razmisli časkom: Italija je također stoljećima bila razdvajana i robovala je, no i za najmračnijih su dana jezik i njegova divna književnost sjali vazda kao svjetionik u talijanskim srcima. Na Balkanu je dosudio usud, da je grština bila isprva jezik kulture i trgovine među kršćanima, a slavenski i la-

tinski glasovi siromašnoga svijeta bili su prezreni kao prosti govori barbarski.

Iza narodnih oslobođenja u XIX. stoljeću drugo je zlo sputalo javnomu životu polet: prenaglo i umjetno stvaranje staleža pograđanjenih političara, koji je sve osnovne vrline seljačke nadomjestio zapadnjačkim površnim opačinama, ali bez ijedne zapadnjačke jake vrline.

Tko dobro poznaje nekadašnji javni život u Turskoj, zna, da je priča o čuvenoj istočnoj korupciji potekla donekle iz jedne zapadnjačke bludnje: u staroj Turskoj četvorice petorice posljednjih sultana — kojoj se je zastava vijala još od Beograda do Moldavske — paše su rijetko dobivali svoju plaću, nego su morali da globe one kojima upravljaju; a ovi su sa svoje strane plaćali često tek toliko za podmićivanje činovničko, koliko bi uštedjeli u porezima. Jadne prilike dabogme, naročito radi moralnoga pada, koji su prouzrokovale, jer su od laži stvorile oruđe potrebno za svakidašnji život. No šta smo mi na Zapadu naučili poslije velikoga rata? Čim se javi kakva pukotina u našim starim ukočenim državnim upravama, čim odvažnomu državnomu udaru uspije da se domogne vlasti, nastaju odmah toliki silni javni i privatni skandali, da ništе desetorostruku skrupuloznu upravnu čistoću; da se ne spominje jedino fašistička vladavina, neka bude dovoljno napomenuti, kako je weimarska republika pala najviše zato, jer je trebalo sakriti prevare i krađe plemenite feudalne gospode s istočne Elbe. Koliko bi skandaliziranih uzvika zaorilo iz Berlina i iz Beča, da se je i deseti dio tih zlodjela javio na dunavskim obalama . . .

U jednu riječ, politički život na Balkanu nije s moralnoga gledišta gori nego na Zapadu. Usudio bih se čak i reći, da je unatoč nekim prividnostima gotovo bolji, u jednom smislu: jer je ponešto čovječniji, manje mehaničan, dakle i manje okrutan.

No zato mi se čini, da je bitna crta javnog života

na Balkanu nedostatak odvažnosti u naglim odlukama, a i neki duh izvrdavanja u cijelom upravnom životu. Između Balkana i Zapada javlja se ista razlika — u stilu brzine — što postoji između latinske i sjeverne Amerike. No ja se vraćam iz Sjedinjenih država, gdje su mi velika sveučilišta iskazivala čast, pozivajući me na cijele mjesece. Je li sigurno da su dogma i mit o brzini donijeli više sreće od Texasa do Chicaga nego nehajna kastilanska lijenost u južnoj Americi?

Bio sam član talijanskog parlamenta, naskroz sam poznavao dva druga zapadna zastupnička doma, ali rijetko sam viđao u Montecitoriju, u Palais-Bourbonu, u Westminsteru takav prizor, koji bi mi oporom seljačkom priprostotom udahnuo veće štovanje nego sjednice srpskih poslanika, nasukanih za rata na Krf: nije bilo sjajnih govora, nije bilo odvažnih planova, nego naprosto sastanaka, na kojima će bez razmetljivosti potvrđivati svoju nepokolebljivu odrešitost da se odupiru, svoju vjeru u staru i demokratsku Srbiju, gdje je svaki prognanik imao komadić zemlje, na koji je mislio s čežnjom.

Rekao sam gore, da mi je često bilo raspravljati, pregovarati, ugovarati s balkanskim državnicima; naše su rasprave bile ponekad oštre. A kako mi je bilo pregovarati i s ljudima kao što su bili Lloyd George, Curzon, Briand, moram prosto priznati, da mi od Balkanaca nije ostala baš mnogo drugačija uspomena; ista uzbuđenja i iste pobude upravljale su i jednima i drugima; toliko je puna mudrosti i značenja stara poslovica iz moje domovine: tutto il mondo è paese. Jedino, ako treba da označim razliku, rekao bih, da je u zapadnjakâ brža odluka, a krzmanje se čini da je prirođeno Balkancima, osim možda Venizelosu (no plavooki je Krećanin bio zapravo Mediteranac); za to — a to je, mislim, najveća moralna hvala, što se može iskazati državniku — Balkanci su mi se učinili da su slobodniji nego zapadnjaci od strahovite pogreške,

koja je značajka mnogih zapadnjaka: — od neprestane brige da ne bi ništa priznali, što bi jednom moglo biti na probitak jučerašnjemu prethodniku ili sutrašnjemu nasljedniku njihovu, a ta briga dotjeruje ponekad dotle, da oni gotovo nesvijesno odmažu interesima svoje zemlje (kao na primjer neki diktatori prama svojim demokratskim prethodnicima, od straha, da se ne bi reklo, kao da se povode za njihovim idejama ili ih kopiraju). — Kod balkanskih mi se je državnika ideja njihova o službi domovini činila uvijek čistom od takvog muteža.

No u balkanskom bih životu požalio to, što se tamo najbolji službenici i najprosvjetljeniji državni vođe ograničavaju uvijek na to da sami rade ono što drže da koristi zemlji, a gotovo svi su promašili drugu dužnost, koja nije toliko očevidna, ali je viša i teža: da stvore političku tradiciju i navedu mlade ljude da dragovoljno udare stazom, označenom pred njihovim očima. To je bila najviša misao u Cavoura, najsavršenijeg političkog uma u XIX. stoljeću; takva je bila neprestana briga čovjeku, kojega sam istinski znao i duboko štovao: kralju Albertu belgijskomu. Stvarati tradiciju znači rijetkim ljudima toga tipa: onemogućivati slučaj, uklanjati opasno i pustolovno zastranjivanje. Tako Italija duguje Cavouru najbolje svoje službenike sve do današnjega dana, od Visconti-Venoste i Robilanta. Toj moralnoj misli s historijskim i trajnim posljedicama nisam nikad ni traga našao na Balkanu. Ali nje nije bilo ni u Bonaparta, ni u Bismarcka, a oni su ipak bili neki geniji; bilo bi možda teško iziskivati, da bi se ona javila državnicima u zemljama, gdje je tek trebalo sve uraditi, gdje je bila gužva hitnih problema.

Bez straha od pretjerivanja može se ustvrditi, da bi golema pučka masa balkanskih naroda bolje od novograđanskih manjina razumjela i shvatila nastojanje državnika, koji bi pokazao da misli isto toliko na budućnost, koliko i na sadašnjost, isto toliko na

moralni i socijalni napredak svoga naroda, koliko i na svoja neposredna politička zadovoljstva. Balkanski narodni slojevi, grupe, s kojima sam najviše dolazio u dodir, oni su mali posjednici, srpski seljaci iz Šumadije, i toliko različiti po porijeklu i jeziku, a istovjetni po moralnoj vrijednosti, napolak feudalni pastiri iz kucovlaških općina, razasutih od Epira sve do Vardara. Da se nađe isto tako ponosna dostojanstvenost i isto tako siguran politički sud, treba zastati među onim veličanstvenim piemontskim seljacima, gdje prirođena ljubav za red i disciplinu ide uporedo s oholim nepovjerenjem u aristokrate jučer, u demokrate danas, ili među engleskim farmerima, koji se okupljaju u subotu naveče, da između sebe raspravljaju o vrijednosti billa, o kojima će glasati donja kuća.

Ako treba da kažem, koji mi se elementi čine da su najslabiji i najjaloviji u javnom životu balkanskih naroda, mogao bih samo označiti izvjesni tip pseudobourgeoisa, koji se je vratio u domovinu iza hitnih studija na stranom sveučilištu, a u njemu nema nutarnjeg bogatstva, koje je potrebno, da bi ostao u dodiru s divnim seoskim vrlinama svojih roditelja i djedova. Ali na svu sreću nestaje toga tipa sve više i više, najviše po dobrotvornom utjecaju sveučilišta, koja su danas dragocjeni i direktni izvori narodne kulture.

Na Balkanu žive stoljetne tradicije u narodnim pjesmama, u kojima se slavi otpor osvajaču, u kojima se osjeća bolna i neprestana težnja za istinitim kršćanskim mirom. Tim velikodušnim i u isti mah širokim patriotizmom trebalo bi da se zadahnu balkanske generacije, kojima je dosuđeno da daju sutrašnju elitu; i s tim bolje, ako se taj narodni duh očituje ovdje srpskim, tamo bugarskim, a dalje arbanaškim, rumunjskim . . . I dobro je da se obnavlja takmeći se, u mnogim i različitim ognjištima. No sutrašnji će Balkanci spiskati vlastitim rukama svoje najjače oružje za borbu i za život, ako još pojačaju svoje razmirice

sa susjedima, a ne budu vazda držali na pameti, da pravomu patriotizmu, onomu što ne će nikad umrijeti, treba neprekidnih vjekovnih osjećaja, koji nisu na Balkanu nikada bili sitničava mržnja, nego jedino nepokolebljiv otpor vanjskomu osvajaču i izrabljivaču, nekada Turčinu, koji je došao iz Azije, a juče još habsburškim feudalcima, koji su toliko skupo platili svoj prezir i svoje nerazumijevanje susjedâ, čije su osnovne vrline kudikamo važnije od mana, što su im skrivili vijeci robovanja i ugnjetavanja.

Slobodan život — pa i uz sve nezgode, što ih donosi sloboda — može u balkanskih naroda, u bližoj ili daljoj budućnosti, stvoriti takvu političku atmosferu, da ne će ni za što više zaviđati ropstvu pod diktatorskom demagogijom, koja prijeti da će zamračiti civilizaciju starog i slavnog Zapada.

XVI.

POLITIČKA ATMOSFERA I LEADERI NA ZAPADU

Kad sam posljednji put, na povratku iz Kine, prolazio kroz Moskvu, najjači su mi ruski spomen odande bili beskrajni nizovi seljaka sviju rasa — Kozaci, Sibirci, Burjati s jabučnim kostima — koji satima očekuju na zimi podno kremaljskih zidina onaj časak, kada će kleknuti pred balzamirani trup osnivača novoga društva, Lenjina.

To je dabogme, morao sam si tada reći, Ersatz stare ruske formalističke i vanjske religije, koju su uništili. Jedina je promjena, što je objekt klanjanja i nade uklonjen sa sutrašnjega neba, koje su obećavali popovi, i nadomješten neposrednijim idealom.

Moglo se kazati, da je Rusija još Istok. No evo i Zapad se zaglibljuje sve dublje u obožavanje formula, koje su mu bliže pri ruci nego jučerašnja božanstva; u nekadašnjoj kršćanskoj Evropi dospjeli su do obožavanja narodnosti, rasâ — uz sukrivu potporu mnogog simonističkog svećenstva starih metafizičkih religija.

Pad se pogoršao: iza novih religija stigoše brzo do novih svetaca, do novih proroka. Uvjeravali su me prijatelji Nijemci, da su bolesnici bili dovođeni k Hitlerovu prolasku, u nadi, da će uzbuđenje, što će osjetiti, kad ga vide, kad ga možda dirnu . . .

U Italiji su tisuće ljudi hodočastile u selo, gdje se je rodio Mussolini. Istina je, Talijani znaju, kako se organizuju te stvari i kako je dubok razočarani skepticizam velikog dijela novih vjernika; no činjenica ostaje.

Valja li otud zaključiti, da je opadanju broja vjernika u objavljenim religijama, što se je otpočelo u XIX. vijeku, bio jedini rezultat, da se je otvorio put povratku kršćanske Evrope k mitima o spiljama i šumama?

O Evropi se svakako ne može više tvrditi, da joj se povijest sastoji često od neuspjelih udara, slijepih slučajeva, nemoćnih vladavina... Shakespeare ne bi više kazivao: Life is an empty tale... Istina je, u međunarodnom držanju fašističke Italije i nacističke Njemačke ne manjka neuspjelih udara, slijepih slučajeva, cirkuskih smicalica. No u glavnih vođa postoji volja za uspjeh, lična u Talijana, nacionalna u Nijemca, i ona polagano ali sigurno gura Evropu na rub propasti, pred zaplašenim očima drugih ljudi na vlasti, čiji strah od rata pripravlja najokrutniji od svih ratova.

Strah se uostalom nalazi podjednako kao jedan od bitnih elemenata u psihologiji obojice diktatora: u tom oni obnavljaju Bonaparta, koji je također išao iz rata u rat zato jer ga je zaokupljao strah — strah od savezâ, dok je kod onih drugih zapravo samo strah od ličnoga pada.

Jedna crta odvaja dabogme talijanskog diktatora od njemačkog. Prvi je povjerovao naposljetku da je genije, te se uzda u svoju vlastitu ličnost; drugi vjeruje iskreno, naivno, da su u njegovu duhu uskrsnuli Thor i Wotan. Kad je on 30. lipnja 1934. otpravio u smrt Röhma i nekoliko stotina drugih Nijemaca, mislim, nije ni osjetio da bi se morao ispričati. Isprike, laži bile su posao revnim slugama.

Drugi, Talijan, dugo je preklapao prije nego što je primio odgovornost za isto takva djela.

To je zato jer je Nijemac opsjednut; on duboko vjeruje u svoju misiju. A to ga stvara još strašnijim. On je prirodna sila, kao što je bio i Luther.

U Italiji nije ni nalik. Kad su se u Italiji javljale velike sile čovječje, bile su ono što se je moglo očekivati od naroda, kojemu je u krvi tisućuljetna civilizacija;[1] a to je bila divna slika Franje Assiškoga, začetnika jedinoga pokreta, koji je za nekoliko generacija uzbuđivao cio talijanski narod.

[1] Kad je Jules Cambon razgovarao sa mnom o Njemačkoj, bila mu je stalna rečenica: — Šta ćete: oni su kršteni tek u X. vijeku.

Sve je drugo tek prividno. Istina je, može se zapitati, što je bolnije za zemlju: da je moguć neodgovoran i fanatičan prorok, ili da bi bellissimo inganno — kako su govorili u vrijeme Cezara Borgie — uspio da na neko vrijeme pokrije lice najstarijemu narodu u Evropi?

Talijan, koji duboko ljubi svoju domovinu, voli da ne odgovori, sretan jedino što zna, da se Italija vazda obnavlja.

U paloj ovako Evropi — jer pad je i onaj strah što vlada vođama demokracija — gdje bi se još našli državnički tipovi?

Po mojem sudu, ako i jesam nalazio sjajnijih duhova i bogatijih maštom, nisam ovih posljednjih godina našao čovjeka, koji bi mi se činio zrelijim da bude glavar, nego što je bio belgijski kralj Albert — glavar, kojemu se je autoritet sjao i preko volje njegove, bez ikakvog utjecanja bilo kojoj od onih demagoških smicalica, što su ušle u modu.

Ali najprije, šta je dakle državnik, glavar?

Svi se slažu u najboljoj definiciji politike: umjetnost onoga što se može.

Mnogo se manje slažu u definiciji, šta je državnik. Vještina, talenat, pa i brz uspjeh nisu po mojem sudu nikako dovoljni da stvore državnika. Bismarck je imao sve to, a ipak nije ni izdaleka bio državnik, jer je u svoj rad ulagao odviše izlišnog nasilja, a nadasve zato, što je doduše vodio veliku politiku, ali ipak zanemarivao uvijek da stvara ono što vrijedi još i više: političku tradiciju. To se je dobro vidjelo, kad je njegov Reich pao u slabe ruke njegovim epigonima.

Stvarati političku tradiciju, to znači uklanjati slučaj, koliko se god može. To je po mojem sudu najviša dužnost državniku — onomu, koji nema u sebi ništa demagoško, pa i ne treba letjeti u groznicavu potragu za brzim reklamskim uspjesima.

Kad se pravo smisli, bitna je zasluga kralju Albertu I. kao državniku bila u tom, što ni ispred kojeg problema, kad mu se desio, nije nikad razmišljao, šta će misliti štampa ili javnost, koje moraju biti zaokupljene osjećajima i osjećajnostima svojih dana; mislio je samo na sutrašnje posljedice i tako na jedini način što vrijedi pravdao svoju ulogu nasljednoga glavara. I još: nikad nije htio da nameće svoj sud, nego da uvjerava, ukratko, da stvara tradiciju. Zato se je, uz put rečeno, radovao, kad je vidio kako mu sin i nasljednik od svoje volje pristaje uz njegove ideje i razloge; i u tom je bio sasvim drugačiji nego mnogi vladari, koji su svoje nasljednike odgajali postrance od nacionalnih problema.

Takve su vrline najrjeđe. Za XIX. stoljeća vidim ja samo jednog državnika, u kojega je u najvišem stepenu bio osjećaj budućnosti: Cavoura, koji je na samrti, u bunilu, pokazao da nije zaokupljen svojim borbama s Austrijom, nego problemima, kojima nije nitko 1861. razabirao važnost, kao što je ekonomsko unapređivanje južnih krajeva.

Albert I. će ostati valjda najuzvišeniji i najsavršeniji tip državnički u prvoj polovici XX. vijeka. Konvencionalni slavitelji »okrunjenih glava« ponavljali su, kad govore o njemu, obične fraze — koje su mu toliko dodijavale — o kralju heroju, kralju kavaliru, o kralju bez straha i prijekora . . . On je dabogme i bio sve to. No sve je to gotovo sitnica, kad se uporedi s pravim bićem njegovim, koje je ljubomorno sakrivao za branom, satkanom od skromnosti i ponosa. Kakav mi se je prikazivao za tih godina, kada se usuđujem reći da je sa mnom govorio posve slobodno, bit će da je Albert I. bio stojik, koji je malo očekivao od ljudi i ništa nije očekivao od slave, ali kojemu je dužnost, potpuna dužnost, bila jedini zakon u držanju. K tomu je taj stojik imao dva dara, koji su u zajednici s njegovim temperamentom, istim kao u Marka Aurelija, stvarali od njega takvu rijetkost: državnika i vidovita i velikodušna.

Prije svega, u njega je bilo ono, što sam rijetko viđao da je tko nadmašio, a ja ću to nazvati osjećanjem historije: mislim instinktivno razbiranje političkog ili moralnog traga, što će iza te i te činjenice ostati za nekoliko godina. Dva primjera između stotine: s vojničkog se je gledišta lako moglo dokazati 1914. godine, da bi mu bilo bolje napustiti posljednji komadićak belgijskog zemljišta, koji je ostao slobodan; no on je odmah shvatio, koliko će onog dalekog dana, kad se bude sklapao mir, Belgija biti jača, čak i prema svojim saveznicima, ako se bude mogao zakačiti za posljednji komadićak belgijskog zemljišta, i to mu je odmah postalo najveće časno pitanje. U drugom smislu, no s tom istom mišlju, bila mu je iza rata, kad su belgijske trupe ušle i zaposjele rajnski kraj, neprestana briga i najodlučnija opomena, neka se Belgijanci čuvaju svakog izazovnog držanja, svake težnje za represalijama. Vrlo je malo imao iluzija o brzoj mogućnosti sporazuma s Nijemcima, no baš zato je osjećao, kolika je prijeka potreba paziti vazda, da Belgija ostane sinonim prava i pravde. A to je jedan od razloga, zašto na dnu srca nije ni izdaleka odobravao neke geste Poincaréove politike, koje je, pravo ili nepravo, tumačio svijet kao jalove iskaze agresivne pakosti, nego je s radošću pozdravio osvit locarnske politike — čija propast ne dokazuje nikako da je bila uzaludna, jer da se pravo rekne, locarnska je politika bila više formulirana nego ostvarena.

Rekao sam, da je u kralja Alberta bila druga značajna crta, savršena državnička vidovitost: uz moralnu čistoću, koja bi nekad bila mogla od njega stvoriti svetog Ljudevita, bila je u njemu, kako sam rekao u mojim »Graditeljima Evrope«, gdje sam mu posvetio dugo poglavlje, još jedna ličnost, koja nije pobijala onu prvu, nego je upotpunjavala: kolektivni tip koburški, ironičan, koji poznaje vrijednost fraza i grbljenje ljudi s najžarčim dinastičkim držanjem. Od njega sam čuo uzrečicu pruskih junkera: Und

der König absolut, wenn er unsern Willen tut — neka kralj bude apsolutan, ako čini našu volju.

Iz toga dara ironije — koji guši svaku velikodušnost, kad gospoduje sâm samcat, kao u Fridrika II. ili u Bismarcka, ali obasjava duh, kad je uz njega duševna plemenitost kao u Alberta I. — izveo je on svoju divnu brzinu u sudu; ali ju je pažljivo krio, toliko mu je bilo stalo da stvara pristanke i tradiciju kolektivne političke misli, mnogo više nego da nameće kakvo gledište. Ništa mu se nije činilo neukusnijim i izvještačenijim nego što je diktatorsko držanje; a kad bi čuo kako govore o polaganom odlučivanju njegovu, uživao je njegov sigurni sarkazam. Kolike je ljude zavelo u bludnju njegovo mladićki zbunjeno držanje i spori govor, kako je običavao pitati za mišljenje svoje sabesjednike, belgijske i strane...

Ne znam državnika iz našeg vremena, u kojega bi bio tako jasan i potpun realizam kao u Alberta I., jer je on bio od onih rijetkih prerijetkih, koji ne zaboravljaju nikada, da su idealistički razlozi nacionalne politike jedan od najbitnijih elemenata stvarnosti.

Demagozi, koji su zapremili toliko mjesta u poratnoj Evropi, misle u svojoj početničkoj naivnosti, da dokazuju svoju superiornost, kad igraju samo »Realpolitik«. Odatle nastaju velikim dijelom opasnosti, koje vrebaju na stari svijet.

Radi takvih je opasnosti težak gubitak, što je nestalo Alberta I. i moralnog autoriteta njegova, nesamo za njegovu zemlju, nego i za sam život Evrope, kojoj se civilizacija oslanja odsad jedino na onu jadnu prividnost, što se danas zove mirom.

Poslije kralja Alberta svraća mi se misao k drugomu državnomu poglavici, kojega također nema više, a bio je svomu belgijskomu bratučedu jednak po skromnosti, jednostavnosti, osjećaju dužnosti: kralju Georgeu V. Jedna rečenica njegova činila mi se uvijek da mu je portret:

»Znajući teškoće ustavnog monarha (»of a limited monarch«), hvalim svako jutro Bogu, što me je očuvao, da ne budem apsolutan kralj.« Tako je jednom rekao poklisaru Pageu, koji mi je ponovio tu rečenicu, toliko punu skromnosti, ali i pravog dostojanstva.

Tko je kao ja imao povjerljivih obavijesti od velikih i slobodnih ministara Edwarda VII., nema mu sumnje da je ratna literatura ponešto precijenila legendu o diplomatskoj darovitosti toga kralja. Čak i njegova akcija »peacemakera« bila je manje sretna nego što se misli: sva je prilika da bi trojna antanta, osnovana na najvišim interesima evropskog mira i nezavisnosti, i s lojalnim sporazumima, koji su joj pridružili Italiju, bila još jaća (a želim reći, da bi tim umakla kritici), da je Edward VII. nije želio neprestano uljepšavati putevima, službenim posjetima, Wiesbadenom, toastima...

Jer bitna razlika između oca i sina bila je valjda ova: otac je volio da se govori o svemu što on čini, a sin George V. uvijek je volio da njegov rad ostane nepoznat, i sva zasluga da zapadne njegove odgovorne ministre.

Kako mislim da mi je dužnost ne služiti se ovdje uspomenama, koje bih mogao ispresti iz svojih razgovora s kraljem Georgeom, neka bude dosta što velim, da su me njegova prirodna jednostavnost, takt, zdrav razum, onako siguran i brz izbor između dobrog savjeta i opasne frazeologije, podsjećali uvijek — a to je najveća hvala, koju znam naći — na držanje njegova bratučeda, kralja Alberta I. Obojici vladara bilo je uostalom zajedničko ovo: obojica su bili mlađi sinovi, nisu po rođenju bili određeni za prijestolje, te su već po tom imali prilike da budu u otvorenom i priprostom dodiru s pravim životom. George, drugi sin kralja Edwarda, postao je prijestolonasljednik tek iza smrti starijeg brata, vojvode od Clarencea; kao pravi mornarički oficir dugo je — i zbiljski — zapovijedao ratnim brodovima, koji su i s čovječjega gle-

dišta mikrokozmi, gdje se nalazi sve; a isto je tako Albert belgijski putovao i učio po svijetu kao običan privatnik.

Svijet zaboravlja brzo: tko se u Engleskoj Georgea VI. sjeća vladavine Georgea V.?

No prvi časovi te vladavine činili su se tragični: skandali Marconijeve afere — uz koju su i zgode Staviskoga bile puke tričarije — bacali su bolnu sjenu na javni život; ulsterski je pokret bio djelo tolikog nasilja, da bi se danas nazivao fašističkim, možda još i gore, jer oranžistički su oficiri prijetili da se ne će pokoravati nalozima svojih poglavica — i mjesto da su ih kaznili, zadovoljili se time što su ih otpravljali na dopust.

Balfour i Asquith su mi kazivali nekoliko puta, da su te godine bile za vladara još teže i opasnije nego ono vrijeme, kad je kraljica Viktorija morala da trpi Palmerstonovu žestinu. Unatoč jako različitomu temperamentu, njih su se dvojica slagala u zaključku da je držanje kralja Georgea bilo uvijek divno, bilo kad je odbijao savjete podmuklih ulizica, koji su nastojali da ga pobune protiv njegovih »pretjeranih« ministara, bilo kad je smišljao, s nekim i prirodnim i skromnim dostojanstvom, kako bi zagladio opreke između vlade i opozicije, ili između članova istoga kabineta.

Ima tu cio niz skrovitih znamenitih usluga, što ih je George V. iskazao svojoj zemlji, no i George je, isto kao i kralj Albert, bio jedan od rijetkih ljudi u našem fotogeničnom vremenu, koji je shvatio onu pouzdanu istinu, da poglavice i pogotovo kraljevi ne treba da budu ni sjajni ni teatralni, pa ako se scenski uspjesi mogu ponekad i produžiti, ipak je sigurno da se uvijek svršavaju na najveću štetu narodu, koji ih je trpio.

A ipak, kojega bi čovjeka na svijetu nego engleskoga kralja mogla snaći napast, da se opije tajnovitom moći svoje ličnosti? Nije li on poglavica imperije, o kojoj treba uzeti u obzir, da se bez kralja ne

bi moglo shvatiti ni samo jedinstvo njene organizacije? (No u tom nalikuje dvojezična Belgija, možda jedina u Evropi, na britansku imperiju.) Od Kanade do Nove Zelandije, od Južne Afrike do azijskih posjeda, mogu članovi Commonwealtha i da se ne slažu o najtežim problemima, ali oni znaju, da ostaju ujedinjeni u jednom, u istoj lojalnosti prama čovjeku, koji u Buckingham Palaceu znači simbol solidarnosti Anglo-Saksonaca na pet kontinenata.

George V. je povećao još tu djedovinu windsorske dinastije vjerom svojom, koja se nije nikada porekla, u snagu slobode, kao u najvišu vezu i zakon britanskog svijeta. Koliko je puta ponavljao nekim svojim ministrima, kad bi saznao za irske manifestacije protuengleske mržnje (čuo sam to od jednog od njih): — Mi tu plaćamo globu za predugu politiku »željezne ruke«.

U vremenima, kad riječ »autoritet« — ta toliko potrebna i tako prirodna stvar — dobiva često mutno značenje utjecanja državnim udarcima, trebala bi se sva Evropa okaniti pretvorstva, kao da je zaboravila, da se uspjeh duge vladavine Georgea V. i povratak britanskog naroda k blagostanju i k miru, što je nastao pod tim kraljem, objašnjava najviše činjenicom da je taj veliki narod i dalje vjerovao u prednosti slobode i nije prestao da ne vjeruje vještim demagoškim govorljivcima, koji se penju na pozornicu i prikazuju se svijetu kao neki čudotvorci.

Jedino čudo, što postoji u politici, čudo je one pouzdane i dostojanstvene zrelosti, koju narod može steći jedino dugim generacijama u slobodnim borbama — zrelost, koja je spasila Englesku i njene slobodne institucije za žalosne sentimentalne avantire Edwarda VIII. koncem 1936. godine.

Zato sam se ja, što se tiče leadera, volio držati dvojice ljudi, koji su nadasve istakli najbolja svojstva svojih naroda, kako su ih uobličili vijeci slobode.

XVII.
AUSTRIJA

Glavni krivci iskušenjima, razočaranjima i bolima, što snalaze talijanski narod, bili su valjda oni poluknjiževnici i govorljivi političari, zaboravljeni danas, koji su se iza rata — a rat je stajao Talijane šest stotina tisuća mrtvih — uzvikali od hotela Edwarda VII., gdje se je bila nastanila talijanska delegacija, sve do rimskih trgova: — Italija je izdana! Mi smo dobili rat, ali smo izgubili mir!

Bez ikakve stvaralačke mašte kao i nacionalisti po svim zemljama, zadržavali su se oni na nezgrapnim pogreškama, što su ih saveznici počinili prama Italiji: na francuskoj okupaciji Rijeke, (šta bi bili rekli u Francuskoj, da ima kakvo prijeporno zemljište na Sjevernom moru i da je Italija brže poslala onamo svoje čete, da se utabore?) na ponudi Smirne Grčkoj, unatoč pregovorima s Italijom, (a slabo je važno, što je to na koncu bilo na dobro Italiji i na prokletstvo nesretnomu narodu helenskomu), i što se nikakvi mandati za kolonije nisu dali Italiji, a njen je kolonijalni rad, naročito u Eritreji, bio za mnogih godina najrazboritiji i najvidovitiji... Popis bi se mogao nastaviti.

No usprkos svim nezgodama, usprkos saveznicima, ostala je najjača činjenica: da je od svih velikih vlasti jedina Italija postigla potpuno svoje krajnje ratne ciljeve — potpuno uništenje vjekovnog neprijatelja svoga, austrijske carevine.

I to onda, kad je Francuska vidjela, gdje uz nju iskrsava Njemačka još jače ujedinjena nego prije rata; kad je Engleska konačno gubila brodsku premoć i nekadašnje prednosti svog otočnog položaja; kad su i same Sjedinjene države vidjele, da se na obzorju Tihog oceana ocrtava i prijeti japanski imperijalizam.

Italija je dakle sama izvojevala vojnu, usprkos jadikovkama svojih nacionalista, kojima na Tibru isto kao i njihovim srodnicima na Sprevi i na Seini polazi za rukom paradoks, na oko oprečan: da neprestano i u isti mah prežvakavaju maniju veličine i maniju proganjanja.

Nikomu ne bi trebalo da bude na čudo, što austrijsko pitanje ostaje neriješeno, iza sporazuma između Hitlera i Šušnika isto kao i prije. Treća je republika u Francuskoj navršila gotovo tri četvrti stoljeća, a tamo ima još royalista. Ali oni, koji su i u Francuskoj i u Engleskoj pljeskali 1934. krvavomu uništenju austrijske socijalne demokracije i koji su — kao »realisti«, što uobražavaju da jesu — odobravali, kad se je u Austriji zatrlo i samo ime republike, (ta je zemlja otada samo »savezna država«), — ti ljudi žanju danas samo ono, što su pustili da se zasije.

Možda još nemamo aneksiju Austrije Njemačkoj, ali imamo asimilaciju. To se valjda s vremenom i nije moglo izbjeći. Ali se ne može poreći, da su to s talijanske strane ubrzali interesi vladavine, koja se (kao i prvo i drugo carstvo) ne poistovjetuje čvrsto s konačnim svrhama svoje domovine; isto su tako ubrzali to s engleske i francuske strane svi oni, koji su se kartali na habsburšku kartu, a u srcu se uzdaju u nju još i danas.

Odviše su u Francuskoj mislili na to, da bi obnova carstva u Beču mogla stvoriti prepreku Anschlussu i nečemu što bi ih trebalo još jače zaokupljati, njemačkomu nadiranju na istok, Drang nach Osten. Razumljivo je, da je bilo tako, kad se zna, kako su tvrdokorne tradicije o vanjskoj politici u nekim slojevima francuske misli. Zar nisu tamo za cijelog XIX. vijeka vjerovali u korist bečkoga saveza; najbezvoljniji diktator, Napoleon III., zar se nije nadao sve do posljednjega časa, da će austrijska carevina pristati uz njega u borbi protiv Pruske!

Austrijska se je diplomacija vrlo spretno služila tim anahroničnim iluzijama sve do predvečerja svjet-

skog rata; sva je Evropa znala, da su Beč i Budimpešta bili postali u trojnom savezu gorljivi konačari germanstva prema istoku, no u Parizu nisu voljeli da to vide.

Nisu htjeli da vide u Evropi, da klerikalna vladavina, koja se je ustanovila u Beču od 1934. godine, ima uza se samo četvrtinu žiteljstva, jer tri su četvrtine ostale socijalisti ili postale nacisti. Tko u Austriji vjeruje u »austrijsku ideju«, koju je kancelar Šušnik propovijedao prije svog sporazuma s Hitlerom i pričinja se da je propovijeda i iza toga? Tko se izvan Austrije pričinja da vjeruje u to, dokazuje jedino, da misli francuski ili talijanski — to jest, kao narod bogat vjekovnim poletom i tradicijom. Austrijska je ideja bila u Austriji jedino carska ideja, koja se je razumijevala kao prirodno središte dvanaest različitih podloženih naroda, Čeha i Talijana, Jugoslavena i Rumunja... Austrijanac, pravi »Austrijanac« nije nikada bio nitko, osim činovnika, diplomata, oficira, kojima se je narodna vjernost započinjala i svršavala s carem. Kakva je bila jedina misao austrijske himne? »Gott erhalte unsern Kaiser«; nigdje ni riječi o kakvoj domovini, koja i nije postojala. Pa i danas — danas možda još i više nego jučer — ako zapitate građanina iz Graca ili iz Celovca, šta je on, odgovorit će: — Ja sam Štajerac, ili ja sam Korušac; jest, ja sam Nijemac, pa su sva tri odgovora istinita. Ne će on nikad odgovoriti: ja sam Austrijanac. Nije zato jer se uklanja tomu, nego jer mu ta misao i ne pada na pamet.

I sama stara aristokracija, ukoliko vrijedi još danas, kao da je izgubila podosta svoje lojalnosti. Moji prijatelji Austrijanci, rođaci kneza Starhemberga, pripovijedali su mi, kako je mladi cousin njihov primijetio jednom među drugovima: — Napokon, moja je obitelj bila već u X. stoljeću gospodarica Štajerske, a Habsburzi se spominju tek u XII. stoljeću. Hvalisavost valjda, ali me ona podsjeća na odgovor Franje Josipa nekomu švicarskomu aristokratu, koji mu je uznastojao natuknuti, da su Habs-

burzi služili kao perjanici u dvoru njegovih djedova: — Jest, dabogme, ali moja je obitelj učinila bolju karijeru.

Carska je Austrija umrla 1918. godine; kad su se posljednje austrijske vojske, razbijene od Talijana, vratile u svoju zemlju, nisu više našle dvije zemlje u jednoj, kao prije, nego pet šest sasvim razdijeljenih zemalja. »Pogreška, što se je počinila, kad je raskomadana Austro-Ugarska«, — da se vratimo k žaljenju stare reakcionarne diplomacije, — nalik je na ono žaljenje za Rolandovom kobilom, koja je imala sve vrline, ali je . . . bila mrtva. Uza sve njihove nedostatke i slabosti, nacionalne države, koje su naslijedile staru habsburšku mješavinu, barem su žive stvari: s vremenom i sa slobodom mogu one doseći ideal, o kojem je prije jednog stoljeća Mazzini sanjao za te narode — i mogu postati zdrava i jaka građa za onu evropsku obnovu, koju su jedino s nepovjerenjem mogle gledati stare feudalne dinastije.

Jednoga će se dana istaći kao jedan od najtipičnijih dokaza o poratnoj duševnoj pometnji evropskoj ovo: što nisu uvijek osjećali u Rimu, bila na vlasti koja mu drago vladavina, da bi politika, koja prijeti životu i nezavisnosti nasljednih država carske Austrije, imala samo jedno konačno značenje: da bi se zanijekala stotina godina u politici slobodnih Talijana i da bi se izvrgao opasnosti jedini rezultat — jedini ali golemi — što je stekla Italija žrtvom šest sto tisuća svojih sinova na bojištu na Krasu i na Alpama.

Nema zaista sumnje, da se akcija Italije, i po dobru i po zlu, jače može isticati u poratnoj Evropi nego u prijeratnoj. Oni koji jedino traže argumenata u prilog vladavinama, što se lažno zovu autoritativnima, naivno pripisuju to u zaslugu diktaturi. Razlog je dublji.

Italija vrijedi danas tri puta više nego što je vrijedila prije rata, prosto zato, jer je nestalo Austro-Ugarske, koja joj je vrebala u živo tijelo s dva bo-

deža, Trentinom i Trstom. A današnja bi Italija bila jača, ne tri puta nego deset puta, i politički i ekonomski, da je nastavila plodonosnu politiku sporazuma s državama nasljednicama Austro-Ugarske, otpočetu 1920. i 1921. nizom ugovora s Jugoslavijom, Čehoslovačkom, Rumunjskom, koji su prihvatili baštinu Cavourove i Mazzinijeve misli. Italija bi bila danas na čelu povjerljive i miroljubive centralne Evrope.[1]

Diplomatski vođe katoličke crkve čini se da nisu bolje nadahnuti nego njihovi svjetovni saveznici, kad s dobrom vjerom, u interesu religije, kako misle, pogoduju nesklonosti hrvatskog svećenstva prama Jugoslaviji i jednoga dijela čehoslovačkog svećenstva prama Pragu. Nije dabogme nikakvo čudo, što su najtradicionalniji dusi u Vatikanu požalili nestanak jedine velike države, gdje se je činilo da svemu prednjače vanjske forme katoličke religije, gdje je nadvojvoda Franjo Ferdinand mogao reći šefu generalnog štaba: »Šta me se tiče, što vi ne vjerujete, no pohađajte misu!« Oni, koji su dobro poznavali habsburški Beč, znali su za poniženja, što su često morali da trpe biskupi, apostolski delegati i misionari, kad su ih tajom u ministarskim kabinetima i u poslanstvima silili surovo da budu jedino instrumentum regni, mjesto da služe vjeri, kako su pošteno htjeli. Dobro je to osjetio veliki papa Benedikt XV., kad je 1917. bio potaknut da objavi svoju čuvenu notu za mir, pa nije htio da od nje učini djelo jedino u korist nesretnomu caru Karlu, kako su to htjeli mnogi ulizice oko tog ponositog i plemenitog duha, kakav je bio Giacomo della Chiesa.

Katolička je crkva dugo plaćala tečajem XIX. vijeka globarinu, što je dopustila, da je u Italiji i u Francuskoj poistovjetuju s tobožnjim autoritativnim vladavinama, koje je historija bila osudila: s austrijskim gospodstvom u Italiji, s royalizmom u Francu-

[1] Upor. gl. XIII. i XIV.

skoj. I odviše naivno bilo je objašnjenje, što se je tada davalo, zašto je pao čak i moralni utjecaj crkvin: »sektaško djelo.« Trebalo je smionih popravaka, koje su proveli kasniji pape, da se pokaže, gdje je pravi uzrok porazima. Politika Pija XI. u Austriji i u Italiji, nakon sporazuma toga pape s fašizmom, izvrgava se opasnosti da prouzrokuje katoličkoj crkvi isto onako mračnih dana, kao što su bili dani, što ih je provela za papinstva Pija IX.

XVIII.

ŠPANJOLCI

Jedan Englez, koji je živio u Francuskoj za Napoleonova vremena, napisao je: »Parižani imaju divnu policiju, ali jako skupo plaćaju taj probitak. Ja volijem, neka svake tri ili četiri godine bude na Ratcliffe Roadu zaklano pol tuceta ljudi, nego da moram trpjeti kućne premetačine, špijunstvo, sve nepodnošljive mahinacije Fouchéove.«

Španjolci jedini u Evropi misle još ovako i rade prama tomu.

Čak ni diktatura Primo de Rivere, koja je trajala od 1923. do 1930. godine, nije bila izuzetak od tog španjolskog pravila. Nema sumnje da je on deportirao, zatvarao svoje protivnike, dokidao ustavna jamstva i slobodu štampe, no svako veče, kad bi izišao iz svog ureda, šetao se i dalje kao obično jedan sat po »calles«, madridskim ulicama, punima bučnog svijeta. U drugim zemljama prikrivaju diktatori to, što moraju da imaju uza se policiju, ovakvim gizdavim rečenicama: »Sve za državu; ništa bez države; ništa protiv države.« Takva rečenica, i ono što ona prikazuje, bili bi podjednako neshvatljivi u Španiji.

Što je republikansku vladu 1936. iznenadila vojnička pobuna, koja je bila u tišini pripravljena sve do najsitnijih pojedinosti, a bila pomagana i savjetovana od vještaka dviju inozemnih diktatura, i to je posljedica one narodne crte, koju kao da ne može promijeniti nikakva revolucija, nikakav pronunciamiento.

Tako je, jer je Španija, uza svu svoju veliku prošlost, vazda još jedna od najmlađih evropskih zajednica, možda najmlađa. Borba za oslobođenje u XV. stoljeću, »reconquista«, nije nacionalna borba, nego niz zapadnih križarskih ratova. U Španiji nisu

križarski ratovi trajali dva stoljeća kao u Francuskoj i u Italiji, nego mnogo dulje. U nekom bi se smislu moglo gotovo reći, da su još i sad u uzduhu. Zar Cervantes ne pripovijeda zgodu o onom zarobljeniku, kako je sretno umakao s krasoticom Maurkinjom, koja se je zaljubila u njega, i iskrcao se na španjolskoj obali. Sav sretan pristupa k prvomu Španjolcu, s kojim se sastaje, ali taj bježi vičući: »Moros! Moros!« I sav se kraj uokolo uzbunio, premda se je taj prizor dogodio više nego sto godina iza bijega posljednjih Maura iz Španije.[1]

Francuski način mišljenja prečesto je puka cerebralna konstrukcija: ništa u njemu nije besvijesno ili intuitivno. Nije uludo Victor Hugo shvatio carstvo Karla Velikoga kao francusku zgodu i ovako je objasnio: »krasna slika, koja začarava misao.«

U Španiji je naprotiv sve bilo uvijek instinktivno, intuitivno, i u svim staležima, sve do najsiromašnijih; drugačije nego u Engleskoj, gdje je uobrazilja aristokratski raskoš.

U »Vida del picaro Guzmán de Alfareche«[2] prikazuje Juan José Marti maloga Guzmana, kako se pred nekim talijanskim prelatom hvali prošlošću Španije, njenim legendama, njenim epopejama, pa spominje Cida Campeadora i Jaime Conquistadora, katoličke kraljeve i Karla Petoga... Prelat se iznenadio od tolike obrazovanosti te će ga zapitati, otkud je toliko pročitao u toj svojoj dobi, a mladi mu »picaro« odgovori: »Jest, znam ja ponešto čitati, a i imao sam kod kuće nekoliko knjiga, no sve te lijepe

[1] To bi bilo dovoljno da objasni jednu ponudu, koja se je vatikanskim prelatima učinila besmislenom. Za svog posjeta u Rimu, za diktature Primo de Rivere, kralj je Alfonso XIII. u svečanoj adresi papi Piju XI. dotjerao dotle da je svetoj stolici ponudio pomoć španjolske vojske za slučaj križarskog rata protiv nevjernika, ako bi kada mu drago odredio to sveti otac.

[2] Objavljena 1602. I drugi su pisci, prije i poslije Martija, opisivali popularni tip »picaro« (lupež, obješenjak), što ga prikazuje Guzmán de Alfareche.

stvari, što sam vam kazivao, to su »cosa muy sabidas que pod trodición andan de lengua en lengua; y es menester más habilidad para ignorallas que para sabellas.« (Jako poznate stvari, koje po predaji idu od usta do usta; i treba više vještine da se ne znaju, nego da se znaju).

U Španiji je drugačije nego u ostaloj Evropi, tamo ne postoji malograđanski stalež, svadljiv, mrzovoljan, osjetljiv, koji u isti mah mrzi i radnike i aristokraciju, naročito intelektualnu aristokraciju, — ono sitno građanstvo, koje je sačinjavalo armaturu fašizmu u Italiji i nacizmu u Njemačkoj.

Zato jer nema tog sitnog građanstva, nije se tamo javio nacionalizam kao vjersko »vjerovanje«. Španjolci ga i ne razumiju. Godine 1936. nisu ni jedan čas ni jednog Španjolca zavarale nacionalističke tirade pobunjenih generala, Franca, Mole, i tako dalje...[3] Ono je bila brbljarija, upućena Nijemcima i talijanskim fašistima; Španjolci su znali, za što se vodi borba: za povratak Španije u bourbonski XVIII. vijek, ili za njen ulazak u niz socijalnih reforma.

Suština se nacionalizmu sastoji u ovom: nacionalist može priznati, da se njegovi sunarodnjaci varaju, (a kad im se desi da ne budu s njim istog mišljenja o najboljem načinu službe zajedničkoj domovini, postaju oni u njegovim očima gotovo zločinci); no taj isti nacionalist drži za svoju dužnost vjerovati da njegova nacionalna država ima uvijek pravo, činila ona što mu drago, bilo u miru, bilo u ratu.

To je bolest intelekta ,a otkriva maniju veličine, od koje boluju svi nacionalizmi. Jedan duboki i ple-

[3] Njihove su laži bile uostalom nespretnije, dakle i poštenije nego laži »konzervativaca« u drugim zemljama. Bili su plaćeni od svih veleposjednika u Španiji, tako od onog vojvode Medina Celi s 400.000 hektara loše obrađivane zemlje, gdje andaluski seljaci žive od žira; njihove brbljarije o »marksizmu« nisu zavarale nikoga; Franco, Mola i Queipo de Llano u drugim zemljama bili bi govorili s varavijom vještinom o »domovini«, o »slobodi«, o »civilizaciji«...

meniti američki mislilac objasnio je nacionalizam kao »patriotski snobizam.« Zacijelo; no ako se razmotri socijalni odgoj nacionalističkih stranaka u staroj Evropi, ima još nešto više: kompleks inferiornosti, koji u svojoj pripadnosti k odabranomu narodu traži okrepu i lijek za poniženje svog ličnog života, jadnog i neznatnog. Onim Talijanima, koji su zaista svijesni o veličini talijanske historije, s neuporedivom slavom i patnjama, što je prate, ne treba da je vazda na usnama rimsko carstvo; a Nijemci ne bi bili smislili tupu lozinku o »čistoći rase«, da su bili uistinu sigurni za same sebe.

Pravi se patriotizam ne može zamisliti bez nekog elementa duševne poniznosti; jer osjećamo da nismo dostojni nekih čistih tradicija naše historije; jer kad preuzimamo zadaću da služimo svojoj domovini, nemamo ni vremena ni volje da preziremo ili mrzimo druge narode. Tako je bilo u Italiji za preporoda, 1848. i 1849. godine, kad su se Talijani junački borili s Nijemcima, no uz pjesmu arcitalijanske himne: Ripassin l'Alpe e tornerem fratelli!

U Španiji je patriotizam često žestok kao strast, ali nikad nije Španjolac podvrgao njemu sve svoje misli i sve svoje osjećaje. Toliko je to bjesnilo nezavisnosti, da se nalazi i u borbi starih španjolskih pokrajina što se tako ljuto vodi posljednjih godina protiv centralističke tradicije kastilske. Za kraljeva,[1] a i za republike, bila je Kastilija uvijek, a i bit će uvijek, simbol unitarizma protiv centrifugalnih sila sveukupne Španije. No kako su sve te centrifugalne sile također španjolske! Tako na primjer u Kataloniji, gdje je i sama obnova staroga katalonskog jezika najšpanjolskiji pothvat, što se i može zamisliti. (I zaista, zar nisu bili engleski odgojeni Irci, kojima je najbolje pošlo za rukom da potkopaju Engleskoj moć, i zar nije jedan od njih, de Valera, napolak Španjolac?)

[1] Španjolci se nisu ni po čemu osjećali nižima od svojih kraljeva. U feudalnom XII. stoljeću članovi su cortesa pri nastupu u čast polagali kralju ovu prisegu vjernosti: » Mi i ti smo jednaki, ali mi te primamo za kralja, uz pogodbu da se pokoravaš zakonu«.

U XX. stoljeću, a to sam upamtio od ličnih prijatelja, članova one aristokracije, koja je bila svaki dan u dodiru s kraljem, (nije to još bilo ono vrijeme, kad je Alfonso XIII. bio svim svojim prijateljima dojadio svojom bourbonskom manijom da laže svojim savjetnicima i dostojanstvenicima) bila je apsolutna vjernost kralju združena s iskrenošću prama njegovoj politici, ili prama njegovim službenim objavama, s iskrenošću, kojoj nisam ravne vidio nikad i ni na kojem drugom dvoru.

Nema sumnje, da su otud što Španjolac nije moćan da svoje misli i strasti podvrgne patriotskoj dužnosti, kako ju je stvorio XIX. vijek, potakle donekle nesvjesnost i nasilja vojničke pobune i građanskog rata, što su 1936. počele krvariti Španiju.

Da nije bilo zgode s Unamunom, koji je 1936. porekao svoje ideje i pristao uz pobunjene generale, (istina je, da je uoči svoje smrti, 31. prosinca 1936., progledao i pokudio Francovu nasilnost), moglo bi se reći o današnjoj Španiji, da se među njenim duševnim vođama nije nikad našao ni jedan izdajica misli slobode. (Velim: izdajica, jer pisac, koji se odvraća od misli slobode, izdaje svoje vlastito biće; jer bez slobode gine svaka književnost.) Dok Italija ima d'Annunzija, Francuska Barrèsa i Maurasa, a Njemačka otkriva sramotu tisuća pisaca robova, koji su juče padali na koljena pred Vilimom II. a danas pred Hitlerom, veliki su iberski pisci naših dana, »despertadores de España,« ostali vjerni misli slobode, ljudske snošljivosti: Ganivet, Benavente, Ortega y Gasset...

Svi ti ljudi brane misao ličnosti, trude se da je dovedu u sklad sa svojim narodom, i još dalje od svog naroda, s čovječanstvom.

No Španija je živa opreka: pisci s moralnim bogatstvom, koje prelazi njihove granice, i »viša« klasa sa sebičnošću i sljepoćom, kojima nema ravnih u Evropi; revolucionarni proletarijat i na obali Atlantika (Bilbao) i na Sredozemnom moru (Barcelona), i sredovječan narod, koji životari na velikim posjedima.

I naročito ovo: tečajem dugih godina tako ravnodušan fatalizam, da je rekao jedan od njihovih državnika: »toj zemlji ne kuca bilo;« zemlja, koja se sjeća vremena, kad su se nasljeđivali na vlasti Canovas s desnice i Sagasta s ljevice, Canalejas s ljevice i Taura s desnice, i ništa se — ili gotovo ništa — nije nikad mijenjalo u socijalnom životu njenu; a onda odjednom građanski rat, koji je buknuo 1936. i zasjenio nasilja francuske revolucije.

Strahote građanskog rata objavljuju cijelomu svijetu, a kad bi bili moćni da shvate, i španjolskim generalima i oficirima, koji se ne sustežu da kidaju svoju zemlju, da bi očuvali svoje staleške povlastice,[1] da nema više onog španjolskog vladavinskog kadra, koji je u XX. vijeku bio očuvao duh XIX. vijeka; da su iščezle čak i desnice i ljevice nedavnih vremena; da je osuđen taj povlašteni španjolski svijet, sve ako i ima časovitih pobjeda, jer je pokazao odviše okrutnosti, odviše sebičnosti, odviše gluposti.

Izgredi pobunjene svjetine neizbježna su globarina građanskih ratova; no što su neizbježni, radi toga nisu manje strahoviti.

No jednom će ljudi imati pravo da zapitaju: — Tko je kriv? Tko je htio građanski rat? Nadasve, tko je prije krvave 1936. godine organizirao i naoružao anarhističke pokrete, često naivne, često zločinačke, protiv politike umjerenih agrarnih reforma, koju je htio da pokuša Azaña i koja bi bila donijela Španiji nešto mira? »Konzervativci«, »katolici«.

Španjolski će građanski rat, uza sve svoje grozote, biti znak vremena; kao što je otpor austrijskih socijalnih demokrata klerikalno-fašističkoj ofenzivi bio znak vremena; kao što je sramotni nestanak njemačkog socijalizma bio znak vremena.

[1] Španija je zemlja, u kojoj je najviši broj generala i oficira; na pet vojnika ima jedan oficir. Generalske i oficirske plaće jedan su od najtežih tereta u budgetu.

Izlišno je govoriti o zbrci, o povratku u srednji vijek. Narodi, koji se znaju boriti za ideje, ne umiru.

Sva je Španija spavala svojim bourbonskim snom, kad su 1868. krvavi nemiri uzbunili cijelu Kataloniju. Pukim slučajem su mi dopali pred oči dopisi, koje je tada pisao iz Barcelone Stanley, prvi veliki reporter. Spaljeni samostani, poubijani svećenici, raskopani grobovi, sve je tu kao i 1936. godine — osim aviona, automobila i Marokanaca. Vikali su na barbarstvo, a iza tri je naraštaja crvena Katalonija postala jedan od najbogatijih krajeva u Evropi.

Asturski rudari, koje su 1934. strahovito decimirali konjanici stranačke legije, prevratili se 1936. u junačke vojnike.

Ne, ne će se više govoriti o španjolskom narodu, da mu »ne kuca bilo«.

Uostalom, ako se i smetnu s uma nasilja građanskih ratova, zašto da se ne uoči pouka, što se po mojem sudu izvija iz odnosa između Španije i cijeloga kontinenta: latinske Amerike?

Onakva veza, kako Španija ostaje sjedinjena sa svojim nekadašnjim kolonijama latinske Amerike, može se objasniti jedino trajnošću neke moralne sile. Hispanizam latinske Amerike je činjenica, pa bi bilo riskantno tvrditi, da on ne će nikad imati utjecaja na političkom polju. Početkom XIX. stoljeća, kad su se prekinule veze suverenosti, činilo se da su u opasnosti privredni odnosi između matere zemlje i starih njenih kolonija, razlaz se činio potpunim. A uza sve to je nakon nekoliko desetljeća, bez ikakvog propagandističkog nastojanja sa strane Španije, iskrsnuo profinjeni osjećaj duševne i moralne zajednice, jedna od najistinitijih, najdobrovoljnijih tvorevina posljednjih naraštaja. Daleki Madrid, bogat spomenicima, ali siromašan bankama, zahvatio je opet pod svoj utjecaj glavne gradove svojih prijašnjih kolonija, Limu i Bogotá, Santiago i Caracas, jače nego što su svemoćni Newyork i Washington zahvatili Quebec ili Ottawu, Winnipeg ili Halifax.

XIX.

POLJACI

U knjizi »Neprijateljska braća« posvetio sam dugo poglavlje odnosima Poljske s Francuskom i Njemačkom. Zaključio sam:

»Bez obzira na razmjer, u položaju Poljske prama Njemačkoj ima nešto slično položaju Italije prama Austriji poslije 1870. godine. Italija je shvatila, da može biti samo saveznica ili neprijateljica Austriji; talijanski državnici onoga vremena, koji su osjećali dužnost na Masarykov način, privoljeli se savezu; savez im nije bio po srcu, ali je osigurao Italiji duga desetljeća mira i napretka.

»Ako Poljska želi da dalje napreduje drugačije nego u bučnim nastupima bolesnog nacionalizma, mora ona stvoriti u svojoj zemlji socijalni mir, i stvoriti uz svaku cijenu sigurnost mira oko sebe, kao što je Italija imala odvažnosti da učini.

»Ako Francuska želi dobro Poljskoj, ako misli, da Poljska može koristiti najvišim interesima francuskog naroda, mora ona željeti dug niz ekonomskih, kulturnih, pa i političkih sporazuma između Poljske i Njemačke.

»Od toga zavisi život i napredak Poljske.«

Knjiga, koja je iskazala tu želju, izišla je 1933. godine. Nekoliko mjeseci iza toga poljska je vlada zaključila niz političkih i ekonomskih sporazuma s Reichom. Poljskoj nije tim bila uistinu učvršćena sigurnost; francusko-poljski odnosi prošli su dugu nesuglasicu; a što je važnije od svega, nije se tim nikako učvrstila zgrada evropskog mira; naprotiv.

Poljsko-njemački sporazum mogao bi koristiti evropskomu miru jedino kao znak o poboljšanju francusko-njemačkih odnosa. Čim se čini da je naoružan — bilo ili ne bilo svijesno — šiljkom protiv Fran-

cuske, ne služi on ničemu više. A uza svu prividnost, ničemu ni za Poljsku. Koji je uistinu pravi životni problem poljske države? Problem o njemačko-ruskim odnosima. Sve što kojemu bilo od dvaju poljskih susjeda jača volju za moć, kvari ravnotežu na istoku i ugrožava poljskoj državi i sam život.

Pilsudski je mogao vjerovati u posljednjim mjesecima svoga života, da je cio svijet priznao najzad, milom ili silom, snagu i ugled zemlje, koju je on toliko ljubio.

Možda su u Francuskoj razabrali 1934. godine, nakon poljsko-njemačkog sporazuma, da bi Quay d'Orsayu bilo pametnije ne veseliti se tečajem godina svim tužbama Poljske na Njemačku; jer najljuća poljska pogreška na Quay d'Orsayu bit će da je bila ta, što nikad nisu suzbijali volju za te tužbe, pa ni u onim časovima, kad je francuska diplomacija pametno pokušavala sporazum s Njemačkom. To je nadasve i izazivalo sve veću poljsku uzbunu protiv Francuske, mnogo jače nego fraze, koje su toliko često ponavljali Francuzi prije 1934. godine: — Ako Poljaci misle, da ćemo se mi tući za njihov koridor...

Jer ta fraza nije plašila Poljake. Oni su to dobro znali. No znali su i to, da će se onoga dana, kad koridor bude u opasnosti, raditi i o drugim granicama.

Ne može se poreći da su Francuzi krivo učinili Poljskoj, da su počinili pogrešaka, naročito psiholoških. Ali ostaje činjenica da je savez s Francuskom bio najjači bedem miru i cjelovitosti Poljske. Sve je to promijenila Poljska, radi svog prestiža, da ne bude više »ničija igračka«, kako je izjavio pukovnik Beck 1933. godine; ali je zaboravila dvoje: 1. da joj se sigurnost smanjuje u razmjeru s porastom moći dvaju susjeda njenih, i da su oba susjeda, Nijemac i Rus, deset puta jači nego za diplomatskog istupa 1934. godine; 2. da među mogućnostima, čak i nakon Hitlerovih protuboljševičkih tirada u Nürnbergu 1936. godine, postoji i ta, da se Berlin i Moskva slože jed-

nog dana na račun Poljske; Berlin zato, jer tamošnjoj vladavini treba da donese uspjeha narodu, koji je ona dotjerala do krajnje napetosti; Moskva zato, jer je Poljska počinila najveću pogrešku u svojem obnovljenom životu, kad je mirovnim ugovorom sa SSSR anektirala šest milijuna Bjelorusa i Ukrajinaca, koje kobno vuče srce k majci domovini, bila kakva mu drago vladavina u Rusiji. U taj su mah (neka bude uzgred spomenuto) najgorljiviji prijatelji Poljske, koji su u uskrsnuću njenu gledali jednu od najsvjetlijih zraka mirovnih ugovora,[1] razabrali sa žaljenjem, kako se čini da njeni ljudi na vlasti nisu ništa naučili iz tragične povijesti svoje zemlje.

Kad sam prije poljsko-ruskog mira govorio u talijanskom parlamentu kao ministar vanjskih poslova, izjavio sam: »Poljskoj je zaista bilo loše nadahnuće, kad je krenula u pohod na Kijev. No koja zemlja nije griješila u ekspanzivnom zanosu? To zacijelo nije sovjetska Rusija. No danas ne teži Poljska ni za pedljem zemlje, koji nije uistinu poljski...« Govorio sam to na osnovu službenog uvjeravanja poljskog. Kad sam poslije mirovnog ugovora spomenuo jednoj odličnoj poljskoj ličnosti ono uvjeravanje o teritorijalnoj umjerenosti, koje mi je bilo dato i zatim bilo pobijeno činjenicama, reći će mi moj sabesjednik: »Vi imate pravo, opasno je imati u Poljskoj toliko Rusa; no ta će nam granična linija poslužiti onda, kad bude pala sovjetska vladavina; moći ćemo da se pokažemo velikodušni prama novoj vladavini.« Odgovorio sam mu, da je opasno igrati se državnim granicama kao novcem, koji se mijenja.

U orgiji diplomatskih planova, što se ponekad razbira u Varšavi, kao da tamo računaju prilično na japanski faktor, da uklone rusku opasnost.

Dug boravak na krajnjem istoku dopušta mi možda da izjavim svoj sud: u slučaju evropskih kom-

[1] Vidi moju knjigu »Pensiero e azione di una politica estera italiana« (Bari, Laterza, 1934.), str. 79.

plikacija Moskva će u beskrajnim azijskim ravnicama brzo naći, čime će zadovoljiti japanske težnje, a Tokio će, usprkos opojenosti svojih militarista, biti možda dovoljno pametan da mu bude miliji neposredan dobitak, pa da se ne mora miješati u evropske borbe, prama kojima je još vazda vrlo živo japansko nepovjerenje.

Jedna bi jedina diplomacija bila koristila Poljskoj, možda bi joj koristila još i danas: da svuda, u svim pitanjima radi u prilog evropskomu miru i izmirenju; u jednu riječ, da ona, koja je toliko pretrpjela, bude apostol nove Evrope.

No to je iziskivalo vjeru i ljubav poljsku, kakvu bi mogao iskazati jedino koji drugi Mickiewicz.

Na nesreću, oni, koji su svijetu govorili u ime Poljske, bili su samo oficiri, uvjereni o važnosti svojih sabalja...

XX.
NOVA RUSIJA

Kako se ova knjiga želi baviti samo odnosima i oprekama između nacionalnih sila u Evropi, jasno je da se ovdje ne mogu dirati oni strahoviti problemi, što ih je postavio ruski ekonomski pokušaj.

Ma kakav bio sud, što je tko sklon da stvori o tom pokušaju, ništa nije sitničavije nego s lakomislenošću govoriti o njemu, ili ga odbacivati na osnovu utvrđenih dogmatskih dokaza. Uistinu, protivnici ruskoga komunizma — ili državnog socijalizma, koji tamo nazivaju komunizmom — i ne slute, koliku uslugu iskazuju svomu Antikristu nezgrapnošću i siromaštinom svojih napadaja. Ruski filozof XIX. stoljeća, Vladimir Solovjev, rekao je: »Da se pobijedi ono što je lažno u socijalizmu, treba najprije osjetiti ono što je istinito u socijalizmu.« Isto je tako i s komunizmom, kakav se je propovijedao u Rusiji i izvan Rusije: ne mogu se s uspjehom isticati njegove opasnosti, intelektualno i moralno siromašenje svijeta, ako se ne istaknu beskrajno viši dokazi od ovih, što ih izbacuju pseudo-individualistički črčkari kapitalizma koji je u bankrotu; s uspjehom se može pobijati komunizam samo onda, ako se pošteno prizna strahovita sila njegove kritike o oprekama i nevoljama bourgeoiske i kapitalističke periode; naprotiv, bit će obrukana borba protiv komunizma, ako se ostavi sumnja da se borba vodi zato, da bi nacionalne sebičnosti priječile i dalje put nadnacionalnoj organizaciji čovječanstva, ili barem Evrope, — organizaciji, pobijanoj od plutokratskih kasta, koje često vladaju nacionalnim državama, prosto zato jer one u tom vide samo smanjivanje svojih dobitaka.

Ali na ovim se stranicama moramo ograničiti da razmotrimo rusko probuđenje i rusku nacionalnu preobrazbu za ekranom protunacionalnih formula.

U teoriji, u zbilji, riječ Rusija ne znači sovjetskomu građaninu ništa više: SSSR je samo savez sovjetskih socijalističkih republika; svaka buduća sovjetska republika, bila ona njemačka ili japanska, treba samo da zaište i odmah će biti primljena u SSSR. Tako barem iskreno vjeruju danas u Rusiji.

Često govore u Evropi — manje više rekao sam to i ja[1] — da se je ruska politička osnova manje mijenjavala nego što se to misli; da se uza svu crvenu atmosferu nastavlja stara ruska historija. Uistinu: najveća je strahota u carizmu — rekao je Michelet — to što je on religija. A današnjemu pokretu u Rusiji sila je u tom — ili sila je još — što je on religijski pokret; to i jest uostalom osnovni razlog svim bludnjama u našem sudu o Rusiji: kad na primjer optužujemo komunizam, da je uništio svaku radost u Rusiji; ili kad velimo, da gospodari Kremlja ne znaju za pravednost ni za smilovanje; ili kad krivimo komunizam, da ga je ustanovila u Rusiji tek nasilna manjina. Jer kad kazujemo sve te stvari, nabrajamo samo pojave, koje su obilježile postanak drugih vjerovanja. A tim ujedno priznajemo, da je Lenjin bliži Muhamedu nego Robespierru, a Staljin bliži Hamiltonu[1] nego Maratu.

Ivan Grozni dao je jednog od svojih ministara nabiti na kolac. A ljetopisi pripovijedaju, da je nesretnik u svojoj dugoj agoniji ponavljao samo: — Bog živio cara!

Spomen o tim prošlim zgodama naveo me je najzad na spoznaju, da u zlosretnom procesu, što se je 1936. odvio u Moskvi protiv Zinovjeva, Kamenjeva, Smirnova i drugih »svetaca« Lenjinove epohe, nije bilo više mračnih strahota nego što su očevidne svakomu nepristranomu umu. I zaista su me uvjeravali

[1] »Diktatori i diktature«, Pariz, Gallimard, 1931., gl. X.

[1] Hamiltonu, koji je očuvao sve forme, ali iskvario potpuno demokratske prilike, što ih je Jefferson bio stvorio u Sjedinjenim državama.

ruski protustaljinski socijalisti, da su Zinovjev i drugi izjavili da su krivi jedino zato, jer im je tajom bilo obećano, da će biti pomilovani, ali se obećanje nije održalo. Po krajnjoj brzini, kako im je izvršena osuda, bila bi stvar ponešto nalik na istinu. No možda je još prirodnije smisliti, da Staljinovi protivnici, koji su govorili sa mnom, žive već predugo na Montparnassu te na francuski način tumače stvari, koje treba tumačiti na ruski način.

Može napokon i zaista biti, ako su ti stari revolucionarci, koji nisu bili optuženi za veleizdaju, nego prosto »da su je zamišljali«, na posljednjoj sjednici priznali svoju krivicu, — da je to bilo u onakvom nastupu volje za patnju, kakvih ima na dnu nerazboritih slojeva ruske svijesti.[1]

Moskovski je proces bio nadasve ozbiljan po onom beskrajnom strahu, što su svi iskazivali prama diktatorskoj vlasti, koji su god učestvovali u njem, počevši od svjedoka obrane. U tom je on nadmašio cio niz prijašnjih procesa i dokazao zaista, da su svuda, gdje je sloboda ubijena — bilo to u Italiji, u Njemačkoj ili u Rusiji — rezultati isti: poniženje ljudskog dostojanstva. Kao i u Italiji i u Njemačkoj, čovjek je uistinu propao u Rusiji, čim posumnjaju, da je samo i mlak prama vladi. Otud nastaje lanac strave, koji steže sve građane. Radnik dršće, da ga ne bi otpustio gospodar, jer Staljin je oteo sindikatima svaku vlast, da bi mogli s uspjehom štititi svoje članove; radnik zna, ako bude otjeran, da mu sistem putnicâ onemogućuje da potraži posla u kojem drugom gradu. A opet direktor tvornice ili ureda dršće, da ga ne bi kakva dostava ocrnila pred Staljinom : on tako izgubio službu.

U drugu ruku, članovi komunističke stranke stekli su najzad — uz povlastice, koje je Staljin priznao

[1] Ili možda zato, da spase svoje obitelji? To bi se moglo vjerovati po nekim rečenicama u posljednjoj izjavi jednog osuđenika.

»najboljima« — lični interes za organizaciju današnjeg društva u Rusiji, koji se ne razlikuje mnogo od interesa, što ga bourgeois, držćući za svoje dividende, osjeća za održanje kapitalističkog sistema. Jer u Staljinovoj je Rusiji isto kao i u fašističkoj Italiji i u nacističkoj Njemačkoj: doklegod koji važni stranački član održava najsljeplju disciplinu i iskazuje podjednako žarko oduševljenje za najrazrožnije odluke gospodarove, siguran je da će ga dopasti dobar zalogaj. U Italiji će to biti službe u upravnim vijećima ili u onoj policijskoj organizaciji, što su je okrstili imenom korporacije; u Rusiji su to tisuće malih probitaka, što ih Staljin daje svojima; probitaka, što ih mladi u stranci drže za manu nebesku, koja im je sigurna, ali uz jednu pogodbu: kao što u Italiji svaki laktaš viče svakom prilikom: »il duce ha sempre ragione«, tako i onaj, koji bi u Rusiji da vodi lagodan život, okićen častima i ugledom, treba da zna jednu jedinu riječ iz sveg ruskog jezika: da.

Često su se spominjale slične metode u fašističkom i sovjetskom javnom životu. One postoje zaista, uza svu onu duboku razliku: što je to u Rusiji istinita dogodovština, jer tamo ima doktrina i u nju vjeruju, a u Italiji vjeruju samo u trajnost i u uspjeh. Što se tiče mene, najdublju sam i najžalosniju sličnost vidio u uobraženoj razmetljivosti mladih ljudi, koji su se brzo, prebrzo, domogli višeg položaja u kojoj bilo hierarhiji. U obadvije zemlje isto strahovito držanje, kojim ti naduti glupani misle da će steći autoritet; iste nagle i konačne odluke; ista zbijena frazeologija, izvađena iz priručnika, u kojem je sadržana »doktrina«.

Samo to je u Rusiji posljedica toga što nema slobode, a u Italiji je sama suština cijele fašističke gradnje.

Uza sva prokletstva, što ih je Hitler 1936. bacio iz Nürnberga na Moskvu, socijalna i ekonomska vladavina u Rusiji, kako se polagano preobražava pod

Staljinom, mnogo je više nacionalni socijalizam na njemački način nego socijalizam na Lenjinov način.

Jedino je pošteno tumačenje, da je Staljin, kad je postao gospodar u zemlji, smislio da prije svega opremi Rusiju, da bi se mogla braniti od svojih neprijatelja. Od misli, baštinjenih od prethodnika, baština mu je Petra Velikoga bila vrednija nego Lenjinova, koji je uvijek vjerovao, da će socijalizam poživjeti samo ako prekorači sve granice.

Staljin je gurnuo Rusiju na put ekonomske autarhije. Njemačka se povela za njim; fašizam je uznastojao da se povede.

Jednom će se, siguran sam, otkriti, da je ruska vladavina, barem ovakva, kako se je razvila pod Staljinom, za mnogo generacija udaljila mogućnost čovječjeg bratstva i socijalne pravde, koji mogu sići među nas samo kroz atmosferu slobode.

U XV. stoljeću izjavio je neki ruski monah, da će Moskva biti treći Rim — a drugi je bio Bizant, koji je baš bio pao u šake Turcima. Ta je mesijanska zamisao živjela i dalje kod ruskih mislilaca: u XIX. vijeku bila je vrlo živa u Bakunjina i u Dostojevskoga. Treća je internacionala, ukoliko je ruska organizacija, samo manifestacija te misli. Ruski je komunizam bio dakle u isti mah izražaj internacionalnih socijalista i izražaj tradicionih ruskih težnja.

Kako se zna umni nedostatak konzervativnih stranaka u zapadnoj Evropi, bilo je sasvim prirodno, što je njihova prepast i mržnja na ruski »komunizam« doprla do vrška u onaj čas, kad je Rusija, još i dalje mrmljajući formule marksističkih dogma, udarila putem isključivo ruske diplomacije, u kojoj nema više nikakvog mjesta herojskomu snu o sveopćoj revoluciji.

XXI.

EVROPLJANI I KOLONIJE

Najjači primjer, kakvo je neizlječivo neshvaćanje u strankama, koje se zovu konzervativnima, ono je jedino objašnjenje, što oni nalaze pri svakoj vijesti o neredima, koji su buknuli u kojoj evropskoj koloniji u Africi ili u Aziji:

— To je moskovska ruka . . .

Moskva dabogme i ne misli da bi poricala. Zašto bi i odbijali pohvalu, koju su slabo zaslužili, ali je zaplašeni bourgeoisi prišivaju ljudima iz kominterna?

Da se »moskovska ruka« spominje samo zato jer to služi u svrhe unutrašnje politike, dokazalo se je ovom zgodom. Oni u Francuskoj, koji javljaju o boljševičkom novcu u kolonijama, ne propuštaju nikada da priklope: i njemački agenti. No otkad se je Hitler u Nürnbergu 1936. godine postavio za službenoga borca u zapadnom križarskom ratu protiv sovjetske Rusije, nestadoše sasvim iz prometa »njemački agenti«.

Tko bi da spasava naše kolonijalne posjede, treba mu odvažnosti da pogleda istini u lice; a istina je, da je začetak buntovnomu duhu, koji zaokuplja gotovo sve kolonije, u jednoj jedinoj činjenici: u ratu 1914.—1918. godine.

Pobune u Indokini i u britanskoj Indiji, bojkoti u Kini, tajni neredi u sjevernoj Africi nemaju drugog začetka; rat je uništio utjecaj, što su ga Evropljani imali u Africi i u Aziji. A u ratu je bila naša glavna pogreška prama Afrikancima i Azijatima, što smo naše bojene podanike smjestili u rovove i naučili ih kako će se protiv drugih bijelaca služiti ubojnim

oružjem svojih gospodara.[1] Za Azijate je bilo još gore, kad su ih doveli u zaleđe za radnike, na desetke tisuća. Tamo su upoznali nevolje i opačine velikih gradova na Zapadu — pa su mislili, da je to naša civilizacija. Naši proglasi o samoodređenju, o slobodi narodâ, o pobjedi prava, dovršili su sve do kraja. Mi smo ih pozaboravljali, te proglase. Oni nisu.

Ratne objave godine 1914. zatekle su me u Pekingu. Oni, koji su znali Kinezima čitati u očima, vidjeli su dobro, da je njima rat, što je buknuo u Evropi, samo strahovit građanski rat, od onih ratova, za koje smo mi njima s puritanskom vrlinom prigovarali od godine 1911. Još je gore zlo nastalo, kad je Lloyd Georgeu pošlo za rukom da od Kine iznudi ratnu objavu Njemačkoj i Austro-Ugarskoj. Jer toga su dana Kinezi automatski stekli pravo sudovanja nad podanicima dviju centralnih carevina. Posljedica je bila da su Nijemci i Austro-Ugri dopali pod vlast kineskih sudova, dok su portugalski mješanci iz Makaa uživali i dalje eksteritorijalnost. No čim su prvi Nijemci i Austrijanci bili bačeni u smradne kineske zatvore, čim su mandarini zaposjeli vile interniranih Austrijanaca i Nijemaca, zapitali su se svi službenici nebeske republike: — Kada će biti red Englezima, Francuzima, Talijanima?

[1] Jedina Italija nije dovela na bojišta svoje eritrejske vojnike, koji međutim spadaju među najhrabrije vojnike u Africi. U knjizi generala Bremonda »L'Islam et les questions musulmanes au point de vue français« čitamo: »Današnje prilike naše nezavisnosti sile nas... da u našoj vojsci i naročito na opasnim pješadijskim mjestima, upotrebljavamo znatne muslimanske kontingente«. Ako je to zaista francusko gledište — i nerazborito se kazuje — čemu bi se i tražili boljševički razlozi sve veće nesklonosti u sjevernoj Africi?

Što se tiče skandaliziranih protesta njemačkih, zato što su Englezi i Francuzi bacili protiv njih bojene čete, njihova se je iskrenost ocijenila iza osamnaest godina, 1936. godine, kad je njemačka štampa ludovala diveći se Marokancima, koji su po nalozima pobunjenih generala nabadali na sablje stanovnike Badajoza i tolikih drugih španjolskih gradova.

Kao da nam još nije bila dovoljna pogreška,[1] što ju je počinio Lloyd George, kad je prisilio Kinu da nam se pridruži, nego smo još dodali — da bolje poučimo Kineze — i prostih prizora na ulici. Evo što se dogodilo: godine 1900., za bokserske bune, kad su

[1] U Evropi se ne zna tekst telegrama, što ga je poslao Sun Yat-sen Lloyd Georgeu, da mu dokaže, kako antanta nema nikakvo pravo da Kinu uvlači u svjetski rat. Vrijedno ga je pročitati. Evo ga:

»Kao kineski patriot i kao prijatelj zahvalan Engleskoj, kojoj zahvaljujem svoj život, držim da mi je dužnost javiti vam žalosne posljedice, do kojih dolaze Kina i Engleska radi agitacije, što je vode neki vaši agenti, da bi Kinu uvukli u evropski sukob. Raspravljao sam s odličnim Englezima o tom pitanju kineske intervencije u korist saveznicima, te sam nakon dubokog ispitivanja stvorio zaključak, da bi prekid kineske neutralnosti bio nesreća za naše dvije zemlje. Kina je još u svom djetinjstvu, treba joj još mnogo njege: ako u njoj nastanu razdori, brzo će je rastočiti anarhija...

»Kina je sve dosad beskrajno vjerovala u silu i u konačnu pobjedu Engleske, no otkad je nastala ta agitacija, koju održavaju dobronamjerni ali kratkovidi ljudi, a neki engleski dnevnici preporučuju čak i da se nekoliko kineskih divizija pošlje u Mezopotamiju, silno je uzdrmano to povjerenje. Ulazak Kine u rat bio bi opasan nacionalnomu opstanku njenu i umanjio bi Engleskoj ugled na krajnjem Istoku. Sama želja da se navrati Kina, neka se pridruži saveznicima, kineskim se glavama čini priznanjem da saveznici nisu moćni da iziđu na kraj s Njemačkom. Upravo mi je do znanja došao izvještaj, kojim ministar predsjednik Touan javlja predsjedniku republike, da antantske vlasti primoravaju Kinu da im se pridruži. To je pitanje uzbudilo već gorkih nesuglasica među našim državnicima. Razdor može uroditi anarhijom, a ona će izazvati u Kini dva strašna elementa: ksenofobiju i muslimane. Od vremena naše revolucije gotovo je nestalo osjećaja ksenofobije, ali još vazda živi neprijateljski duh prama strancima, pa bi mogao u kritičnim vremenima izazvati ponovni bokserski pokret i opći pokolj Evropljana. Ako bude objavljen rat kojoj bilo vlasti, neuke mase ne će znati da razlikuju njene pripadnike od pripadnika drugih vlasti, a posljedice te zbrke bile bi s tim kobnije za Englesku, što ona baš i ima najvećih interesa na krajnjem Istoku. A i ne može da ne bude obzira na muslimane, koji bi borbu protiv njihove svete zemlje držali za svetogrđe. Ali najgori bi rezultat anarhije u Kini, bojim se, bio taj, što bi se izazvale nesuglasice u antanti, a to bi značilo nesreću za njenu stvar. U tim se prilikama ne može od Kine očekivati ništa drugo nego da se drži stroge neutralnosti.«

već bila opkoljena poslanstva, držao je jedan od stranih poslanika za svoju dužnost, kad je zaprijetila opasnost, da se pokuša probiti kroz krug, što se je bio stegao oko poslanstava, pa da ode u Tsong-li-Yamen i javi caričinoj vladi, koliko je teško odgovorna. Taj je diplomat bio baron Ketteler, njemački poslanik. Jedva dvjesta metara od svoga poslanstva, na cesti Ha-ta-men, ubili ga pobunjenici; tijelo mu se nije nikad našlo. Nekoliko mjeseci iza toga, 1901. godine, pekinški je protokol, potpisan poslije pobjede njemačkih, engleskih, francuskih, talijanskih, japanskih i ruskih četa, nalagao kineskoj vladi da u čast Ketteleru digne pei-lho (spomen-luk) na onom mjestu gdje je bio ubijen. Spomen je u isti mah bio počast hrabromu diplomatu, a i trajna lekcija Kinezima. Njegov natpis, na kineskom i latinskom jeziku, napominjao im je sveto svojstvo poslaničko.

No zar Ketteler nije bio »boš«? Tako rekoše oni u zasjedi u poslaničkoj četvrti, čim se je u Pekingu saznao telegram, koji je javljao primirje. I rulja je krenula urličući iz poslanstva, iz banaka, iz bara Peking Cluba i srnula u juriš na pei-lho. Oštetili su ga, ali nisu mogli srušiti. A iza nekoliko nedjelja poslao wai-chiao-pou[1] diplomatskom zboru sladunjavu notu, kojom ište, da bi smio ukloniti pei-lho, koji bi se mogao srušiti na prolaznike na cesti Ha-tamen. Diplomatski zbor je pristao i spomenik otpraviše u neki park, daleko od mjesta gdje je Ketteler bio ubijen. Za toga se posla dakako izgubio natpis, pa ga nadomjestili novim tekstom, samo na kineskom jeziku, i evo mu doslovnog prijevoda: »Pravo je pobijedilo«. Ni jedne riječi o Ketteleru. Diplomatski se zbor pričinio kao da vjeruje da se radi o pravu, za koje su se borili od Sjevernoga mora sve do Piave.

[1] Ime, kojim se je poslije 1901. nazvalo kinesko ministarstvo vanjskih poslova, bilo je isprva wai-wu-pou, zatim wai-chiao-pou; prije se je zvalo tsong-li-yamen; u tom se je imenu bilo očuvalo nešto stare kineske ideje o gospodstvu nad svim narodima na svijetu. Zato je Evropa nametnula promjenu.

Ali nije bila stavljena u pitanje samo naša superiornost nad istočnjacima — s kobnom posljedicom, sve manjom sigurnošću naših kolonijalnih posjeda. Sve je sumnjivije i sumnjivije, jesu li oni još vazda dobar posao. Zacijelo nije dobar posao, kad se kolonijalni posjed stječe uz cijenu neizmjernih žrtava u takvim ratovima za prestiž, o kojima bi se bilo moglo vjerovati, da ih je konačno nestalo sa svijeta[2]. Nema kolonijalnog posjeda, koji bi bio bogatiji ugledom i pametnije upravljan nego posjed Velike Britanije; no u Indiji je uvoz japanskih pamučnih tkanina nadmašio od 1933. godine uvoz engleskih. U Tanganiki, engleskom posjedu, 95% umjetne svile uvezlo se iz Japana. U Keniji se na svaki metar engleske tkanine

[2] Desetak godina prije smrti njene često sam pohađao caricu Eugeniju u Londonu, kuda sam bio došao kao mlad diplomat. Za mojih posjeta na njenu posjedu u Farnborough Hillu najviše me je iznenadilo, kad sam razabrao, da je iščezla nesamo »carica«, nego i »Francuskinja«. Sve što je u njoj preostalo živo, bilo je samo španjolsko. I zaista mislim, da me je tako često pozivala na svoje week-ende radi mojih pustolovnih uspomena iz Andalusije, uza svu slabu simpatiju njenu za Talijane.

Što sam je više upoznavao, sve sam više osjećao, da joj je francuski i carski život njen bio samo pustolovina i san, a Tuilerije joj nisu bile mnogo više nego inscenacija »Sna jednog ljeta«, u kojem je igrala glavnu ulogu.

Premda volim da samo iz daleka iskazujem štovanje vladarima, pohađao sam Eugeniju često radi potpune iskrenosti, kako mi je njena hladna duša govorila o prošlosti.

Često sam razgovor s njom navraćao na ludo poduzeće u Mexicu, koje je Nigra u svojim depešama talijanskoj vladi opisivao, kao da ga je htjela Eugenija (a Napoleon III. se pokorio), da bi ugodili katoličkoj stranci i sjajnom akcijom učvrstili »vladavinu«.

Govorila mi je o tom drage volje; u samom mi se početku njena iskrenost učinila moralnom silom; razabrao sam tek s vremenom, da je tu najviše neka nestašica uobrazilje i osjećajnosti.

No tako se lako nije raskrivala kao u drugim zgodama: moglo bi se zaista reći, da je taj rat bio »njen« rat. Spretna kao spretan političar, potapala je svoja priznanja u bujici riječi i uspomena, u kojima su se nesuvislo miješali Franjo Josip i Maksimilijan, Bazaine i londonski kabinet. Jedna me je primjedba samo iznenadila kao iskrena i meni barem originalna:

uvozi šest metara japanske. Isto je tako s nizozemskim kolonijama na krajnjem Istoku. Sirija je bila francusko tržište, dok nije postala francuski mandat; francuska je vojska istjerala iz nje francusku robu. Možda će nezavisna Sirija postati opet sjajna mušterija francuska. Južna Francuska zna predobro, na koliku joj je nevolju maročko vinogradarstvo. Prije rata je Njemačka imala kolonija, kojima je govorila da se diči; one su bile početak njene fikse ideje: »mjesto na suncu«; no godine 1914. bilo je u svim kolonijama Reicha samo osamdeset tisuća Nijemaca; bilo ih je mnogo više — i u beskrajno boljim prilikama — u Parizu i u Milanu. Tri talijanske kolonije,

»Lako je, reći će mi jednom, kritizirati poslije događaja. Mi smo se uzdali u jednu eventualnost, koja se je činila sigurnom i nama i našim mexičkim prijateljima, u pobjedu južnih država nad Lincolnom i sjevernim državama američkim. Da se je to obistinilo, bio bi položaj u Mexicu sasvim drugačiji: južni dio Sjedinjenih država bio bi postao nezavisna država s oligarhijskom vlašću, pa bi pristao da graniči s carem u Mexicu. Nego i Foreign Office u Londonu vjerovao je kao i mi u južnjačku pobjedu; uz pomoć engleske diplomacije i aristokracije u južnim državama bili bi mi mogli na čvrstom temelju izgraditi Maksimilijanovo prijestolje.«

London, koji je vjerovao u pobjedu južnjačkih aristokrata, bio je zapravo London Buckingham Palacea, Foreign Officea, »otmenoga društva«; engleske zdrave mase bourgeoiske i pučke od prvoga su časa bile sigurne za sjevernjačku pobjedu. Primijetio sam to carici, a ona mi samo smijući se odgovorila:

»Ah! Talijani, Talijani, vi ste svi isti, svi pomalo revolucionarci . . . «

Klonio sam se da zalazim dalje; bilo bi mi lako spomenuti Eugeniji, da nisu taj rat htjeli zato jer odgovara kakvomu bitnomu francuskomu interesu, nego da se pribavi ugled diktatorskoj vladavini; da su se dali na taj rat i vodili ga s najlažnijom frazeologijom, da zavaraju Francuze, koji tada nisu imali slobodnih listova, da ih čitaju. Već uoči rata poslao je Napoleon admirala Juriena de la Gravière u Mexico s ovakvim dvosmislenim uputama:

»Ako bi se zdravi dio pučanstva, izmoren anarhijom, željan reda, odlučio uz prisutnost naših vojnih sila da izide iz društvenog rasapa, u koji je zapala zemlja . . . «

Protivno onomu što se zbiva u diktatorskim zemljama poratne Evrope, bili su uspjeli u Francuskoj da opet steknu nešto

Eritreja, Somalija i Libija, imale su g. 1914. samo osam tisuća Talijana; na visoravni eritrejskoj pošlo je za rukom da nasele samo nekoliko naseljenika, uza sve nastojanje, podupirano od rimske vlade, da se tamo stvori središte za emigraciju; tamo je ista zemlja i ista klima kao i u Etiopiji, za koju se je vodio jedan od najskupljih ratova, da bude osvojena. Godine 1914. bilo je valjda više od osam tisuća Talijana u jednoj jedinoj ulici u Newyorku. Kad bi jednog dana bilo stotinama tisuća Talijana na volju da biraju između sasvim umirene i potpuno njihove Etiopije i sjeverne Amerike, s dokinutim ograničenjem useljivanja, svi bi oni otišli u Newyork.

slobode govora u krugu zakonodavnog tijela. Jules Favre je izgovorio tamo odvažan govor: »Vi idete u Mexico kao provalnici; pazite na posljedice svog uspjeha . . . bit ćete prisiljeni na okupaciju na neodređeno vrijeme . . . «

Kao i sav svijet tek nekoliko godina poslije Solferina, vjerovao je Favre u pobjedu francuskog oružja. Bojao se je samo, da ne budu pobjede jalove.

Rouher, svemoćni ministar carev, odgovorio je bahatim i razmetljivim tiradama i ustvrdio na koncu, da će budući povjesničari govoriti o Napoleonu III. kao o »genijalnom čovjeku, koji je preko otpora, zapreka i slaboća imao odvažnosti da narodu otvori izvore novog blagostanja«.

Sutrašnji »Moniteur« domeće, da je taj govor bio pozdravljen »dugim pljeskanjem«.

Oprezna je većina pljeskala a zatim spriječila Jules Favra, da ne odgovori.

Jedini se Thiers digao sa svoje klupe i uzviknuo: »Vi ne ćete istinu«.

Istina je sinula cijelomu svijetu pred očima malo kasnije, kad se je francuska vojska morala brže ukloniti iz Mexica; kad je Maksimilijan bio ustrijeljen u Queretaru; i ništa nije preostalo, ništa, od krvave pustolovine — osim traga pakosti i mržnje, što je tek teškom mukom zbrisala francuska demokracija. No Eugeniji su Favre i Thiers ostali »advokati«, »valjani govornici«; tim se je riječima služila i nakon pedeset godina, kad mi je govorila o njima. Bili su, po njenu sudu, »neprijatelji jake države«; jer i iza pol stoljeća progonstva sirotica se je žena držala još pustih forma svoga Rouhera; ni nesreća je nije mogla obavijestiti, da je vlada puka karikatura jake države i pravog autoriteta, kad predstavlja samo interese, a nije zadahnuta životvornim dahom ljudskog ideala.

Ima dabogme imponderabilija. I ništa nije bilo opravdanije nego talijanska srdžba na onaj način, kako su Englezi i Francuzi za mirovne konferencije razdijelili između sebe mandate. Ako mandati nisu bili samo licemjerna forma, da se s nešto čovječanskog svetog ulja pokriju stari apetiti, bilo je neshvatljivo, kako nisu koji mandat povjerili Italiji, čija je kolonijalna uprava u Eritreji i u Libiji bila donde isto tako dobra kao i najbolja uprava engleska ili francuska. Britanski su i francuski državnici mislili da su spretni; u zbilji su bili slijepi, pa su na koncu konca odmogli interesima svojih zemalja, kako se uvijek dešava, kad tko počini podlo i sebično djelo. Treba doduše reći, da su imali neku ispriku: svoje drugove Orlanda i Sonnina, koji su se bili zašančili u jalovom problemu o Rijeci i Dalmaciji[1] te su bili zaboravili na prave i bitne interese Italije (bez obzira na to da ni za Rijeku i Dalmaciju nisu znali shvatiti pravu potrebu moći i ekspanzije talijanske, koje treba najprije da se afirmiraju[2] u srednjoj Evropi i prama Balkanu).

Da je u Lloyd Georgea i Clemenceaua bilo prave veličine, bili bi uznastojali da spase talijanske interese usprkos talijanskim nacionalistima, i to za dobro njihovih zemalja; ali priznajem, da bi bilo odviše iziskivati to od atmosfere mirovne konferencije.

Kad sam poslije Orlanda i Sonnina, poslije Tittonija i Scialoje postao ja ministar vanjskih poslova, bilo je prekasno. Sve su kolonijalne pogreške bile počinjene. Kao Talijana me je zapravo uvrijedila najviše moralna nepravednost; jer moji prijašnji boravci u Kini i u Turskoj bili su od mene stvorili skeptika, što se tiče probitaka od kolonijalnih posjeda u današnjem obliku njihovu. Održavao sam dakle, kako mi je bila dužnost, sva prava Italije na odštete u kolonijama, prava potvrđena londonskim ugovorom 1915.

[1] Upor. moje »Graditelje Evrope«, gl. XXV.

[2] Upor. gl. XII.

godine; ali nisam požurivao pregovore; mislio sam tada na šire rješenje; no kad sam to saopćio svojim kolegama, engleskomu i francuskomu, morao sam razabrati, da tomu još nije dozrelo vrijeme, da će međutim biti još nekoliko gorkih lekcija.

Briand je shvatio, ali se bojao svog javnog mišljenja; Poincaré nije shvatio, nego je mislio, da se u mojim općim idejama krije samo «sacro egoismo«; što se tiče Lloyd Georgea, on mi je brzo priznao, da su zlo radili s Italijom; čak se i složio s tim — pa dakako optužio Francuze, da su skrivili sve te pogreške. Ali me je nastojao uvjeriti, da su njegove lične namjere prama mojoj zemlji bile uvijek najlojalnije; a na koncu — nastavio — nije li i moja krivica, što Italija nije dobila Gruziju i njen petrolej, jer on je 1919. bio predložio talijanski mandat za tu zemlju, koja je tada ratovala s Moskvom, a ja sam iz Carigrada, gdje sam bio visoki komisar, najljuće pobijao taj projekt. Lloyd Georgeu je glavna pogreška, što uvijek misli da je razboritiji od svih svojih sabesjednika.

Danas, kao i tada, za vrijeme mojih razgovora s onima koji upravljaju kolonijalnim posjedima Francuske i Velike Britanije, a nisu bili moćni da razberu znamenje budućnosti, mislim još vazda, da bi samo prostranije — i beskrajno lojalnije proširivanje mandatskog sistema moglo spasiti naše kolonijalne posjede i u isti mah ukloniti pomame, iz kojih bi se mogli izleći novi ratovi; tako bi se odgovornosti učinile općima i izbjegli bi se opasni sukobi između napadača i napadnutih. Jasno je da bi društvo naroda moglo u takvom sistemu naći novo opravdanje svomu opstanku. Pitanja o demografskoj ekspanziji, pitanja o sirovinama ne bi više bila uzroci ili izlike ratovima, u kojima se podjednako upropašćuju i pobjednici i pobijeđeni.

Na nesreću, kolonijalna se pitanja, još i više od drugih pitanja, iskrivljuju i truju anahroničnim iluzijama, pakostima, strastima ...

XXII.

MANDATI: FRANCUSKA U SIRIJI

Tekstovi, koji se najviše citiraju, vrlo su često najmanje poznati. Sav svijet govori o mandatima. Koliko ima ljudi, koji im potpuno znaju značenje? Evo dakle bitnih stavaka iz člana 22. pakta o društvu naroda:

»Ovi se principi primjenjuju na kolonije i teritorije, koji uslijed rata nisu više pod suverenitetom država, koje su prije upravljale njima, a nastanjeni su narodima, koji još ne mogu upravljati sami sobom ...

»Najbolja je metoda ... skrbništvo nad tim narodima povjeriti prosvijetljenim narodima ... koji su najsposobniji da preuzmu tu odgovornost ... oni bi to skrbništvo vršili kao mandatari i u ime društva naroda.

»Neke zajednice, koje su prije pripadale otomanskomu carstvu, postigle su tolik stepen prosvijetljenosti, da im se može provizorno priznati postojanje kao nezavisnim narodima, uz tu pogodbu, da savjeti i pomoć mandatorova vode njihovu upravu sve do onog časa, dok one ne budu moćne da same upravljaju sobom.

»Želje tih zajednica moraju se najprvo uzeti u obzir pri izboru mandatarâ'.«

Očito je da je u tom članku aluzija još više na Siriju nego na Irak, kad on govori o »zajednicama«,

[1] Drugi dio članka 22. tiče se mandatâ nad manje civilizovanim narodima. Evo mu teksta:

»Stepen prosvijetljenosti, na kojem se nalaze drugi narodi, naročito oni u centralnoj Africi, iziskuje, da mandatar tamo preuzme upravu teritorija uz pogodbe, koje će, uz zabranu zloporaba, kao što je trgovina robovima, oružjem i alkoholom, zajamčiti slobodu savjesti i religije, bez ikakvih drugih ograničenja nego što ih određuje održavanje javnoga reda i pristoj-

koje su prije pripadale »otomanskomu carstvu«, a zrele su da budu provizorno priznate za »nezavisne narode«.

Dosta pogrešaka i nesporazuma, koji su obilježili prve korake francuske uprave u Siriji, poteklo je jedino iz sasvim anglo-saksonskog empirizma, po kojem je sastavljen taj članak. Nego o njem a i o mnogim drugim člancima u paktu ne treba nikad zaboravljati, da su z a m i š l j e n i engleski, pa da nije uzmanjkalo američke suradnje, bilo bi se lakše stvorilo o njima skladnije i gipčije tumačenje od ovog — sasvim pravničkog — što su nastojali da im dadu kontinentalni Evropljani.

Ali najprije nekoliko riječi o postanku francuskog mandata u Siriji, jer ja sam vidio kako je nastao. Taj je mandat povjeren Francuskoj po odluci vrhovnog međusavezničkog vijeća, koje je u svibnju 1920. zasjedalo u San Remu pod predsjedništvom talijanskog ministra predsjednika. No pravovaljano moglo je dati mandat samo vijeće društva naroda; a ono se sastalo tek 24. srpnja 1922.; još više: tek za četrnaest mjeseci, u rujnu 1923., predalo je vijeće društva naroda francuskoj vladi »objavu o mandatu« za Siriju — u isto vrijeme kad i britanskoj vladi za Palestinu.

Da objasne to zatezanje, neki su francuski politički pisci govorili o talijanskom otporu, više ili manje tajnom, protiv francuskog mandata za Siriju. Je li zaista potrebno spominjati sasvim lažne dokaze o incidentima, što su se vještački sijali po

nosti, i zabranu da se grade utvrde ili vojničke i mornaričke baze i da se urođenicima daje vojna obuka, osim za policiju i za obranu teritorija, tako da će se podjednako osigurati i drugim članovima društva naroda jednaki uslovi za izmjenu i trgovinu.

»Naposljetku ima teritorija, kao što su jugozapadna Afrika i neki otoci australskog Tihog oceana, koji se radi slabe gustoće svoga pučanstva, radi ograničene površine, radi daljine od centara civilizacije, radi svoje geografske veze s mandatarovim teritorijem ne mogu bolje upravljati nego po mandatarovim

putu dvaju naroda, kojima je najveći interes da se sporazumiju?

Kako sam ja bio jedan od učesnika u prvim talijansko-francuskim odnosima što se tiče Sirije, ne će biti sasvim izlišno da ovdje ustanovim istinu.

Za vrijeme međusavezničke konferencije u San Remu bio sam ja još državni podsekretar u ministarstvu vanjskih poslova, no francuski poklisar u Rimu, Camille Barrère, često je sa mnom dodirivao te probleme. Možda se je čudio mojemu dubokomu skepticizmu o zadovoljstvima i radostima, što će Francuska steći sa sirijskim mandatom. No Barrère je znao srdačnost, na kojoj su se osnivale moje primjedbe. Znao je k tomu, da sam se godinu dana pred tim, 1919., kao visoki komisar u Turskoj, protivio iza svih sila, da Italija primi mandat nad Gruzijom, što nam je velikodušno bio ponudio Lloyd George, i radi čega je kabinet Orlando bio poslao u Tiflis izaslanstvo pod vodstvom pukovnika (danas generala) Gabbe, koji je uostalom izvršio svoju zadaću taktično i oprezno. Godine 1922. — u vrijeme, kada neki francuski pisci postavljaju nove talijanske poteškoće — bio sam poklisar u Parizu. Kako mi je jednom bilo naloženo da Poincaréa, tadašnjeg ministra predsjednika i ministra vanjskih poslova, upozorim na cio niz i beskorisnih i sitničavih mjera, što ih je bila odredila uprava u Siriji — a djelomice su dirale i u naša prava — izvršio sam nalog na najjasniji i najrazgovjetniji način. Ali sam priklopio Poincaréu: — »Hoćete li da izbjegnete te nemile i slabo plodonosne razgovore?

zakonima, kao sastavni dio njegova teritorija, uz održavanje jamstva, određenih gore u interesu urođeničkog pučanstva.

»U svim slučajevima mora mandatar slati vijeću godišnji izvještaj o teritorijima, koji su mu povjereni.

»Ako se ugovorom ne ustanovi unaprijed između članova društva naroda, koliku će vlast, nadzor i upravu izvršavati mandatar, odredit će to na naročit način vijeće.

»Stalnoj komisiji bit će zadaća da prima i ispituje godišnje izvještaje mandatarske i da vijeću saopćuje svoje mišljenje o svim pitanjima, koja se tiču vršenja mandata.«

Prihvatimo se da zajedno i s jednakom dobrom voljom proučimo i druge probleme, mnogo bitnije, kao što su tuniski problemi; i što dalje uznapredujemo, to ću biti voljniji da vam ne govorim više o Siriji«.

Iza nekoliko godina, baš u proljeće 1933. — to vrijedi možda reći, da se dokaže, s kolikom je pomnom pravničkom tačnošću pisao Poincaré knjigu za knjigom svojih memoara — zapitao me predsjednik za jednog od mojih posjeta kod njega, rue Marbeau, jesu li moje riječi bile izrečene po ovlašćenju moje vlade.

— Nisu, odgovorih, ali su potekle iz općeg zakona za moje poslanstvo, kako je bio poznat u Rimu: da pazim na prave interese i na dostojanstvo Italije, ali da učvršćujem sporazum, koji bi mogao biti prama zgodama prijeko potreban za dobro latinskoga svijeta.

Ja sam možda jedan od rijetkih ljudi, koji su dobro poznavali predratnu Siriju, pa sam je opet vidio i proučio u potpunom razvoju francuskog mandata, 1935. godine. Kolika opreka, barem po vanjštini!

Prije rata, i u samom Beyrutu, prljave uličice; blato koje provaljuje svakud, kao u Peri; šarene tržnice, ali ni izdaleka onako bogate i raznolike kao stambulski bazar; strahoviti prosjaci, često zaraženi gubom; u salonima, odakle i ne izlaze, dame s crtama, koje bi mogle biti čerkeske, da se nisu raspuzle u salu od besposlena života; ljudi, ma koliko bili svijesni o svojoj intelektualnoj nadmoći, puzavo se klanjali najpoživinčenijemu Turčinu u konaku ... Takva mi je barem bila uspomena prije rata.

Godine 1935., iza petnaest godina francuskog mandata, zapanjila me preobrazba: glavni grad sa širokim avenijama; krasne vile; palača na obali morskoj; pod paskom redara u bijelim rukavicama cirkuliraju u redu tisuće automobila; divno uređeni muzeji; iskapanja s otkrićima, pod vodstvom učenjakâ, strasno odanih svojoj zadaći. U društvenom životu, mjesto tromih Levantkinja, koje su jedino u kočiji odlazile od kuće, mlade ženske, koje energično

igraju golf i s kojima mi nije bilo lako mjeriti se u tenisu; poslovni ljudi, koji su dabogme s istim pogreškama i istim dobrim svojstvima kao i prije, ali su stekli brzi i tačni ton lyonskog ili milanskog trgovca. Čuđenje je bilo isto toliko, kad sam se uputio u nutrinu; prije dvadeset godina bila je u cijeloj Siriji samo jedna cesta, između Beyruta i Damaska; danas se nalazi cijela divna mreža automobilskih cesta, koja prekriva svu zemlju pod francuskim mandatom, od Alepa do Damaska, od Antiohije do Homsa, od Aleksandrete do Beyruta; svuda, čak i u dalekim druskim selima, zabačenima u brda, dobro uređene škole, kojima bi se moglo prigovoriti jedino to što su preslične školama u Francuskoj; ta slušao sam pedeset crnokosih dječaka semitskog tipa, kako sriču svi zajedno: — Naši djedovi Gali bili su plavi ...

Sve mi se sviđalo, divio sam se svemu. A ipak sam govorio sebi, da je trud francuskih upravnika bio još teži nego što su mislili najbolji između njih; da je zacijelo bio deset puta teži i zakučastiji nego trud njihovih britanskih drugova u drugom susjednom mandatu, u Palestini; sto puta delikatniji nego francuski protektorat u Maroku i u Tunisu.

Zašto? Sve kad bi htjeli iskazati samo glavne uzroke teškoćama, na koje je svaki čas nailazio francuski mandat u Siriji, mogla bi se napisati knjiga; a na koncu bi razabrali, da smo sastavili tek vrlo nepotpun popis nedostataka, zamaka, opreka, kobnih pogrešaka, što bez prestanka iskrsavaju na putu francuskih visokih komisara. U Maroku, u Tunisu našla je Francuska mjesnih uspomena, tisućljetnih tradicija ... U Siriji ima samo narodâ, »nacijâ«, bez ikakve uzajamne veze, prožetih jedino dugom tradicijom nepovjerenja prama stranoj vladi, koja ih je vijecima isisavala, bila ona ma čija. U Siriji je tisućljetna mješavina raznih pučanstva, koja se čine da žive zajedno i ne miješaju se, s dubokim razlikama u kulturi i u religiji. I najviši interesi, kao što su interesi vjerskoga života, postaju u Siriji neki dopunski

razlog mržnjama, jer i same kršćanske zajednice, od straha da ne izgube svoje autonomije, ističu oprečne obrede, da se ne bi približile. Kako da se odvoji minimum zajedničkih interesa, koji bi mogli stvoriti zajedničku vezu usred tolikog partikularizma? Kako bi obavijestili Libanonce i Sirijce, ne vrijeđajući ih prejako, da to što tako lako govore francuski — a često i talijanski — ne znači nipošto, da su naučili sve u zapadnoj kulturi, nego naprotiv, da će tek iza dugog iskustva, možda iza nekoliko generacija, osjetiti neodoljivu vrijednost svojih moralnih dužnosti prama zajedničkomu životu?

I sama formula mandata — kako je ustanovljena u Ženevi 29. rujna 1923. — pripomaže da se u glavama stvori zbrka: pokazao sam već, kako u 22. članku pakta društva naroda, koji razlaže ideju mandata, uporedo stoje najrazrožnije riječi: tamo se govori o »savjetima« i o »pomoći«, koju ima mandatarna vlast iskazivati »upravi« naroda pod mandatom; veli se, da mandatar mora »voditi« tu upravu; no malo dalje naziva se taj posao »skrbništvom« — riječju, koja izaziva misao o nesposobnom maloljetniku.

Objava mandata 1923. godine ispravila je osnovnu netačnost članka u paktu, jer je istakla misao o skrbništvu u značenju građanskog prava, prenesenog u međunarodno pravo. No nabacila je neke druge formule, koje će Francuskoj još otežati rad. Na primjer, izjavila je u prvom svojem članku:

»Mandatar će izraditi u roku od tri godine .... organski statut za Siriju i Libanon. Taj će organski statut biti sastavljen u dogovoru s urođeničkim uglednicima i obazirat će se na prava, interese i želje svih pučanstva, što stanuju na spomenutim teritorijima.«

Šta se je moglo razumijevati pod »urođeničkim uglednicima« u zemljama bez ikakve zakonite uredbe? I kako da se obaziru na »želje svih pučanstva« u zemlji, gdje — kao na Libanonu — maronitsko selo vijecima već opći samo mecima iz pušaka s kurdskim

selom, koje je do njega, u zemlji gdje se brak između osoba dviju različitih religija drži za gore zlo nego što je zločinstvo?

U tom istom članku dodaje objava o mandatu: »Dok organski statut ne stupi na snagu, vodit će se uprava Sirije i Libanona u skladu s duhom današnjega mandata. Mandatar će pogodovati mjesnim autonomijama, kolikogod budu dopuštale prilike.«

Mjesne autonomije? No koje? Jedina stvarna autonomija bila je libanonska. Alauitska autonomija, na sjeveru, nije nikada bila zakonita, a svakako je bila od 1856. tek na papiru. Druska je autonomija bila uvijek samo činjenično stanje, koje je ratoborni narod stvorio protiv turskih valija i njihovih haračlija.

Moglo bi se bez kraja nastaviti nabrajanje gotovo nerazmrsivih teškoća, što ih je mandatska formula nametnula i onako već mučnim poslovima sirijske uprave.

Francuski mandat, razmotren na mjestu, podsjetio me je na onaj način, kako se je izvlačila rimska carevina: ista okupaciona vojska, iste vjerske sekte na morskoj obali, isti nomadi u nutrini, ista alternativa između vojnih ekspedicija i autonomija ...

No ipak uz dvije razlike: Rim je bio sâm na svijetu i nije nikomu morao odgovarati za svoju upravu; on je bio sâm svoje društvo naroda; a narodima, koje je pokorio Rim, bio je najviši ideal steći karakteristiku: cives romani; nije postojao ideal o narodnoj nezavisnosti u grozničavom značenju XIX. i XX. vijeka.

Kakvo je pravo mišljenje Sirijaca, muslimana ili katolika, o mandatskoj upravi?

Tu se nameće unaprijed jedna primjedba: u prvi je mah bilo Francuzima sasvim prirodno zadovoljstvo i užitak, što sav svijet na Libanonu i svi prosvijetljeni ljudi u Siriji govore francuski. Baš protivno onomu srditomu iznenađenju, što su osjetili mnogi uredski podšefovi Provansalci ili podčasnici Korzikanci,

kad su 1919. i 1920. našli u Alzasiji same »boše«. Francuzi, koji su bili na odgovornim mjestima u upravi Sirije, razabrali su kasno prekasno, da je iz te atmosfere francuskog jezika poteklo najviše njihovih pogrešaka; misleći, da su »kod kuće«, nisu se trudili da do dna prodru u duše, u prave instinkte, toliko različite od zapadnjačkih. Zavarala ih fasada, glasovi, koji su se činili da su im domaći, ali su bili drugačiji: ni gori, ni bolji, nego drugačiji.

Ne treba se uzdati u riječ: bliski Istok. Proživio sam godine na oba Istoka, na bliskom i na dalekom, na carigradskom i beyrutskom, i na pekinškom i tokijskom. Onaj jaz, što osjećamo da je između nas i konfucijevskog učenjaka ili japanskog vjernika viteškog »bušida«, pomaže nam barem da ne zaboravljamo na razmake i neizvjesnosti; a beyrutske soirée s bridgem, gdje se čuje najnoviji pariški argot, mogu nas samo zavesti u bludnju, da budemo nepravedni, kad nas uvrijede duševne zastranice, koje mi — krivo — držimo za lažljivost, a one su samo različiti načini izražavanja. Onoga dana, kad bude konac francuskomu mandatu, znam pouzdano, da će jasni umovi, kao što i jesu Ponsot i Martel — dva visoka komisara, koji će, u jednu riječ, najbolje poslužiti i Francuskoj i Siriji — priznati u sebi, da su ih u poslu njihovu jače pomogli Sirijci, koji su bili otvoreni neprijatelji, nego ona beskrajna rulja ljudi s vječitim: »Jest, ekscelencijo«.

Vanjske zgode nisu nikad bile povoljne francuskoj politici u Siriji; bila je to hazardna igra, ali ona je svom težinom pala na sud Sirijaca i Ženevaca o sporosti mandatarne vlasti. Neka se na primjer, smisli nadasve ovo: kad se je u jeku francuskog mandata vraćao čovjek iz Perzije na Sredozemno more preko Iraka, pustinje, Sirije i njenog bisera Damaska, Libanona i evropskog Beyruta, morao se je zapanjiti od tog čudnog diplomatskog paradoksa: što su god različite zemlje jače zamrle, ili se čini da su zamrle u dubokom istočnjačkom snu, to su jače obdarene

ugovorima i ustanovama o nezavisnosti, koji dopuštaju njihovim predstavnicima da zasjedaju inter pares u društvu naroda s velikim zapadnim vlastima, pa da tamo raspravljaju i o udesu Sirijaca, kao nekih siromašnih rođaka ili ljudi pod skrbništvom. Kad čovjek, dolazeći s Istoka, prevali pustinju i stigne u Damask, tisućugodišnje središte arapske kulture, u Damask, gdje vrvi cijela klasa intelektualaca, gdje sveučilište stvara svake godine stotine licencijata prava, proglašuje evo Evropa na usta društva naroda: — Iračani, Perzijanci zreli su narodi; Sirija je zaostao narod, koji ne može upravljati sâm sobom; mi smo ga povjerili Francuskoj ...

Zar je čudo da su sirijski nacionalisti osjetili neko pakosno neprijateljstvo prama Francuskoj — pa da su i najveći frankofili među Libanoncima pomislili na dnu srca, da im krivo sude? Jer u Francuskoj ne treba da se odaju iluzijama: najjači elemenat libanonske vjernosti Francuskoj za vrijeme mandata bio je samo jedan: nepovjerenje i strah od Sirijaca muslimana; da nije toga, voljeli bi Libanonci, neka ih ostave same, da vode svoje poslove.

Ako su psihološki problemi teški u Tunisu, u Fezu, u Kairu, u Addis-Abebi, nema sumnje da su beskrajno oporiji u Damasku, gdje se nikad nisu sasvim ugasili ideali i sni, pa ni za najjadnijih vremena pustolovne povijesti njegove.

Kad sam prvi put ugledao Damask, stvorio mi se odmah nejasan dojam, kao da sam ga već znao: — Ta to je Fez! kliknuo sam najzad, premda na oko ništa ne bi dopuštalo da se uporede ta dva glavna grada, kad ne bi bilo voda koje bruje, kao u Rimu, i vegetacije, koja ih okružuje i stvara im milotu. U oba su grada iste grupe zanesenih i mračnih teologa, a uz njih istovjetna »bourgeoisija«, koja je podjednako aferistička i buntovna, uvjerena doduše o materijalnoj superiornosti Zapada, ali prezire naš način života, kao jadan i kukavan.

No Fez je na kraju »moghreba«, zapada, a Damask je nesamo u središtu svih struja islamskih, nego i najživlji i najgrozničaviji centar svih muslimanskih nada. Iz Damaska teče svake godine velika bujica ljudska, hodočašće u Medinu i Meku, u dva arapska grada, koja je posvetio Muhamed. Fez ne će nikad moći da bude išta drugo nego najviše glavni grad maročke države, a tko bi mogao odrediti granicu sanjama Damaska? Tko bi mogao isključiti, da ga ne ćemo i mi sami vidjeti jednom kao glavni grad goleme arapske države?

Konac mandata nad Sirijom blagodat je za Francusku. Na Sirijcima je da dokažu, jesu li sposobni da od toga stvore blagodat svojoj domovini.

Istina je, ideju o Siriji kao naciji žarko ispovijedaju vrlo iskreni Sirijci; no to je izvozna ideja. Sirijci, patrioti na zapadni način, kopirali su je po talijanskim nacionalnim borbama za preporoda; to je kod njih, ponešto umanjeno, presađivanje čovječanske misli Mazzinijeve. Sirija je mozajik sekta i rasa, i nikad ne će moći da bude išta drugo nego društvo naroda u malom, ili ako ćemo praktičniji primjer, prostranija i zamršenija Švicarska. Na nesreću, damaštanski su političari isto onakvi unitaristi kao i ona francuska generacija, koja je izmislila départemente. Jesu doduše vrlo inteligentni, no jesu li toliko, da ne uzmu kopirati evropske formule, koje počinju zastarijevati, nego da izraze nove formule?

Na sirijskoj će zemlji diobe na »narode« još podugo vrijeme nositi vjersku formu. Tim je polusemitskim rasama vjerska veza upravo princip svakog socijalnog zakona, usađen u srca od tisućugodišnjeg pamtivijeka — možda još i više nego obiteljska misao u bezvjerskoj Kini. Šta će tu moći da promijeni osnivanje jedne ili dviju nezavisnih republika?

Da vidimo samo, kako je među kršćanima: najbrojniji između njih, Maroniti, koji su se dugo kole-

bali između Vatikana i Fanara i na koncu se ujedinili s Rimom, ali im je suština sasvim pravoslavna i Latini se ne uzdaju u njih; pravoslavni Grci, koji bi, da nije filioque i čistilišta i naročito pape, mogli tako bliski biti katolicima, ali ih katolici preziru; Grci sjedinjeni s Rimom, malobrojni, kojima propaganda pazi na vjernost; Jakobiti, kojima Isus ima samo božansku narav; Kaldejci, kojima Isus ima samo čovječju narav — dovoljni razlozi, da se mrze i da se Jakobit ne ženi nikada Kaldejkom; Latini, koji se osjećaju strancima u sirijskoj zemlji; nedavni dodatak, protestanti; otkud oni? Neki su bivši učenici američkog sveučilišta u Beyrutu, ali većinom su iseljenici, koji su se vratili bogati iz Sjedinjenih država; tamo su postali metodisti ili prezbiterijanci i zavoljeli crkvu, kojoj su se pridružili, kao simbol svog društvenog uspona.

A muslimani! Prama milijunu i stotini tisuća sunita stoji sto tisuća šijita, vjernika ubijenog Alije, koji su u Siriji i Perziji unijeli u priprostotu islamske religije jak zadah misticizma. A uz te dvije čuvene grane islama stoje evo Ansarije, koji se još klanjaju sunčanim bogovima; Ismajlije, potomci čuvenih hadžišima (otud assassin, ubijca), onoliko slavnih u Italiji i Francuskoj u XII. i XIII. vijeku; i naročito Druzi s tajanstvenom religijom, kojoj samo konačne svrhe znaju neki mudraci, polumuslimani i poluvjernici metempsihoze, seobe duša, Druzi, koji od vijekova već, ne gubeći strpljenje, očekuju vojsku osloboditeljicu, što će krenuti od kineskog zida te doći u Siriju i njima predati gospodstvo svjetsko.

I popis bi se mogao nastaviti — sve do jadnih Sleiba, s kojima je sastanak u sirijskoj pustinji najganutljiviji za Talijana ili Francuza, jer Sleibi su potomci križarskih bastarda.

Da se smješkamo toj prašini čovječanstva? Bolje bi bilo ne zaboravljati, da su se sa sirijskih obala otputili prama Grčkoj i Italiji, koje su još bile barbarske, svi Molosi, Baalovi, Melkarti, i da su s drugim

valom opet odande došla k nama objavljenja Isusova, komentari Pavlovi,[1] i kasnije još, kao osveta za križarske ratove, vedri skepticizam, kojim je car Fridrik iz srca Sicilije zaprijetio rimskomu dvoru.

Možda je ta težnja za univerzalnošću, nepoznata i njima samima, spriječila Sirijce da se nisu kristalizirali u pravi jedinstveni narod, kao što je bilo s Perzijancima, koji imaju sasvim ustaljenu jednu nacionalnu misao i osjećaj. U tom je Perzijance pomogla književnost, kao na Zapadu Talijane. Za vijekova najmračnijega pada perzijski je ideal ostao živ u besmrtnoj poeziji Firdusijevoj, čijih je šezdeset tisuća stihova samo himna slavi Irana.

Sirija je dala svijetu više i manje i od toga trpi.

Sirija je, osim religija, dala svijetu u prošlosti najveće rimske pravnike, Ulpijana i Papinijana. Stvorila je i čuvenu pravnu školu u Beryti (današnjem Beyrutu), kojoj je jedan čas zavidio Rim. No pravo je univerzalni duševni rad, nije nacionalni.

Srednji je vijek pripomogao također, da Sirija bude međunarodna zemlja; usudio se čak da od nje načini zajedničko dobro kršćanstva.

Zato bi se slobodna Sirija povela više za svojim duhom, ne kopirajući naše nacionalne ustanove, koje su juče bile jako bogate i sretne, ali slijepi izgredi njihovi prijete danas da će obrukati evropsko društvo.

Nije nemoguće da ćemo među novostima, što nam ih ostavlja sutrašnjica, vidjeti kako se stvara arapska država, da na manje više trajan način ujedini različite redove, koji svojataju porijeklo od arapstva, i da toj državi bude središte u Damasku. No i to bi bila politička formula, podvržena svim političkim slučajnostima.

[1] U sovjetskoj se Rusiji čita na mnogim zidovima, naštampano krupnim slovima: »Tko ne radi, nema prava da jede.« U veliko bi čudo bacili rusku mladež, kad bi joj rekli, da ta rečenica nije Lenjinova, nego nekog Sirijca, jednog od osnivača kršćanske vjere, koju oni preziru kao »opij za narod«.

Nego duboka je istina: Sirija je bila kolijevka bogova; iz Sirije su uzletjele tri svjetske monoteističke religije. Ako historija ima za Siriju još jednu ulogu u razvoju sutrašnjice, ne će to biti u formulama nacionalizma, pa ni u ostvarenju, po svoj prilici efemernom, velike arapske države, nego u sretnoj obnovi njenog tisućugodišnjeg duha univerzalnosti.

XXIII.

ARAPI I NJIHOVI BRATUČEDI ŽIDOVI: ŽIDOVSKE KOLONIZACIJE

Sirija je geografski varavo ime. To je bila živa stvarnost za vrijeme Rima, za vrijeme križarskih ratova. Danas nije više. Sirija je, kao i Palestina, danas u stvari samo dio arapskoga svijeta, koji se budi. I tu je bila još jedna teškoća francuskog mandata u Siriji, za koju Englezi nisu znali u svom palestinskom mandatu, jer u Palestini su i Arapi i Židovi podjednako razabirali, da je nametanje britanske vlasti jedini mogući uslov za primirje između njih.

Šta su dakle Arapi? Nazivali ih Sirijcima ili Iračanima, Maronitima ili Druzima, Mustavilima ili Ansarijama, svi su Arapi. Krv im je u osamdeset postotaka semitska; deset postotaka, na sirijskoj obali, francuskog je i talijanskog porijekla, po križarskim ratovima; drugih deset postotaka, u Mezopotamiji, poluturskog i poluperzijskog porijekla. Malo naroda ima tako potpuno rasno jedinstvo; no Arape je upropastilo osam vijekova turskoga gospodstva. Upropastilo, ali nije ubilo — pogotovo Arape u sredozemnom svijetu. Sirijci, koje sam sretao u Sjedinjenim državama — od Newyorka do Michigana — bili su isto tako radini, duševno i praktički, kao i njihovi židovski bratučedi. Tko bi mogao reći, da Alepo i Bagdad i Damask ne će za dvije tri generacije postati opet ljudska središta, kao što su već bili, kad su Abasidi davali zapadnomu svijetu mislioce i umjetnike?

No arapsko uskrsnuće, što će se po mojem sudu zacijelo ostvariti, ne mora imati agresivan značaj, koji se čini da je manje više vezan uz riječ panarabizam.

Kad bi se pripisivala važnost vatrenim govorima, što se govore na kavanskim banketima u Damasku ili Bagdadu, nema sumnje da bi mogli vjerovati u bliski

opasni uragan. No ja sam imao prilike da o panarapskim idejama i nadama ne razgovaram samo u arapskim gradovima; govorio sam o njima s poglavicama beduinskih plemena, Sbaas, Beni-Kaled, Fadel, pod njihovim šatorima... Od vijesti, koje im dolaze iz dalekog Nedžda, zaviđaju ti poglavice najviše tomu što su se plemena kralja Ibn-Sauda ustalila najzad svako na svojoj zemlji, što su izgradili gradove, što su u žitorodne njive preobratili ravnice, koje su još juče služile njihovim stadima... Nikad ni riječi o pustolovnom panarabizmu.

Ima samo jedan problem, koji zanima beduinske poglavice u Siriji: kako bi da ne budu više beduini, ahn-ibls (nomadi s devama), kako bi dokončali svoje vječito seljakanje, kako bi se otresli svojih tisuća deva, kojima su automobili i kamioni toliko oborili cijenu?

Panarabizam je samo propagandističko ime za agitatore od zanata. Oni, koje bi snašla želja da vjeruju u fantome, treba samo da se sjete veličine i propasti jedne druge bajke, panislamizma, za one četvrti vijeka prije kobne 1914. godine. Cijela je diplomatska generacija vjerovala tada u neodoljivu moć kalifova glasa, kad on bude proglasio džihad (sveti rat); ta zar nije sultan-kalif, koji je vladao u Carigradu, bio okružen štovanjem muslimana na cijelom svijetu?

I šta smo vidjeli od 1914. do 1918. godine? Muslimani su se borili svagdje, pod zastavama Francuske i Engleske, protiv svojih suvjernika u austro-ugarskim redovima. Kao što uostalom i ne treba prejako zaboravljati, da su se katolici borili protiv katolika, s obiju strana rovova podjednako blagoslivljani od biskupa, koji su svi zazivali istog ratnog Boga... Da bi se započela mogućnost panarabizma, trebalo bi da se ima arapski vladar, pobjednik i moćan, bogat i štovan. Tu bi ulogu bio mogao igrati kralj irački, Feisal, koji je mlad još umro 1933. u Bernu. Feisal, kojega sam intimno znao i u kojem sam toliko

cijenio rijetku mješavinu Zapada i Istoka, imponirao je Arapima po svojoj visokoj inteligenciji, po svom poličkom realizmu i po najprotuarapskijem svojstvu, po svom smislu za »combinazione«.[1] U ono vrijeme, kad sam ponekad provodio veče s kraljem Feisalom, pitao sam se često, ne dive li mu se njegovi zemljaci najviše baš radi onih svojstava, kojih nema u njih. (Arapi su po svom temperamentu ekstremisti, zato im se je teško zadržati na kakvoj transakciji, na »combinazione«). Primijetio bih uz put, da je to prilično čest politički zakon: Alberoni je gospodovao Španiji, jer je bio Talijan; Mazarin je gospodovao Francuskoj, jer je bio Talijan; Mehmed Alija je gospodovao Egiptu, jer je bio Arbanas...

Kad je nestalo Feisala, nije više bilo Arapâ, koji bi mogli zauzeti mjesto prvog iračkog kralja.

A ako arapski svijet, kako ja vjerujem, teži da se ujedini, ipak se još ne vidi vođa, koji bi mogao kristalizirati pokret.

Uza sve to postoji pitanje o arapskom jedinstvu.

A kakvo je držanje Židova u Palestini prama tomu pitanju? Njihovo se nepovjerenje čini prilično prirodnim, kad se smisli, kako im u svakom času prijeti pokolj čim se digne val arapske agitacije. U drugu ruku, Židovi preziru Arape. No mržnja i prezir najjalovije su političke formule. Po mojem sudu ne će židovsko useljavanje, pa i sam cionizam steći nikakvog praktičnog uspjeha, dok se ne stvori kakav bilo sporazum između Židova i njihovih bratučeda Arapa. Toga sporazuma ne može biti, dok se god bude židovski problem ograničavao na samu Palestinu. U Siriji se nalazi većina tih zakučastih problema o povratku Židova u velikom broju na zemlju njihovih otaca. Možda zanosni cionisti i ne vole odviše tu misao. No šta žele uistinu Židovi, kojima je stalo do »national

[1] Za čudo, kako »combinazione«, najpotrebnije političko svojstvo, loše zvuči u talijanskom jeziku, a kako joj se dive, čim se okrsti engleskim imenom »compromise«.

home« u Palestini? Žele pokazati drugim narodima, da i Židovi mogu postati dobri poljodjelci, dobri obrtnici, ako im samo Evropa, koja ih je stoljećima kantonirala daleko od poljâ, dade priliku da dokažu, kako oni nisu nipošto onaj jedino trgovački tip iz tupoglave antisemitske bajke. No Palestina nema dosta plodne zemlje, nema dosta vode, nema dosta prirodnih pomoćnih sredstava, da bi omogućila Židovima, neka se okušaju u potpuno normalnim prilikama. U drugu ruku; ako je Palestina sveta Židovima, sveta je također kršćanima i Arapima.

Jedna jedina zemlja mogla bi opet, za dobro svima, uspostaviti jedinstvo triju naroda i obnoviti onu sliku, koju je u XI. stoljeću prikazivala Cordoba, kad su u njenim zidinama svećenici, rabini i uleme učeno raspravljali zajedno o teološkim pitanjima. Ta je zemlja Sirija. Jedna od najtežih zapreka miru u Siriji — u Siriji sasvim nezavisnoj — sastoji se u prevelikom nerazmjeru između muslimanske većine i kršćanske manjine. Kad bi veliko useljavanje židovsko zauzelo neke krajeve u srednjoj i istočnoj Siriji, koji su stoljećima opustjeli, mogla bi prisutnost trećeg elementa, koji je homogen po rasi, uz ona dva druga elementa ublažiti mnoge sukobe — i dati sirijskoj državi još jedan elemenat životne snage.

Velikomu židovskomu useljavanju u Siriju mogla bi pogodovati i jedna nova činjenica. Beduinima je, rekao sam već, dodijalo vječito skitanje. Kad bi jedno od prvih djela slobodne Sirije bilo, da olakša njihovu preobrazbu u naseljenike poljodjelce, to bi silno smanjilo ona prostrana zemljišta, što trebaju beduinima; zemlja, koja bi ostala raspoloživa, mogla bi se lako rezervirati za nekoliko desetaka tisuća židovskih naseljenika. Ima još jedna povoljna okolnost: novim bi došljacima bili valjda susjedi beduini, a beduini su najmanje žestoki od svih muslimana; od njih se ne treba bojati nikakve protužidovske ili protukršćanske strasti.

Naročito u kraju uz Eufrat mogli bi Židovi i Arapi mirno raditi zajedno, da otmu malariji i pustinji zemlju, koja je za rimskih vremena spadala među najbogatije zemlje u Maloj Aziji.

Onog dana, kad bi se vidjelo to, gotovo bi se dostigao ideal, što je opisao Feisal u listu jednomu američkomu učenjaku židovskog porijekla:[1] »Arapi i Židovi su po rasi bratučedi; Arapi i Židovi bili su žrtve jednakog ugnjetavanja... Mi Arapi, naročito kad imamo nešto kulture, hoćemo da radimo za preobraženi i oživljeni bliski Istok; naša se dva pokreta upotpunjavaju; uistinu možemo mi pobijediti samo zajedno.«

Palestina, sama Palestina, ne će nikad moći riješiti nikakvo židovsko pitanje, pa ni najsitnije. Takav je bio barem moj dojam, kad sam je pohodio iza izuzetnih useljavanja, što su nastala od hitlerskih progonstava u Njemačkoj.

»Kad putuješ Judejom, velika ti dosada obuzima srce.« To je priznao Chateaubriand. Istina je, odmah nadovezuje: »Sam Bog je govorio na ovim obalama; presahle bujice, raspukle stijene, napol otvoreni grobovi posvjedočavaju čudo; pustinja se čini da je još nijema od strave...«

No koji vjernik Chateaubriandov ne osjeća tu jednu od onih majstorija, što ih je on volio umetati među najiskrenije ispovijesti svoje razočarane duše? A istina je da se je Chateaubriand dosađivao za svakog časa svoga putovanja po Palestini.

Bih li priznao, da me je pratilo nešto nalik na dosadu, kad sam god gledao život i organizaciju cionističku u Palestini?

Dabogme, često sam se divio veličini radova, što su ih izvršile tisuće gorljivih i odvažnih Židova u svojoj borbi s pustinjom, s malarijom, sa skakavcima, ukratko sa svim nevoljama, koje krase život u obećanoj zemlji. Pred tim skorašnjim doseljenicima, koji

[1] Profesor Frankfurter na Harvard-sveučilištu.

su došli iz Rusije i Poljske, iz Sjedinjenih država i Njemačke, moraš pristati uz primjedbu starog i bogatog posjednika u onim starim naseobinama, što ih je u sasvim drugom duhu osnovao baron Rothschild: »Ja imam samo neprilika s novodošlim cionistima; ne pristajem ni uz koje od njihovih privrednih načela; znam dobro, da oni iz biblije poznaju samo ono mjesto u Mojsijinim knjigama: »Zemlja pripada narodu i ne treba je dijeliti«; no kad ih gledam, i ljude, i djevojke, kako na sunčanoj prípeci vuku u tačkama đubre, ili razbijaju šljunak za cestu u svojem Tel-Avivu, ne mogu im uskratiti da im se divim, da ih štujem.«

Zašto dakle, uz najbolju volju, iskrsavaju u našim dušama toliki prigovori pred slikama, kojima je veličina neporeciva, kao što je grad Tel-Aviv, jedini isključivo židovski grad na svijetu? Zato jer u tom nastojanju vidimo nešto napeto, tvrdokorno, ali žalibože i izvještačeno... Koliko sam puta pročitao u pogledu kojeg mladog Židova, kad odlazi na svoj manuelni rad, s Marxom ili Hegelom u džepu: »Svijet mi se divi, divi se nama.«

Isto je tako s obnovom hebrejskog jezika u Palestini. Sav se svijet obeznanjuje pred tim čudom, povratkom k hebrejskomu jeziku (rak ivritt); prijatelji Židovi, nesvijesni propagandisti, ne propuštaju nikada da vam sa zadovoljstvom pripovijedaju priču o starcu Židovu u kaftanu i s crnom kapicom na glavi, kako je jedne subote opazio mladog »radnika«, gdje sjedi na klupi na ulici u Tel-Avivu i puši, pa mu dobacio u »jidišu«: »Zar te nije stid da pušiš na posvećeni dan?«

A »radnik«, (koji je, sudeći po govoru, prošao zacijelo kakvu Hochschule ili Columbia-sveučilište, a to je ponekad i istina) odgovorio mu čistim hebrejskim jezikom, koji je bio uljepšan mekim izgovorom sefardskim:

»Ta govori hebrejski, oj Židove!«

Kao uspjeh je to svakako krasno. Ali je tako nečovječanski, toliko malo istinito! Ta šta će biti od psihološkog, duševnog života tih ljudi, koji su iz srca svog istjerali jezik svoga djetinjstva, jezik, u kojem ih je mati milovala, korila...

Nisam dabogme mogao da ne budem ganut, na primjer, one večeri. kad su me o sunčanom zapadu divne helenske blagosti, nekoliko sati prije nego što ćemo se iskrcati u Haifi, neobične pjesme namamile da odem na pramac na »Champollionu«, kojim sam se vozio u Palestinu. Bilo je tu nekoliko tuceta mladih putnika trećeg razreda, koji su putovali iz Newyorka u obećanu zemlju, pa sad osjećali, da im je sasvim blizu, i iskazivali radost pjesmama sa sve višim glasom, a ritam im je bio obilježen krikom, što su ga ljudi izvikivali žarkim glasom: Erets Israel! Erets Israel!

Neka elegantna ženska, od prvih, bila je uz mene, pa gledala i ona. Malom je nožicom sve grozničavije pratila takt u igri; malo po malo zaiskrile joj se u očima suze. Zapodjela razgovor sa mnom; stidljivo mi saopćila, kako ju je uzbudio folk-lore... Doznao sam, kad sam sutradan vidio da se iskrcava u Haifi, da je čovjek, koji se je popeo na brod, muž njen, njemački inženjer, koji je morao pobjeći iz Berlina, pošto je pretrpio neiskazanih uvreda i opasnosti. Mladi je par nastojao da si stvori novu domovinu u Palestini.

Nekoliko dana kasnije, na prolasku kroz Haifu, švrdljao sam jedne noći po njenim novim ulicama. — Volim te šetnje: grad u snu odaje često svoju dušu...

Pred jednim kabaretom, kao na Motparnassu, začuo sam muziku i ušao. Njemačke su grupe pile tamo pivo; druge grupe, zgodnije, imale su pred sobom duge, tanke boce s rajnskim vinom; između tih grupa sam prepoznao moju Njemicu i njena muža. Cijela je grupa tihim glasom pjevuckala Heineovu pjesmu:

O Deutschland, meine ferne Liebe,
Gedenk' ich deiner ...

i tako dalje: »Oj Njemačka, moja daleka ljubavi, kad se sjetim tebe, suze mi udaraju na oči. Vesela mi se Francuska čini mrzovoljnom ... O njemačka zvona, kako vi slatko zvučite u mojem zavičaju ...«

Može li biti, da je bilo više istine u kabaretu u Haifi nego na grozničavim boulevardima u Tel-Avivu? ...

Ja mislim, da o tom nema sumnje za njemačke Židove, koje je protjerao Hitler; jadni Nijemci, zanijekani, izbijeni, prognani — a toliko bi voljeli da se još mogu ponositi, što su Nijemci ...

Znam dobro, da je i prelako podrugivati se takvim prizorima. No to bi bio jedan od mnogih slučajeva, gdje ironija dokazuje samo moralnu kukavštinu podrugivačevu.

Ne bi li zapravo trebalo u tom naći još jedan razlog, da osjetimo, kako je okrutna nepravednost onih što nastoje da u našim zemljama zasiju antisemitsko sjeme? Mislim naročito na Francusku, Italiju, Veliku Britaniju, gdje su se naši židovski zemljaci, još mnogo dublje nego u Njemačkoj, asimilirali od vijekova sa starom jezgrom tih triju naroda ...

XXIV.

ZAKLJUČCI:
BUDUĆNOST EUROPE — RA STANAK

Budućnost Evrope

Sav svijet, svagdje, zadaje sebi pitanje: — Kud ide Evropa?

I nesamo što nas ne zadovoljavaju odgovori neprijateljâ organizirane Evrope. Odgovori naših prijatelja još manje.

No optimizam je bitni uslov svakoj vjeri. Zašto ne bismo primijetili, da nikad u prošlosti nisu govorili o Evropi, nisu mislili na Evropu ovako kao otada, kad se je ocijenila labavost mirovnih ugovora 1919. godine. Generacija iz francusko-njemačkog rata 1870. —71. godine počela je misliti evropski. Već onda su osjetili državnici, da je to korisno, da je to pametno. Kad sam listao onaj dragocjeni zbornik »Francuski diplomatski dokumenti o ratu 1914. godine,« koji se započinje od 1871. godine, godilo mi je talijanskomu duhu, što vidim, kako se Visconti-Venosta (uz kojega sam u Algecirasu kao sasvim mlad diplomat vidio sjenu svjetskog rata) između svih državnika poslije 1870. javlja kao najuvjereniji o potrebi evropskog zakona.

Potreba evropske solidarnosti nije padala na pamet 1815. godine. Nije im trebalo nje, jer pobjednici, spretniji ili pametniji nego oni 1918. godine, svojski su se postarali, kako bi pobijeđena zemlja osjetila, da nisu ratovali s njom, nego s »ljudožderom,« koji je tolike njene sinove odveo na klaonicu. Ne smije se uistinu zaboraviti, da se je legenda i posmrtna popularnost Bonapartova započela u Francuskoj tek poslije 1830. godine — a 1815. odahnuli su Francuzi,

kad je nestalo Korzikanca. Borba Napoleona III. protiv ugovorâ iz godine 1815. bila je više instinktivna nego što ju je jasno htio, a u Francuskoj nije nikad stekla povoljnog terena. Pa ako su se razbili ugovori iz 1815, bilo je to radi dviju historijskih fatalnosti, jačih nego što su sve ravnoteže i sve želje za mirom u narodâ; bio je kucnuo čas ujedinjenju Italije, ujedinjenju Njemačke.

Zašto smo se mi odmah iza versailleskog ugovora kolebali toliko dugo, dok nismo razabrali, da je opasno čekati i da nije dovoljno iskazivati želje za izgradnjom Evrope?[1]

To je, mislim, bilo u samoj prirodi ugovora. Čim se upozna ta priroda, zna se skoro i sud, što će jednom buduće generacije stvoriti o tom dokumentu. Versailleski se ugovor može uporediti jedino — i ta uporedba sačinjava njegovu definiciju — s brončanim kipom, koji lijevaju dvije radničke grupe u isti mah, no svaka radi sa svoje strane i baca u peć različite rude. Samo u jednom se slažu obje grupe: raditi brzo. Protuslovlja, opreke u ugovoru objašnjavaju velik dio poratnoga kolebanja, pa i kod manje slijepih. To je barem spomen, što mi je ostao od vrhovnih vijeća 1920., 1921. i 1922. godine, gdje zacijelo nisam bio sâm, koji sam se pokoravao pogreškama, za koje sam znao da su pogreške, i uglavljivao, da su te pogreške bile neizbježive. (Jednoj se jedinoj bludnji nisam pokorio nikad: nerazoružavanju bivših neprijatelja Njemačke, koja je onda bila razoružana, — moralnoj i političkoj pogrešci, koju sam uvijek razglašavao da je najluđa neopreznost.) Sasvim wilsonski ili sasvim westphalski mir brže bi bio urodio neposrednijim, dakle korisnijim reakcijama.

[1] U govoru, što sam izrekao predsjedniku republike, kad sam predavao svoju poklisarsku vjerodajnicu, jako sam naglasio potrebu da se organizira Evropa. Predsjednik Millerand mi je odgovorio, da isto kao i ja drži da treba raditi za organizaciju mira »na svijetu.« To je bilo odviše.

No ne smijemo se napokon ni odviše čuditi duljini krize, kojoj je naša generacija u isti mah i kriva i žrtva. Rat 1914.—1918. bio je začetak jednoj revoluciji — a revolucije su duge.

Engleska je revolucija trajala pol vijeka.

Francuska revolucija — najveća pustolovina posljednjih generacija — otpočela se je 1789. i može se zaista reći, da se je preko zastoja u dvjema bonapartskim diktaturama i u jednoj restauraciji i pol završila tek 1876. godine, kad su izbornici uništili nemoćne voljice Mac Mahonove.

Što se tiče Italije, politička preobrazba njena, koju su u XVIII. vijeku otpočeli mislioci i državnici, često pretečući francusku revoluciju, a nastavili — poslije groznice Bonapartovih godina — ljudi iz preporoda i njihovi baštinici sve do Crispija i Giolittija, nije se još završila. Fašistička je pustolovina samo dokaz tomu.

Ako su tako spore političke i socijalne preobrazbe u zemljama, koje već vijecima sačinjavaju potpuna historijska bića, zar je čudo, što Evropi treba toliko vremena, da se snađe, da se opet snađe?

O najnezgrapnijim pogreškama versailleskog ugovora govorili su, a govorio sam i ja, da ih je rodio duh osvete, mržnje, straha, što je farizejština onoga časa okrstila pravednošću... Dabogme, ali još više nego hotimična krivica političarâ bez uobrazilje, bile su te pogreške nadasve rezultat jednog historijskog faktora, kojemu je gotovo cio svijet manje više pao žrtvom na koncu 1918. godine. Taj je faktor ovaj: godine 1814. i 1815. bili su odavno, i u Beču i u Londonu, navikli na misao da su Napoleonove pobjede samo efemerne. Cavour je i prije 1859. nazirao propast carske Austrije. Naprotiv, u studenom 1918. javila se pobjeda od Flandrije sve do Piave kao nenadan događaj, barem psihološki nenadan narodima.

Kad su se ljeti 1918. počele svuda povlačiti njemačke vojne sile, pariški su listovi veličali — i ništa nije bilo pravije — elan francuskih ofenziva, a i engle-

skih i talijanskih; ali su se klonili da odviše ističu, kako se je iscrpla njemačka vojna organizacija i mora da isprazni cijelu Francusku. Razočaranja 1915. i 1916. godine bila su pregorka lekcija; nisu vjerovali u nade, koje bi bile odviše konačne. Mora se čak priznati — jer tako se sve objašnjava, a drugačije se sve ispašta — da su rasprave u Reichstagu autoritativne Njemačke 1918. bile bliže istini nego u našim parlamentima. Vidjelo se onda u Berlinu, kako se ljudi, koji su još 1916. i 1917. dokazali svoju poluropsku i poludjetinju povjerljivost prama lažima svoga generalnog štaba — na primjer Stresemann — daju na odmazdu, otvaraju oči, govore slobodno, pokazuju i opet, da je poraz gorči učitelj ali jasniji nego pobjeda.

Nenadanost antantine pobjede, pobjede, koja se je tada činila tako potpunom, pripomogla je zavaravanju duhova, koji još nisu bili pripravni za nju. Zaboravljalo se, pogotovo u Parizu, da susjedi nikad ne nestaju, da poslije Rossbacha dolazi Jena, poslije Jene Sedan, poslije Sedana Marna . . .

U Italiji je bilo gotovo isto kao i u Francuskoj, s gledišta psihološke priprave, da se dalekovidno iskoristi pobjeda. Ako se je u Francuskoj Foch pripravljao još u listopadu 1918. na zimsku vojnu, (to je on često priznavao u svojim razgovorima sa mnom,) isto je tako bilo i s Diazom na talijanskoj fronti. Bitka na Piavi — prva velika, odlučna pobjeda antantina 1918. — bila je najljepša manifestacija zajedničke volje cijelog naroda, koji se je znao snaći nakon velike nedaće te je sâm, prije dolaska cijelog savezničkog kontingenta, organizirao otpor i njime skršio svaku austro-ugarsku ofenzivnu mogućnost. No s onu stranu rovova jače su razabrali nego u Italiji, koliko su odlučni bili ti dani. Oni su ubrzali kod slavenskih naroda u habsburškoj monarhiji pokret za narodnu nezavisnost; da su oni, koji su upravljali Italijom, razabrali tada, kako je po zasluzi pobjede na Piavi nadomak to da se obistini napokon razlaz narodâ

u neprijateljskoj monarhiji, bilo bi lakše sklopiti već onda sporazume sa slavenskim susjedima. Kako je meni jedinomu poslužila sreća da gledam događaje iz veće daljine — dakle i s lakšom historijskom jasnoćom — ja sam s macedonske fronte, gdje sam se nalazio, savjetovao uzalud ministra vanjskih poslova Sonnina, kojemu sam pisao: »Mi smo pobjednici, no nesreća nam je što to ne znamo i još dalje brkamo neprijatelje, koji su zauvijek nestali, i sutrašnje prijatelje.« Možda sam težio za premnogim: četiri godine ratne mržnje nisu mogle iščeznuti za jedan dan, makar to bio i naš interes. A to objašnjava tolike isprazne poratne razmirice talijansko-jugoslavenske, tolike demagoge bez misli, koji u Italiji sanjaju o rimskim orlovima i lavovima svetoga Marka, a ne vide, da svaka politika evropskog sporazuma i poštivanja narodnosti odgovara za Talijane nesamo idealima preporoda, nego u isti mah i najposebnijim talijanskim interesima.

I oni Talijani, koji ne osjećaju plemenitost politike međunarodne pravde, kojoj je Mazzini bio apostol, trebalo bi da se od sebičnosti pričine, kao da je prihvaćaju i nje se drže.

Tisućugodišnja historija Azije bolje je naučila istočnjake, kako treba voditi ratove i sklapati mir. U Kini — vidio sam to svojim očima — nikada ratovi, sve ako se upletu i prave mržnje, ne kidaju sve konce za moguće sporazume; uvijek je pri ruci koji pouzdani neprijateljski agent. Bih li priznao, da sam tek mnogo kasnije, za mračnih godina 1917. i 1918. shvatio svu vrijednost jedne primjedbe, koju mi je rekao Sun Yat-sen, kad je Italija bila ušla u rat te sam odlazio iz Kine i vraćao se u Evropu, da iz veće blizine poslužim svojoj domovini: »Kad se vi Evropljani borite, zaboravljate uvijek, da se svi ratovi svršavaju pogodbama, moraju se svršiti pogodbama.« Izlišne uspomene i priznanja? Sitne možda, ali nipošto beskorisne. Jer naše uspomene o nedavnoj i tragičnoj prošlosti ne mogu nam dabogme dopustiti da na njima gradimo proročanstva, ali nam mogu pomoći da ra-

zumijemo što se je događalo i da tim samim uklanjamo priče i bajke, kojima smo bili i nesvijesni začetnici i žrtve.

No ipak, uza sve naše prošle pogreške, uza sve diktature i ratove, što ih one oduzdavaju ili kojima nas ugrožavaju, bliže su i veće mogućnosti za evropski sporazum nego prije rata 1914.—1918. godine.

Ako se jače razmotri ono što je bitno nego što je prigodno, mora se priznati, da Evropa ni izdaleka nije više onako neumoljivo razdvojena kao Evropa 1914. godine. Ne smijemo se uzdati u navadne procjene. Istina je dabogme da su ugovori iz godine 1918. umnožili pregrade među narodima. Godine 1914. imali smo dvadeset i šest carinskih područja i trinaest novčanih sistema. Iza rata imamo trideset i pet carinskih područja i dvadeset i sedam novčanih sistema: to znači šest tisuća kilometara novih carinskih pregrada. Zaključak je bio lak: balkanizirala se Evropa, da ponovimo spretan izraz, koji je izbacila madžarska propaganda.

U stvari, onima koji znaju zalaziti do stvarnosti, a ne zastaju na prividnostima, ova nam nova Evropa, u kojoj ima trideset suverenih država mjesto osamnaest, pokazuje duboki i u njenoj povijesti novi uzrok, ne velim: jedinstvu, ali mogućnosti jedinstva; ja mislim nestanak velikih autokratskih monarhija s božanskom pretenzijom, Njemačke, Austro-Ugarske, Rusije, Turske, Španije. Što se jedinstvo Evrope može uočiti drugačije nego kao utopistički ideal, uza svu prolaznu buku rasističkih i nacionalističkih diktatura, to je radi likvidacije Hohenzollerna, Habsburga, Romanova, Bourbona. U uporedbi s tim činit će se konac diktaturâ igrarijom, kad mu nastane vrijeme, jer stare su dinastije predstavljale u bitnosti povlastice, koje su se bile zgomilale oko njih, te su iskreno — tako je lako stvarati iluzije — nazivale imenom monarhične vjernosti ono, što je bila puka obrana probitaka svoje kaste, probitaka, koje je stoljetna tradicija malo drugačije bila učvrstila nego što su efemerni interesi, kristalizirani u poratnim diktaturama.

Mazzini, koji nije samo proročkom dušom svojom zadahnuo dva talijanska naraštaja za preporoda, nego je od 1830. do 1850. svim ugnjetavanim narodima u Evropi ulijevao nadu u budućnost, činio se je dobromislenim ljudima u evropskim kabinetima da je napit, kad se je usudio izjaviti, da su odbrojani dani habsburškoj mješavini i da ćemo vidjeti uskrsnuće nesamo Italije, nego i Poljske, Češke, jugoslavenskog naroda.

Uspoređujem u duši Bethmann-Hollwega i Aehrenthala, koje sam dobro poznavao, s Masarykom i Benešom, koji su se priljubili nezavisnosti svoje zemlje kao čovjek dobru, što je ponovo našao, pa su uvijek shvaćali, da je izmirenje Evrope, čak i uz cijenu žrtava svake države, najsigurniji uslov da se održi ta nezavisnost.

Radi tog novog duha — koji postoji, barem u potencijalnom stanju, čak i u diktatorskim zemljama, gdje se čini da ga najjače pobijaju — neka bude dopuštena nada u evropsku budućnost zajedničke organizacije.

Historija nam je već pokazala dva oprečna tipa evropskih koncentracija među različitim narodima. Pokazala nam je i rezultate.

Jedna od tih koncentracija zvala se Austrija, a poslije 1867. Austro-Ugarska. Sami smo je vidjeli pri poslu, tu velevlast s deset različitih naroda, gdje je jedina veza bio interes obitelji Habsburga, koja nije nikad imala druge lozinke nego: divide et impera. Kobni je rezultat bio ultimatum Srbiji — i evropski rat.

Drugi nam primjer nadnarodne historijske tvorevine prikazuje Švicarska, u kojoj tri naroda, njemački, francuski, talijanski, žive svi jednako, uza sav brojni nerazmjer među njima. Svaki se građanin helvetski ponosi i ljubi svoju kulturu, bila njemačka,

francuska, ili talijanska, ali zna da je spoji s višim patriotizmom helvetskog jedinstva, koji je nastao iz razumnog interesa za sporazum i iz zajedničke ljubavi za slobodu. A to im nije milost od države, ni izdaleka. Cijela prva polovina XIX. stoljeća puna je još razmirica između kantona i kantona.

Isto je tako bilo i s Amerikom, za prvih godina Sjedinjenih država. I tu se je solidarnost stvorila tek teškim naporima. I sam Hamilton, koji ipak nije nikad sumnjao o budućnosti svoje domovine, pisao je: »Suradnja trinaest volja stekla se je savezom, da bi se ostvarilo izvršivanje odluka, koje potječu iz ujedinjenja. Ali se događa često da se te odluke ne izvršuju.« A dalje, u još značajnijoj stavci, jer bi se mogla iza stoljeća i više primijeniti na evropske polemike 1936. o primjeni sankcija, što ih određuje 16. članak ugovora: »Različite vlade u savezu nastojat će uvijek da bi mogle same suditi o korisnosti tih odluka. Uspoređivat će naredbe, koje dobivaju, sa svojim zasebnim interesima. Ako se dakle odredbe saveza mogu izvršivati samo posredstvom nacionalnih država, malo ima nade...« Uza svu osjećajnu vezu, stvorenu ratom, koji se je zajedno vodio protiv Engleske, uza svu jednakost po jeziku, — tomu se faktoru možda pretjeruje važnost, — prošao je eto Hamilton bolne sumnje o jakosti kohezije svoje zemlje, za prvih desetljeća nezavisnog života Sjedinjenih država.

Naše stare uzajamne antipatije, naše nedavne ratne mržnje i izvještačena buka rasističke i nacionalističke propagande u diktaturama sprečavaju nas da ne vidimo, kako evropska svijest iskrsava u nama jače nego što i mislimo. I ne iskrsava zaista po našoj zasluzi: nego jer se danas, a to je djelo Evrope, stvaraju uz nju nove jedinice, koje se razlikuju od nje sto puta jače nego što se evropske narodnosti razlikuju između sebe.

Azija je uvijek bila sasvim drugačiji svijet nego mala Evropa, koja je samo poluotok njen. Pozapadivanjem Azije mi smo je približili k sebi, ali materijalnim približenjem, po kojem još jače osjećamo velike razlike u moralnoj i socijalnoj strukturi, što nas odvajaju od nje.

Sjeverna Amerika pomaže također stvaranje evropske svijesti time što se je američka ličnost razvila na način vrlo odvojen od nas — naročito u dva posljednja naraštaja. Neka se Evropljani, i koji su najskeptičniji prama budućnosti Evrope, sjete svojih instinktivnih osjećaja, kad su se vratili ovamo nakon podugog boravka u Sjedinjenim državama. Bilo da ih je odbijala pretjerana mehanizacija američkog života, bilo da su, kao ja i mnogi drugi, voljeli toplinu i spontanost, što se često osjeća tamo, pa i u najrafiniranijih, ne će oni moći da ne konstatuju, da su se vratili u **domovinu**, kad su se iskrcali u kojoj od naših velikih luka: svejedno, bio to Cherbourg ili Genova, Bremen ili Anvers.

Spoznat će se jednog dalekog dana, da su čak i svjetski rat i njegove četiri godine beskorisnih pokolja stvorile elemenat približavanja među narodima, ako i nisu među vladama. Po ratu 1914.—1918. godine narodni su instinkti osjetili, da se razlikuju vrlo malo: dok se u magli vremena još jače zbrišu ratne rane i boli, spoznat će ljudi, zapanjeni i uplašeni, da su mase boraca bile vođene u smrt i godinama bile zakopane u rovovima radi cijelog niza istovjetnih lozinki, u koje su s jednakom dobrom vjerom vjerovali na obadvjema stranama: — Mi se borimo za život, za nezavisnost, za našu slobodu...

Jednakosti u mislima nije dabogme bilo u vođâ, koji su bili gotovo svi zatrovani ili zastrašeni nacionalističkim otrovima. Ali nacionalizmi — ta karikatura patriotizma — nose sami u sebi osudu svojoj izvještačenosti. Preporodni pjesnici i mislioci talijanski, od Manzonija do Mazzinija, propovijedali su oslobođenje ispod njemačkog jarma bez ikakvog ikada glasa mržnje na Nijemce. Onog dana, kad nacionalizmi stignu kraju svog efemernog života, ne

ćemo vidjeti puki i sami povratak onog patriotizma 1848. godine, koji je međutim bio onako čist u Micheleta i Hugoa, kao i u Manzonija i Leopardija, nego ćemo vidjeti nenadani razvitak evropskog bratstva, kojemu su danas jedva vidljivi simptomi.

Nisu to sanjarije. Metternichu, koji je od 1815. do 1848. bio gospodar Evrope, bila je Italija samo »geografski izraz«. Ni jedno stoljeće iza toga njegova je carska Austrija postala historijska uspomena.

Talijanske su općine za cijelog srednjeg vijeka samo i ratovale između sebe; ni proročanska genijalnost Danteova nije mogla da se otrgne od municipalnih strasti svoga vremena. Njegovi prijekori Sienni ili Pisi nabijeni su većom mržnjom nego ono »Gott strafe England« 1914.—1918. godine. A kad mrziš susjeda, s kojim si istog jezika, još je tečnija mržnja.

Napokon, misao o apsolutnoj suverenosti države nikla je iz monarhijskog apsolutizma, ublaženog isprva onim što je preostalo od feudalizma, a pri koncu njenu liberalnim strujama XIX. stoljeća. Razvila se je ponovo — postala još opasnija nego pod kraljevima — u patriotskom apsolutizmu demokracijâ, i još gore, u obožavanju naroda, što ga propovijedaju diktature. No čemu bi i sumnjali, da će opojeni nacionalizmi udariti najzad onakvom zastranicom, kakvom i vjerske mržnje, koje su se činile da im nema kraja, kad su s divljom radošću činile nasilje protestantskim manjinama u Francuskoj i katoličkim u Engleskoj.[1]

Realni političari zaboravljaju, kako su svi dobromisleni ljudi vjerovali za dugih historijskih vremena, da je ropstvo zakon prirodne potrebe. A ipak nesamo da je dokinuto ropstvo, nego se za njegovo dokidanje učinilo više za pol vijeka iza američkog rata za se-

[1] Zar nije vrijedno zabilježiti, da je njemački narod, tako ekstreman u svem i politički manje razvijen nego što su Englezi i Francuzi, znao poslije vjerskih ratova naći način za primirje i za ravnotežu, koji je brže nego u Francuskoj i Engleskoj stvorio atmosferu tolerancije?

cesiju 1865. godine nego za deset prijašnjih stoljeća. To je zato jer ima epohâ, u kojima se neki problemi, kad se postave, rješavaju naposljetku.

I mi sami, koji smo stigli do sredine ovog »cammin di nostra vita«, zar nismo vidjeli svojim očima, u tako kratkom vremenu, veliku društvenu preobrazbu, nestanak dvoboja? Kad ja pripovijedam svojoj djeci, da sam se jednom, kao mlad čovjek, potukao u dvoboju, slušaju me razdragani, kao da im pričam zgode iz križarskih ratova...

Nema dakle razumnih teškoća priznanju,[1] da će rat kao pravna ustanova iščeznuti.

Znači li to, da je na vidiku velika historijska revolucija? Zacijelo ne znači. Evropski su narodi shvatili već: razumom, ako nisu ljubavlju. Ne će da shvate grupe, koje i dalje drže da je zločinstvo prepustiti i najmanji komadićak svojih nacionalnih suverenosti u prilog mnogo većim i zamršenijim interesima i organizmima nego što je svaka od naših današnjih država. To se je lijepo vidjelo 1935. i 1936. godine, kad su prvi put pokušali primijeniti sankcije. Takva je tragedija poratnih državnika: ljudi — ako mi je slobodno da ponovim — »koji su bačeni u nov svijet, no misle premašene misli i osjećaju stare strasti«.[1] Isto je tako bilo i za prijašnje krize, koja je nastala poslije napoleonskih ratova. »Očinske« vlade, što ih je bečki ugovor vratio narodima, upinjale su se godinama da spriječe sve jače težnje za sve većim uzajamnim trgovačkim vezama; ideal im je bila trgovina u gradskom okolišu; u Italiji se dotjeralo dotle, da su kongresi za privredni napredak uzbudili narodno oduševljenje između 1840. i 1848. godine; osjećalo se, da u tom stvaraju jedinstvo domovine. A habsburške vlade nisu imale snage da se odupru.

[1] Pogledaj o tom pitanju značajno poglavlje u djelu »Communauté internationale et le Droit de Guerre«, od Luigi Sturza, nekadašnjeg vođe talijanskih kršćanskih demokrata, koji danas živi u progonstvu u Londonu.

[1] »Graditelji Evrope«, Pariz, Gallimard, 1931, str. 13.

Ista se historija ponavlja i danas, samo u golemijem objamu, u udruživanju narodâ. A rezultati su isto onako neizbježivi. Može se čak i bez prevelike smionosti proreći unaprijed, da će organizacija Evrope, kad je jednom nazru svi narodi, s neprocjenjivim rezultatima, kojima će uroditi, — s uklanjanjem rata, — uznapredovati relativno brže nego što se je dogodilo s drugim preobrazbama, kao što je vjerska tolerancija poslije vijekova vjerskih ratova. Pa i interesi onih diktatora, nesretnika, koji mogu da žive samo u atmosferi rata ili ratne opasnosti, ne će se moći oduprijeti sve većim moralnim silama što nastupaju.

Mi smo na raskrsnici: sutrašnja će se Evropa — možda već naših sinova — stvoriti prama nama ili protiv nas.

Ako se ona stvori zato, jer mi to djelo smatramo ispaštanjem za rat, moći ćemo onima koji dolaze iza nas predati sjajne buktinje umnih i moralnih bogatstava, što sačinjavaju najčišću djedovinu naših nacionalnih tradicija.

No ako budemo postupali prama evropskomu idealu onako, kako su postupali slijepi pastiri svete alijanse prama narodnim idealima, to će značiti, da će i opet »konzervativci« biti najdragocjeniji saveznici »razarača«.

RASTANAK

Evo me pri koncu ove nejednake knjige. Tolika se djela objavljuju o međunarodnim problemima, o stanju u Evropi ... Kakva je dakle isprika ovomu djelu? Jedna jedina: što je rat od 1914. do 1918. ostavio svuda trag predrasuda, bajki, laži, a međunarodna je laž, uz pomoć diktatorskih vladavina, dotjerala najzad do vrška nove umjetnosti. Još više: sve do danas smo imali fabrikaciju laži, da bi se u svakoj zemlji stvorila dobra nacionalna savjest, kao što lupeži i kukavice udešavaju sebi lagodnu ličnu savjest. Danas smo uznapredovali i uznazadovali u isti mah: pribavili su nam organizaciju međunarodne laži, da se patriotskim mazom premažu zgode, koje mogu upropastiti domovinu, ali od kojih se nadaju da će spasiti socijalne povlastice. Primjer: borbe u Španiji 1936. i 1937. godine.

Zato jer ljubim svoju domovinu, jer ne vjerujem onima, koji do međunarodnog duha stižu samo jadnim i surovim poricanjem svojih domovina, htio sam da ovdje poslužim jedino istini. S narodima je isto kao i s pojedincima: laž ponizuje ljubav.

PIŠČEV POGOVOR

HRVATSKOMU IZDANJU

Ovo hrvatsko izdanje moje posljednje knjige draže mi je nego newyorško, londonsko, pariško izdanje...

Nije to nikakav komplimenat mojim hrvatskim čitaocima. To je puka istina. I ja dodajem, prirodno je da osjećam tako.

Nisam nikad imao povjerenja u prevelike, preopćenite međunarodne ljubavi. Bolje se je posvetiti tomu da uklanjamo nesporazume i mržnje među susjedima.

Zato sam se, na primjer, ja Talijan, koji duboko ljubim svoju domovinu, borio uvijek, u diplomaciji, u vladi, u svojim spisima, protiv onih, koji nastoje da zaoštre nesporazume između dva naroda, stvorena da se razumiju, kao što su Italija i Francuska.

Isto sam tako osjećao uvijek duboko žaljenje za duhovnu lijenost onih Talijana, koji su još iza tolikih godina umjetno podržavali stare predrasude protiv Hrvata — krivih zato, što su u prvoj polovici XIX. stoljeća taborovali u Italiji pod zastavama cara austrijskoga.

Zašto se ti Talijani nisu poveli za plemenitim genijem Cavoura, najvećeg političkog duha u posljednjem stoljeću! Spomenuo sam u ovoj knjizi nekoliko stavaka iz članaka mladoga Cavoura o Slavenima, iz članaka, na koje sam upozorio kraljevića regenta za naših tragičnih godina na Krfu. Otada sam u knjizi o Pašiću, koja je upravo izišla u Beogradu, objavio zaista proročki govor, što je Cavour, tada mlad zastupnik, izgovorio god. 1848. u parlamentu u Turinu.)

[1]) Hrvatski pisci, kojima ja znam naučnu vrijednost i patriotsku časnost, nisu se u svojim kritikama mojega djela o Pašću složili s mojom hvalom, koju sam ja odao tomu državniku, priznajući uza sve to njegove nedostatke i griješke. To mi nije na čudo; Pašić je i Hrvatima i Srbima preblizak još današnjim njihovim problemima, da bi moglo biti bistrog poli-

U takvim dokumentima treba tražiti trajne crte talijanske političke misli.

Svaki obrazovani Evropljanin zna, kako je najslavnijim talijanskim sveučilištima (na primjer Padovi, gdje su stoljećima učili toliki Hrvati) bila stalna tradicija da pozivaju strane učenjake, pa i za one stolice, za koje je bilo potpuno spremnih učenih Talijana. Čak i za triju generacija junačkih borba protiv austrijske carevine očuvali su Talijani vazda najtješnji dodir s njemačkom kulturom. De Sanctis, najveći talijanski literarni kritičar na koncu posljednjeg stoljeća, utamničen radi svojih spisa i govora za slobodu svoje domovine, tješio se u zatvoru prevođenjem Hegela na talijanski jezik. Alessandro Poerio, pjesnik junak, koji je poginuo braneći Mletke od Austrijanaca, kad su ih opsjedali, veličao je »cosmopolitismo della testa« kao ideal talijanskog naraštaja 1848. godine.

Talijanski narod osjeća na dnu duše, da su nacionalizmi doveli Evropu do ruba propasti. Uvjeren sam, da je tako isto i s malim državama na našem kontinentu. Osjećaju zacijelo i u Bruxellesu i u Zagrebu, i u Pragu i u Hagu, kako nacionalističko, rasističko, diktatorsko bjesnilo, što se čini da je u modi u nekim velikim državama, prijeti da surva Evropu u ponovnu noć V. stoljeća.

Zato će od svih odredaba u mirovnim ugovorima 1919. godine, — u tim ugovorima, gdje se nalaze tolike velikodušne ideje i tolike sitničave i niske ustanove, — najkorisnije i najtrajnije biti one, koje uspostavljaju narodnu nezavisnost malih naroda: ti su narodi, kad im se je vratila samima vlast, ili zapravo njihove vlade počinile dabogme ponekad krupnih pogrešaka,

tičkog pogleda. Pašić, koji je vezan uz naskroz nacionalnu borbu, ne može se uspoređivati s velikanima iz talijanskog preporoda, koji su u isti mah i patrioti i univerzalni. No usudio bih se podsjetiti moje zagrebačke kritičare, uostalom vrlo uljudne, da je čak i tako čista i izuzetna ličnost kao Mazzini stekla tek iza dvije tri generacije potpuno uvaženje. Moje će se djelo o

no uza sve to sačinjavaju ti narodi najzdraviju i za najpuniju nade građu, od koje će se moći izgraditi sutrašnja slobodna i mirna Evropa.

Zato sam ja, kad mi je bila čast da upravljam vanjskom politikom Italije, tražio njoj uvijek prijateljstvo i povjerljivu suradnju malih naroda; to je bilo za njeno dobro, za mir i za moralni napredak Evrope.

Zato mi je naročito zadovoljstvo, što je jedan prosvijetljeni i agilni nakladnik izvolio izdati u Zagrebu hrvatsko izdanje ove knjige, u kojoj sam, nepristrano i bez skrivenih misli, želio da poslužim istini, slobodi, miru.

Carlo Sforza

Pašiću objaviti naskoro na francuskom i engleskom, možda i na njemačkom jeziku. Onda će hrvatski čitaoci možda lakše razabrati kako će ta knjiga poslužiti u svemu, da se u zapadnoj Evropi bolje upoznaju pravi ideali jugoslavenskog naroda u cjelini.

SADRŽAJ

Strana

DR. RUDOLF MEIXNER:

Grof C. Sforza i njegovo djelo 5

GROF CARLO SFORZA:

Evropa i Evropljani.

Predgovor 27
Duhovni pad Evrope 29
Značenje rata 1914.—1918. 35
Rat i Vatikan 43
Francuzi poslije rata 51
Francuska i religiozno čuvstvo 57
Nijemci poslije rata 61
Englezi i kontinent 69
Velika Britanija i dominioni 75
Belgijanci i Holanđani 79
Belgijska vanjska politika 85
Skandinavci 103
Talijani 109
Talijani i Jugoslaveni 115
Mala Antanta 121
Politička atmosfera i leaderi na Balkanu 129
Politička atmosfera i leaderi na Zapadu 135
Austrija 145
Španjolci 151
Poljaci 159
Nova Rusija 163
Evropljani i kolonije 169
Mandati: Francuska u Siriji 179
Arapi i njihovi bratučedi Židovi 193
Zaključci: Budućnost Evrope 201
Rastanak 213
Piščev pogovor hrvatskom izdanju 215

U svrhu da se rasprave najaktuelnija pitanja, koja interesiraju cijeli današnji svijet, u doba najteže političke krize, kada su nad Evropom zgusnuti teški oblaci, koji prijete katastrofom, koja bi mogla nadmašiti i golemu svjetsku tragediju god. 1914.-18., pokrenuta je u Zagrebu pod vodstvom posebnog odbora, sastavljenog od naših istaknutih publicista i novinara

POLITIČKA BIBLIOTEKA

koja će izdavati isključivo prvorazredna djela domaćih i stranih autora o najvažnijim pitanjima. Te će nam knjige dati odgovor na pitanja, koja interesiraju svakog današnjeg čovjeka i ujedno prikazati koju, kakvu i zašto smo mi Hrvati takvu ulogu igrali.

Kao prve četiri knjige počam od mjeseca decembra o. g. izlaze:

Josip Horvat:

SUPILO — ROMAN JEDNOG HRVATSKOG POLITIČARA

»Svi oni koji su ga poznavali, pa i njegovi politički protivnici, jednoglasno priznaju veličinu Supila, političara čovjeka. Inozemci, ljudi škrti s pohvalama, priznaju mu najveće što se jednom čovjeku može priznati: genijalnost... »Supila treba pod svaku cijenu uništiti« postaje lozinkom Austrije, kada se vidjelo, da ga se ne može ni kupiti ni zastrašiti...« Djelo je pisano na temelju velike gradje, dobrim dijelom do sada neobjelodanjene kao i na temelju izjava Supilovih savremenika i prijatelja. Djelo je pisano u formi romana, te će značiti **pravu senzaciju u našoj političkoj literaturi.** Cca 400 stranica. Cijena **Din 100.—**, na otplatu **Din 120.—**.

Carlo Sforza:

EVROPA I EVROPEJCI

Sa naročitim predgovorom autora, bivšeg talijanskog ministra vanjskih poslova, za hrvatsku javnost. — Opširna studija o Sforzi i njegovom političkom značenju iz pera Dra Rudolfa Maixnera, Evropska kritika pisala je o ovoj knjizi: »Potrebno je pročitati u ovoj knjizi stranice o balkanskom sporazumu i talijansko-jugoslavenskim odnosima... Knjiga dostojna divljenja, dragocjena... Knjiga jednog velikog Evropejca...« Sforza nudi svoju knjigu onima koji ne će da očajavaju...« (Cca 250 stranica sa brojnim slikama istaknutih evropskih ličnosti). Cijena **Din 80.—**, na otplatu **Din 100.—**.

Josip Horvat:

POLITIČKA POVIJEST HRVATSKE — II. DIO

Uspjeh I. dijela ove knjige nadmašio je sva očekivanja, pa je s nestrpljenjem očekivan II. dio, koji sada ide u štampu. Dok je u prvom dijelu na preko 500 stranica prikazana povijest Hrvata od prvih početaka do 1918., u drugom se potanko (također cca 500 str.) prikazuje povijest od 1918. do 1929., dakle najinteresantnije razdoblje hrvatske povijesti. I u ovoj knjizi Horvat je sačuvao svoj dokumentarni, a ujedno zabavan način opisivanja političkih dogadjaja, čime je postigao opće priznanje naše publike, kao i domaće te i strane kritike. Knjiga će obuhvatiti cca 500 strana, a opremljena u najfinijoj opremi. Knjizi će biti nadodan indeks svih imena spomenutih osoba. Cijena **Din 120.—**, na otplatu **Din 160.—**.

Eduard Beneš:

SVJETSKI RAT I REVOLUCIJA

Golemo djelo sadašnjeg predsjednika Čehoslovačke republike, koje je izazvalo pažnju cijeloga svijeta. — Preko 500 strana. — Knjiga koja na jedinstven način pokazuje ne samo tok svjetskog rata, već i revolucionarni rad za rušenje Austro-Ugarske. Cijena **Din 140.—**, na otplatu **Din 160.—**.

Četiri knjige

potrebne svakom naprednom intelektualcu, svakoj školskoj i privatnoj knjižnici. Četiri knjige najvažnijeg materijala za svakog, koji želi da točno i temeljito shvati današnju političku situaciju u svijetu. Tko naruči sve četiri knjige (preko 1500 strana, sa stotinama slika na najfinijem papiru, elegantnom i trajnom uvezu od najfinijeg engleskog platna) dobiva znatan popust od gornjih cijena tako, da za sve četiri knjige plaća u gotovom Din. 400.—, a na otplatu Din 480.— plativo u ratama od

Dinara 40.— mjesečno.

Primaju se povjerenici i zastupnici za sva mjesta u državi.

Sve narudžbe i dopise slati na adresu:

„BINOZA" SVJETSKI PISCI

(za Političku Biblioteku)

Zvonimirova ulica 7. — Zagreb. Tel. 35-73. — Ček račun 38893.